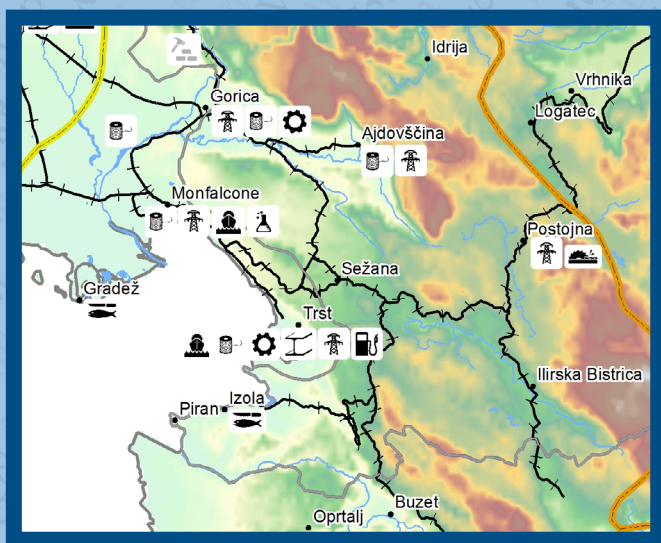

Hrvoje Ratkajec

Industrializacija in prostor

Založba Univerze na Primorskem

Uredniški odbor

Katarina Babnik

Štefan Bojnec

Aleksandra Brezovec

Boris Horvat

Dejan Hozjan

Alenka Janko Spreizer

Alen Ježovnik

Lenka Kavčič

Alan Orbanič

Gregor Pobežin

Andraž Teršek

Jonatan Vinkler

INDUSTRIALIZACIJA IN PROSTOR

HRVOJE RATKAJEC

INDUSTRIALIZACIJA
IN PROSTOR

Severni Jadran
med Avstro-Ogrsko, Italijo
in veliko gospodarsko krizo
(1900–1940)

KOPER
2015

Presojanja – zgodovinske razprave ■ 4

Znanstvena monografija

Industrializacija in prostor: Severni Jadran med Avstro-Ogrsko, Italijo
in veliko gospodarsko krizo (1900–1940)

Hrvoje Ratkajec

Recenzenta

dr. Žarko Lazarević

dr. Aleksej Kalc

Lektor in prelom

Davorin Dukič

Urednik izdaje in zbirke, glavni urednik in oblikovanje

dr. Jonatan Vinkler

Vodja založbe

Alen Ježovnik

Izdala in založila

Založba Univerze na Primorskem

Titov trg 4, SI-6000 Koper

Koper 2015

ISBN 978-961-6984-10-2 (spletna izdaja: pdf)

www.hippocampus.si/ISBN/978-961-6984-10-2.pdf

ISBN 978-961-6984-11-9 (spletna izdaja: html)

<http://www.hippocampus.si/ISBN/978-961-6984-11-9/index.html>

© 2015 Založba Univerze na Primorskem

Izdaja je sofinancirana po pogodbi ARRS za sofinanciranje izdajanja znanstvenih monografij
v letu 2015.

CIP - Kataložni zapis o publikaciji

Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(4)×1900/1940×(0.034.2)

330.341.424(4)×1900/1940×(0.034.2)

338(4)×1900/1940×(0.034.2)

RATKAJEC, Hrvoje

Industrializacija in prostor [Elektronski vir] : Severni Jadran med Avstro-Ogrsko, Italijo in veliko gospodarsko krizo
(1900-1940) / Hrvoje Ratkajec. - El. knjiga. - Koper : Založba Univerze na Primorskem, 2015. - (Presojanja - zgodovinske
razprave : 4)

Način dostopa (URL): <http://www.hippocampus.si/isbn/978-961-6984-10-2.pdf>

Način dostopa (URL): <http://www.hippocampus.si/isbn/978-961-6984-11-9/index.html>

ISBN 978-961-6984-10-2 (pdf)

ISBN 978-961-6984-11-9 (html)

282037504

Vsebina

KAZALO ZEMIJEVIDOV	9
INDUSTRIALIZACIJA V PROSTORU	11
Raziskave o industrializaciji v prostoru severovzhodnega Jadrana med 1900 in 1940	12
Raziskovalno vprašanje in raziskovalni problemi	13
INDUSTRIALIZACIJA V EVROPSKEM, AVSTRO-OGRSKEM IN ITALIJSKEM PROSTORU	17
Industrializacija v Evropi od konca 19. stoletja (1870) do druge svetovne vojne – značilnosti	17
Industrializacija v avstro-ogrskem prostoru od konca 19. stoletja (1900) do 1914	24
Industrializacije v Italiji med obema vojnama (1918–1940)	34
Vloga bank in države v italijanskem industrijskem sektorju	47
INDUSTRIALIZACIJA NA SEVERNEM JADRANU: MED AVSTRO-OGRSKO IN ITALIJO (1900–1940)	55
Od konca 19. stoletja (1900) do 1914	55
Med obema vojnama (1918–1940)	68
METODOLOŠKI OKVIR	85
Industrijska regija in dejavniki nastanka, razvoja, koncentriranja in širjenja industrije	85
Mesta in teorija polov rasti (growth-pole theory)	89
Statične in dinamične eksternalije (static and dynamic externalities)	93
Raziskovalne metode	95

INDUSTRIALIZACIJA IN PROSTOR

INDUSTRIJSKE PANOGE IN PODJETJA NA SEVERNEM JADRANU (1900–1940)	103
Ključne industrije	103
»Manjše« ključne industrije	132
»Mešane« industrije	139
Razpršene industrije	158
INDUSTRIJSKA REGIJA: PROSTOR, ČAS, KONTEKST	181
Industrijska regija v prostoru severovzhodnega Jadrana	181
Industrijska regija od 1900 do 1940	190
Industrijska regija v kontekstu industrializacije v slovenskem prostoru	195
POVZETEK	209
SUMMARY	211
POIMENSKI SEZNAM PODJETNIKOV	215
VIRI	233
Tiskani viri	244
Internetni viri	245
LITERATURA	247
IMENSKO KAZALO	259

Kazalo zemljevidov

Zemljevid 1 | Politično-upravne enote v prostoru severovzhodnega Jadrana pred prvo svetovno vojno | 52

Zemljevid 2 | Politično-upravne enote v prostoru severovzhodnega Jadrana med obema vojnama | 67

Zemljevid 3 | Industrijski skelet na severovzhodnem Jadranu | 204

Zemljevid 4 | Industrijske panoge na območju Istre | 205

Zemljevid 5 | Industrijske panoge na območju Furlanije | 206

Zemljevid 6 | Industrijske panoge na južnem območju Primorske | 207

Zemljevid 7 | Industrijske panoge na severnem območju Primorske | 208

Industrializacija v prostoru

Pričujoče delo je rezultat moje raziskave procesa industrializacije in oblikovanja industrijske regije v prostoru severovzhodnega Jadrana, ki sem jo opravil v okviru podiplomskega študija na Univerzi na Primorskem v letih 2007–2012. Začel sem z idejo o zgodovinski analizi procesa industrializacije v širšem primorskem prostoru, ki sem jo dokaj širokopotezno zastavil – preučeval naj bi ekonomska razmerja med mesti in podeželjem v toku postopne industrializacije primorskega prostora, to je od druge polovice 19. stoletja do vključno prvega desetletja po drugi svetovni vojni. Kmalu sem obravnavano obdobje dobrih stotih let omejil na čas od leta 1900 do 1960. Moj namen je bil postaviti ekonomska razmerja med mesti in podeželjem v kontekst sprememb političnih meja in ekonomskih sistemov, to je od prehoda avstrijskega liberalnokapitalističnega ekonomskega sistema k državno vodenemu fašističnemu sistemu pa do razdelitve primorskega prostora na socialistični in kapitalistični del. Končni cilj raziskave naj bi bila ugotovitev, ali je v primorskem prostoru obstajala ekonomska regija in kako se je njen obseg oz. narava spreminjala v odnosu do sprememb političnih meja in ekonomskih sistemov.

Čeprav je bila ideja dobro zamišljena, saj je zajemala širši primorski oz. severnojadranski prostor, torej tako italijanski (Spodnje Posočje, Goriška, Trst) kot slovenski (Primorska, Kras) in hrvaški (Istra) del, se je izkazalo, da je bila v svojih ciljih preambiciozna in metodološko šibka. Prva težava je bila, kako in s kakšno metodologijo se lahko zajame in analizira celoten spekter ekonomskih razmerij med mesti in podeželjem ter se jih umesti v kontekst ekonomske regije. Zato je bilo smotno, da se usmerim na obravnavo samo dela razmerij in to tistega, ki neposredno zadeva proces industrializacije oz. razvoj industrij na izbranem prostoru. Druga težava je bila v preširokem časovnem razponu, zato sem izločil enega od politično-ekonomskih prelomov

oz. se omejil na obdobje do začetka druge svetovne vojne, torej od leta 1900 do 1940. V skladu z omenjenima problemoma sem tudi omejil končni cilj raziskave na vprašanje obstoja industrijske, ne pa ekonomske regije in definiral obravnavano območje kot prostor severovzhodnega Jadrana.

Raziskave o industrializaciji v prostoru severovzhodnega Jadrana med 1900 in 1940

Proces industrializacije v prostoru severovzhodnega Jadrana v obdobju 1900–1940 je v slovenski, italijanski (tržaški, goriški in furlanski) in hrvaški ekonomski historiografiji zelo slabo raziskan. V bistvu lahko dosedanje ekonomsko-zgodovinske študije o izbranem prostoru in času razdelimo v dve vrsti. Prve so splošne analize različnih aspektov ekonomskega razvoja (od kmetijstva do trgovine, industrije, bančništva in pomorske dejavnosti) v tem prostoru in času. Druge pa so partikularne raziskave posameznih ekonomskih elementov (npr. ladjedelniške, tekstilne ali lesne industrije; delavstva itd.). Velja pa izpostaviti majhno skupino raziskav, ki z različnih plati koncipirajo ekonomijo tega prostora v 19. in 20. stoletju. Študije Moritscha (1969), Battistija (1979), Cattaruzze (1979) ter Kalca (2002) se naslanjajo na koncept mestnega zaledja ali *Umlanda* pri preučevanju ekonomskih vezi med Trstom in njegovo (pretežno agrarno) okolico. Po drugi strani pa se študije Sapellija (1990), Cerasija, Petrija in Petrungara (2008) ter Pertota (1954) navezujejo na koncept mestnega *Hinterlanda*, ko raziskujejo tržaške trgovinske in prometne povezave s srednjeevropskim in mediteranskim prostorom. Navedene študije se sicer samo bežno ukvarjajo z razvojem industrije v prostoru in času, ki nas zanima. Toda njihovi koncepti so mi vseeno pomagali pri izhodiščni zastavitvi problema in pri formiranju končnih ugotovitev.

Drugače se slovensko ekonomsko zgodovino pisje v analizah ekonomskega razvoja na Slovenskem v obdobju med obema vojnama (Šorn, 1959, 1969, 1979; Lazarević, 1995; Borak in Lazarević, 1996; Borak, Lazarević in Prinčič, 1997; Fischer, Gestrin, Zorn-Janša, Kresal in Lazarević, 1998; Lazarević in Prinčič, 2000; Lazarević, 2009) skorajda ne ukvarja s tem prostorom, ampak ga obravnava samo v obdobju pred prvo ali po drugi svetovni vojni. V italijanskem ekonomskem zgodovino pisju obstaja več splošnejših analiz različnih aspektov gospodarskega razvoja Trsta ali Gorice in njihove okolice v obdobju pred prvo svetovno vojno (Sapelli, 1990; Finzi, Panariti in Panjek, 2003; Luchitta, 1991, 2001), malo pa jih je za medvojno obdobje (spet Sapelli in Luchitta, 1998). Tako imamo za ta čas skromno množico partikularnih študij posameznih ekonomskih aspektov, od tržaške trgovine in prometa (Cerasi, Petri

in Petrunaro, 2008) preko tekstilne (Luchitta, 1987), ladjedelniške (Fragiacomo, 1997; Mellinato, 2001), opekarske (Francescon, Mauchigna, 1997) in drugih industrij do študij o delavstvu (Gianantonio in Nemeč, 2000) oz. o tržaških ekonomskih elitah (Millo, 1989). Zelo malo in še to pretežno pregledno pa je raziskan potek industrializacije na območju Istre od konca 19. in v prvi polovici 20. stoletja (Gherardi, Lubiana, Millo, Vanello in Vinci, 1985; Dukovski, 1993, 1998, 2008; Luchitta, 2005) ter v Furlaniji (Parmeggiani, 1966; Zalin, 1997).

Raziskovalno vprašanje in raziskovalni problemi

Osrednje raziskovalno vprašanje je opredelitev procesa industrializacije in oblikovanja industrijske regije v prostoru severovzhodnega Jadrana v obdobju 1900–1940. Razčlenili smo ga na sledeče raziskovalne probleme: prvi raziskovalni problem (a) obravnava značilnosti procesa industrializacije, drugi (b) razvoj industrijskih dejavnosti v urbanem in podeželskem okolju, tretji (c) vlogo mest kot središč industrijskega razvoja, četrti (d) vplive državnih ekonomskih sistemov in politik, peti (e) pa obstoj industrijske regije.

- a) Prvi raziskovalni problem je opredelitev značilnosti procesa industrializacije v prostoru severovzhodnega Jadrana v časovnem obdobju 1900–1940. V ta namen je prostor severovzhodnega Jadrana opredeljen kot prostor, ki zajema furlansko, primorsko in istrsko območje. Ta prostor je bil v izbranem časovnem obdobju razdeljen na več politično-upravnih entitet; v času Avstro-Ogrske (1900–1918) govorimo o upravni enoti Avstrijsko primorje, jugozahodnem delu dežele Kranjske, ki meji na Avstrijsko primorje, ter o vzhodnem delu Kraljevine Italije, kjer območje Furlanije meji na Avstrijsko primorje. V času 1918–1940 pa je prostor v celoti del Kraljevine Italije in ga politično-upravno določajo tržaška, istrska, goriška, reška (le-te skupaj tvorijo t. i. Julijsko Krajino) ter videmska provinca. Prostor severovzhodnega Jadrana pomeni torej geografski prostor, razdeljen na več politično-upravnih enot. Osnova raziskave o procesu industrializacije je mreža industrijskih obratov v prostoru. Nastanek vsakega posameznega obrata na določeni lokaciji je odvisen od lokacijskih dejavnikov (*locational* ali *location factors*) (surovin, transporta, trga, delovne sile, tehnologije in energije ter kapitala). S pomočjo lokalizacijskih ekonomij (*localization economies*) lahko ugotovljamo stopnjo specializacije produkcije in koncentracije posameznih industrijskih obratov, v mestnem in nemestnem okolju (ali govorimo o bolj koncentrirani ali bolj razpršeni industriji). Z vklju-

črtvijo urbanizacijskih ekonomij (*urbanization economies*) pa lahko ugotovljamo vpliv mestnega okolja na lociranje industrije. Iz te mreže je torej razvidno, kateri tipi industrij so prisotni v izbranem prostoru, kje so locirani (v mestnem ali podeželskem okolju), velikost njihovih obratov ter stopnja koncentracije in specializacije.

- b) Drugi raziskovalni problem je analiza procesa pronicanja (*trickle-down process*) in dinamičnih eksternalij (*dynamic externalities*) v odnosu med mesti in podeželjem. Proces pronicanja pomeni razvoj industrije v nerazvitem, nemestnem okolju, in sicer preko finančnih investicij, prenosov podjetniškega znanja, tehnoloških postopkov in strojev ter odpiranja novih transportnih povezav in tržišč. Pri tem je pomembno delovanje dinamičnih eksternalij. Po eni strani gre za MAR-ekonomije (*MAR economies*), torej povezanost večjih in manjših industrijskih obratov med seboj in specializacijo dejavnosti, prav tako preko prenosa podjetniškega znanja, tehnoloških postopkov in poslovnega sodelovanja. Po drugi strani pa lahko govorimo o Jacobs-ekonomijah (*Jacobs economies*), kjer je razvoj industrije povezan z drugimi oblikami ekonomskega delovanja, kot sta trgovina in bančništvo. Sledeč teorijam o razvoju mest sta oba tipa dinamičnih eksternalij prisotna v mestnem okolju, pri čemer naša raziskava sega dlje, in sicer analizira tudi delovanje MAR-ekonomij pri različnih vrstah industrije na podeželju.
- c) Tretji raziskovalni problem obravnava mesta kot središča industrijskega razvoja oz. pole rasti (*growth-poles*) v prostoru severovzhodnega Jadrana na osnovi mreže industrij, lokalizacijskih in urbanizacijskih ekonomij ter MAR- in Jacobs-ekonomij. Pri tem bomo ugotavljali, ali Trst kot največje mestno središče funkcionira kot pol rasti, kajti iz njega izhajajo največji in najmočnejši tokovi prenosa podjetniških pobud, kapitala, znanja in tehnologij. Manjša središča oz. točke rasti (*growth-points*), kot so Gorica, Pulj in Tržič, so namreč svojo industrijo razvijala v intenzivnem razmerju z njim, medtem ko mu je konkurenco predstavljal Videm. Na osnovi delovanj mest kot polov in točk rasti ter mreže industrije, z omenjenimi lokalizacijskimi/urbanizacijskimi ter MAR-/Jacobs-ekonomijami, lahko potrdimo ali ovržemo obstoj industrijske regije v prostoru ter njene značilnosti.
- d) Četrti raziskovalni problem predstavljajo vplivi državnih ekonomskih sistemov, njihovih ekonomskih politik in vpliv političnih meja na potek industrializacije v prostoru severovzhodnega Jadrana. Tu smo raziskovali vpliv prve svetovne vojne na strukturo industrije, saj se po letu

1918 v izbranem prostoru oblikujejo nove države in meje. Nadalje smo analizirali še delovanje specifičnih državnih ekonomskih politik, še posebej če upoštevamo, da sta se v izbranem časovnem obdobju zgodila dva močna ekonomska pretresa (prva svetovna vojna in velika ekonomska kriza v tridesetih letih), ki sta povezana s povečano vlogo države pri usmerjanju ekonomskega razvoja.

- e) Na podlagi predhodnih raziskovalnih problemov je peti raziskovalni problem opredelil proces industrializacije in nastanek, obstoj in obseg industrijske regije v prostoru severovzhodnega Jadrana, torej ekonomske entitete, ki je ali ni omejena s politično-upravnimi mejami.

Industrializacija v evropskem, avstro-ogrskem in italijanskem prostoru

Industrializacija v Evropi od konca 19. stoletja (1870) do druge svetovne vojne – značilnosti

Industrializacija pomeni uvajanje novih tehnoloških procesov in organizacijskih oblik v industrijsko proizvodnjo, kar ima za posledico rast števila zaposlenih v industriji in povečano uporabo resursov (Landes, 2003, 5). Osnova novih tehnoloških procesov sta uporaba strojev, ki jih ne poganja človeška, temveč druga fizična sila (kot je para ali elektrika), ter izkoriščanje glavnih surovin (premog in železo) za konstrukcijo in poganjanje teh strojev (Landes, 2003, 1). Nove organizacijske oblike pa se nanašajo na postavitve celotnega proizvodnega procesa na enem prostoru (koncentracija in centralizacija), kjer velja delitev dela in odgovornosti vseh udeležencev v proizvodnji (delodajalca kot organizatorja proizvodnje in delavcev kot izvajalcev oz. producentov) (Landes, 2003, 2). Gradniki tehnoloških procesov so tehnološke inovacije oz. izumljanje in izpopolnjevanje strojev, znanje (tako teoretično in znanstveno kot tehnično in izkustveno) ter dostopnost energije. Izkoriščanje premoga kot goriva namesto lesa je, na primer, omogočilo boljšo predelavo železa, kar je omogočilo izkoriščanje tega železa za proizvodnjo parnih strojev, ki so uporabljali premog, in to je ponovno dvignilo povpraševanje po premogu. Na ta način sta se v medsebojni odvisnosti vseskozi povečevali uporabi premoga in železa (Broadberry, Fremdling in Solar, 2010, 165–67). Pri organizaciji industrijske proizvodnje je bil ključen preskok od protoindustrijske proizvodnje, ki je prav tako poznala centralno organizirano produkcijo z delitvijo dela, k industrijski proizvodnji v tovarnah, kjer je bilo razmerje stroškov med uvajanjem strojev in zaposlovanjem delavcev odločilno na strani strojev,

1 Glej Kriedte, Medick in Schlumbohm, 1981; de Vries, 1994 in 2008.

kar je posledično vodilo v vedno boljše opremljenost industrijskih obratov s stroji, večjo potrebo po kapitalu za investicije in izrazitejšo delitev dela (Broadberry, Fremdling in Solar, 2010, 166–69).

Pomen industrializacije za Evropo je v tem, da uveljavljanje tehnoloških procesov in industrijske produkcije ni predstavljalo kratkotrajnega sunka, ampak dolgotrajen proces gospodarske rasti, ki vključuje strukturne spremembe v krepitvi sekundarnega (industrija) in terciarnega (storitve) sektorja nasproti primarnemu (kmetijstvo), večjo porabo surovin, tako zaradi intenzivnejše proizvodnje kot zaradi visoke rasti števila prebivalstva, urbanizacijo, višje dohodke na prebivalca in boljši standard življenja (Hudson, 1994, 2). Ta proces rasti, ki obsega še vzpostavljanje mednarodnih sredstev komunikacije (npr. telegrafa in telefona) in mednarodne trgovine, je Kuznets poimenoval »moderna ekonomska rast« (*modern economic growth*); odvijal se je v Evropi v 18. in 19. stoletju,² začel pa se je v Angliji v 18. stoletju.

V začetku 20. stoletja je proces sodobne ekonomske rasti dosegel svoj zenit. Po Maddisonu³ je rast bruto domačega proizvoda (BDP) na prebivalca v Evropi v obdobju 1700–1820 znašala 0,12 %, v obdobju 1820–1870 se je dvignila na 0,86 %, vrh pa dosegla v obdobju 1870–1913 z 1,22 % (med obema svetovnjima vojnama je bila 0,96 %) (Carreras in Josephson, 2010, 34). Pri tem je v obdobju 1870–1913 število prebivalstva v Evropi (Turčija ni všteta) naraslo s 314 milijonov na 471 milijonov oz. je raslo z letno stopnjo 0,95 % (Leonard in Ljungber, 2010, 109). To pomeni, da je BDP na prebivalca rasel hitreje kot prebivalstvo. Ob prelomu stoletja je Evropa dominirala v svetovni proizvodnji, s 46-% deležem v svetovnem BDP-ju oz. z 41-% deležem v svetovnem BDP-ju na prebivalca (Berend, 2006, 20).

V skladu s pospešeno ekonomsko rastjo je potekala tudi intenzivna industrializacija. Stopnja rasti industrijske proizvodnje je v evropskih državah v obdobju 1870–1913 naraščala hitreje kot BDP (Broadberry, Federico in Klein, 2010, 69). Medtem ko je imelo Združeno kraljestvo na začetku 19. stoletja 38 % delovno sposobnega prebivalstva zaposlenega v kmetijstvu, 33 % pa v industriji, je bilo leta 1870 to razmerje 22 : 42, leta 1913 pa že 12 : 44 v korist indu-

2 »... modern economic growth, which Kuznets (1974) defined in terms of the following six characteristics: (i) high rates of growth of per capita product and population; (ii) a high rate of growth of output per unit of all inputs – that is, total factor productivity; (iii) high rates of structural transformation from agriculture to industry and services, and from personal enterprise to large-scale impersonal organization of firms; (iv) changes in the structure of society and its ideology, including urbanization and secularization; (v) opening up of international communications, or globalization; and (vi) the limited spread of growth, leading to the divergence of living standards between 'developed' and 'underdeveloped' nations.« (Broadberry in O'Rourke, 2010, 1)

3 Maddison, A. (2007): *Historical Statistics for the World Economy: 1–2003 AD*.

strije (Broadberry, Federico in Klein, 2010, 20). Poleg Združenega kraljestva so bile glavne industrializirane države v Evropi Belgija s 40 % delovno sposobnega prebivalstva zaposlenega v industriji leta 1913, Nizozemska s 33 %, Švica s 46 %, Francija s 33 % in Švedska z 32 % (Berend, 2006, 19, 20; Broadberry, Federico in Klein, 2010, 61). Ti podatki potrjujejo, da so bile države v neposredni sosesčini Združenega kraljestva, natančneje Anglije, v obdobju 1870–1913 najbolj industrializirane države v Evropi. Nemčija in Švedska sta sicer primera držav, ki so pozno vstopile v industrializacijo, saj je bilo še leta 1870 na Švedskem 67 % delovno sposobnega prebivalstva zaposlenega v kmetijstvu, v Nemčiji pa je ta delež znašal 49 %. Do leta 1913 pa sta obe državi uspešno šli skozi proces intenzivne industrializacije in čeprav nista dosegli stopnje industrializacije Združenega kraljestva, sta se pridružili krogu industrializiranih evropskih držav (Broadberry, Federico in Klein, 2010, 61, 69).

Dodatni dejavniki intenzivne industrializacije v začetku 20. stoletja so bili še oblikovanje velikih delniških družb, podprtih z bančnim kapitalom, ki so bile sposobne investicij v nove industrijske panoge, dobro razvito železniško omrežje ter ogromna proizvodnja električne energije (Broadberry, Federico in Klein, 2010, 71; Berend, 2006, 25, 26). Ta t. i. »druga industrijska revolucija« je tudi omogočila manj industrializiranim državam, da z uporabo novih tehnoloških inovacij in postopkov začnejo dohitevati bolj industrializirane države.⁴ Vendar ta proces *catching-up* oz. dohitevanja še ne pomeni, da so manj industrializirane države dosegle raven najbolj industrializiranih držav. Izmed Nemčije, Avstro-Ogrske, Rusije, Italije, Španije in Švedske, ki so v obdobju 1870–1913 vse izkazovale višjo stopnjo rasti industrijske proizvodnje kot Združeno kraljestvo, sta le Nemčija in Švedska dosegli nadpovprečno stopnjo industrializacije. V ostalih državah je bila industrializacija nepopolna. Tako je ruski BDP leta 1913 znašal šele 40 % zahodnoevropskega, kljub ogromnim investicijam v izgradnjo železniškega omrežja. V Italiji je bilo leta 1913 še 55 % delovno sposobnega prebivalstva zaposlenega v kmetijstvu, čeprav se je že oblikoval t. i. »industrijski trikotnik« v Padski nižini (Torino, Milano, Genova), kjer je bil center italijanske strojne, kemične in predvsem električne industrije (Berend, 2006, 34). V Avstro-Ogrski je bil avstrijski, cislajtanski, del bolj industrializiran kot madžarski, translajtanski. Kljub velikim investicijam v kmetijsko proizvodnjo na Madžarskem (Berend, 2006, 32) je Avstro-Ogrska kot celota s svojo stopnjo rasti industrijske proizvodnje zaostajala za Nem-

4 O t. i. »nadomestnih dejavnikih«, ki jih uporabljajo manj industrializirane države, glej poglavje »Reflections on the Concept of 'Prerequisites' of Modern Industrialization« (Gerschenkron, 1962, 31–51).

5 Glej Gerschenkron, 1962.

čijo in Švedsko (Broadberry, Federico in Klein, 2010, 73). Na iberskem in balkanskem polotoku je bila industrializacija zelo šibka, saj je bilo še leta 1913 štiri petine delovno sposobnega prebivalstva zaposlenega v kmetijstvu.

Proces industrializacije je torej na predvečer prve svetovne vojne zajel celotno Evropo, a zelo neenakomerno. Razkorak med industrializiranimi državami zahodne in deloma srednje Evrope (Nemčija) in neindustrializiranimi državami južne (Italija, Španija, Grčija, Portugalska) ter jugovzhodne Evrope in Rusije je ostal (Berend, 2006, 38, 39). Ta diskrepanca v stopnji industrializacije med evropskim centrom in periferijo je ključna značilnost procesa industrializacije v Evropi. Po drugi strani pa so drugi ekonomski dejavniki pripomogli k temu, da se je industrializacija dotaknila prav vseh evropskih držav. Trgovski sporazumi med državami so v obdobju 1870–1913 omogočili vzpostavitev trgovskega sistema *laissez-faire*, z ukinjanjem ali znižanjem državnih carin. Mednarodna trgovina se je okrepila tudi na račun nižjih stroškov transporta po morju (s parniki) in po kopnem (z izgradnjo železniške mreže v Evropi). Postopno vezanje državnih valut na zlato podlago je stabiliziralo tečaje in dodatno stimuliralo trgovinsko izmenjavo ter tudi spodbujalo investicije industrializiranih evropskih držav v manj industrializirano evropsko periferijo in v svoje kolonije⁶ (Berend, 2006, 11, 12, 30, 31; Daudin, Morys in O'Rourke, 2010, 7, 8, 13).

Pri izkoriščanju ključnih surovin za industrializacijo sta leta 1913 prednjačili Združeno kraljestvo in Nemčija. Prva država je že tekom 19. stoletja postala glavna producentka in izvoznica premoga v Evropi in je to vlogo ohranila vse do prve svetovne vojne. Pri železu je uveljavljanje tehnoloških procesov pridobivanja vedno kvalitetnejšega železa in jekla pomagalo Nemčiji, da je pred vojno postala prva proizvajalka surovega železa. Pomembno vlogo pri dvigu produkcije železa v Nemčiji, Rusiji in Avstro-Ogrski v obdobju 1890–1913 je imela državno vodena izgradnja železniškega omrežja. V proizvodnji tekstila, kjer je tudi v tem obdobju potekalo uvajanje tehničnih inovacij, je bilo na prvem mestu še vedno Združeno kraljestvo, a sta na račun novih tehnologij močan skok v proizvodnji doživeli Avstro-Ogrska in Rusija. Po drugi strani pa je bila nova industrijska panoga kemične industrije razvita samo v

6 »Under the banner of laissez-faire ideology, internationalization, or the first globalizing trend of the European economy, made great progress and became institutionalized. The rapid spread of free trade and the gold standard created a no- or low-tariff zone in Europe and a convertible currency with extremely stable exchange rates during the entire period. The British pound sterling, as good as gold, became the international currency. Free trade was accompanied by the building of an international communication network, in particular transoceanic trade and communication, and the European railroad system.« (Berend, 2006, 15)

državah zahodne Evrope in v Nemčiji, medtem ko je v Avstro-Ogrski in Rusiji ostala v povojih (Broadberry, Federico in Klein, 2010, 74–77).

V obdobju med obema svetovnjima vojnama je gospodarstvo evropskih držav raslo počasneje kot v predhodnem štiridesetletju (1870–1913). Toda to še ne pomeni, da tedaj ni prihajalo do tehnoloških in organizacijskih sprememb, ki so zaznamovale industrializacijo v Evropi v 19. stoletju – ravno nasprotno. Obdobje med obema vojnama je pričevalo začetku masovne motorizacije, z izgradnjo cestnih omrežij in produkcijo avtomobilov, tovornjakov in letal, tehnološkim inovacijam v sodobnih industrijskih branžah, v kemični in električni industriji, ter obsežni elektrifikaciji, z uporabo elektrike v gospodinjstvih, mestih (za razsvetljavo) in v industriji. Nadalje modernizacija industrije v Evropi pomeni tudi uvajanje in uveljavljanje novih metod množične produkcije, kot so jih razvili v ZDA (Roses in Wolf, 2010, 182).

Po drugi strani pa so dolgoročne posledice prve svetovne vojne na evropska gospodarstva delovale zaviralno. Nastanek novih držav, spremembe državnih meja in nerešeni problemi vojnih odškodnin so krepili državni ekonomski nacionalizem in slabili vzpostavljane predvojne evropske trgovine. Protekcionizem in tarifne vojne so se izkazali za močnejše od poskusov koordinacije mednarodnih trgovinskih in kapitalskih tokov, tudi ob pomoči ponovnega uveljavljanja zlatega standarda (Roses in Wolf, 2010, 183). Tako so se po koncu prve svetovne vojne novoustanovljene države v srednji in južni Evropi odrekle poskusom dohitevanja zahodnoevropskih držav in se obrnile k samozadostnosti, z vzpostavitvijo uvozno-izvoznih carin in krepitvijo primarnega in sekundarnega sektorja za domačo porabo (Berend, 2006, 56). Tudi druge evropske države so s pomočjo trgovinskih carin in kvot vedno bolj branile domačo produkcijo pred mednarodno konkurenco. Ekonomski sistem v posamezni državi je postopoma prihajal pod državni nadzor,⁷ tako da so ekonomski cilji pričeli sovpadati s političnimi. Takšen »ekonomski nacionalizem«⁸ je uspešno spodkopaval poskuse okrepitve mednarodne trgovine (Berend, 2006, 57, 59, 61).

7 »Economic planning ... soon acquired systematic character in a number of European countries. Industries were nationalized or supervisory state agencies created, attempting to exert political control both at the macro and the micro levels, and to reduce the exposure of the national economy to business fluctuations. (...) Economic policy was itself a dimension of international conflict during the period from 1914 to 1945. Economic warfare was never quite off the agenda of national policy makers during the interwar years.« (Ritschl in Straumann, 2010, 158)

8 »The longer-term impact of the First World War on international trade was disastrous. Globally, the share of trade in GDP fell from 22 percent in 1913 to 15 percent in 1929 and only 9 percent in 1938 (Estevadeordal, Frantz, and Taylor, 2003, p. 595). As for Europe, exports declined relatively and stagnated absolutely after the war; despite the initial recovery of the world trade, European exports in 1929 remained below the level of 1913 (Maddison, 1989). Protectionism of both agricul-

Vsa evropska gospodarstva so bila v obdobju med obema vojnama glede na predvojno obdobje v recesiji, a so gospodarstva nekaterih držav (Nizozemska, Norveška, Španija) v prvih povojnih letih okrevala hitreje kot druga. Okrevanje je potekalo slabo v dveh vodilnih evropskih državah, v Veliki Britaniji zaradi hude recesije in v Nemčiji zaradi hiperinflacije. Skupaj s Francijo in Italijo sta ob koncu tridesetih let obe državi dosegli le 80 % stopnje BDP-ja na prebivalca v primerjavi z letom 1913 (Ritschl in Straumann, 2010, 160, 161; Roses in Wolf 2010, 186, 187). V dvajsetih letih so skorajda vse evropske države izkazovale dokaj visoke stopnje rasti; z zelo visokimi stopnjami so se lahko pohvalile zlasti skandinavske države (Norveška, Švedska in Finska) (Roses in Wolf, 2010, 188, 189). V tem desetletju se je tudi okrepila mednarodna trgovina, čeprav v manjšem obsegu kot pred vojno in zaznamovana s tarifnimi pritiski. Ponovno sprejemanje zlatega standarda je stabiliziralo menjalne tečaje in spodbudilo menjavo blaga in kapitala. Toda velika gospodarska kriza (*The Great Depression*) konec dvajsetih in v začetku tridesetih let je vse to izničila. Hiperprodukcija agrarnih pridelkov je povzročila padec cen v kmetijstvu, kar je usodno vplivalo na gospodarstva večine evropskih držav, v katerih je prevladoval primarni sektor (Berend, 2006, 61–62). Z deflacijo cen se je kritično zmanjšal obseg mednarodne menjave in posledično je prišlo do krčenja finančnih transakcij. Združeno kraljestvo in ZDA, ki sta bila največja posojilodajalca, sta skorajda prenehala z izdajanjem novih posojil. Zaradi odplačevanja starih kreditov in nemožnosti pridobitve novih so države upnice, med katerimi je bila največja Nemčija, ostajale brez tekočih sredstev in državnih (zlatih) rezerv. Odtekanje kapitala pa je imelo za posledico bankrot nekaterih velikih bank, kot sta nemška Darmstädter- und Nationalbank in dunajski Creditanstalt (leta 1931). Reakcija držav na krizo je bila krepitev protekcionizma, z uvajanjem novih tarif in kvot, ki so ščitile domače proizvajalce in trg. V skladu s težnjo po nadzoru izmenjave blaga in kapitala so se med državami začeli uveljavljati bilateralni trgovinski sporazumi, temelječi na kliringu (Berend, 2006, 63–65). Ker je takšna oblika menjave eliminirala potrebo po trdi valuti, so države povsod po Evropi devalvirale svoje valute in s pomočjo subvencij ščitile domačo proizvodnjo (Ritschl in Straumann, 2010, 169–75).

ture and industry gained popular support. By the mid-1920s tariffs were substantially higher than they had been in 1913 in Bulgaria, Czechoslovakia, Germany, Hungary, Italy, Romania, Spain, Switzerland, and Yugoslavia. Once the Great Depression took hold, beggar-my-neighbor policies in the hands of increasingly nationalistic governments, and the consolidation of autarkic regional trading block, completed the process of trade disintegration.« (Eloranta in Harrison, 2010, 151)

S koncem zlatega standarda v drugi polovici tridesetih let je integracija evropskega gospodarstva po prvi svetovni vojni dosegla najnižjo točko.⁹

Ekonomski nacionalizem in protekcionizem sta sicer favorizirala agrarno produkcijo, a tudi domači industrijski sektor ni zaostajal (Ritschl in Straumann, 2010, 176). Kljub makroekonomskim pretresom se je torej proces industrializacije nadaljeval. Delež delovno sposobnega prebivalstva v Evropi, zaposlenega v kmetijstvu, je padal (z 47 % leta 1913 na 36 % leta 1950), medtem ko je delež zaposlenih v industriji še naprej rasel (s 30 % leta 1913 na 34 % leta 1950) (Buyst in Franaszek, 2010, 209, 210). Po drugi strani pa ni prišlo do zmanjševanja razlik med državami evropskega centra in periferije. Združeno kraljestvo, Belgija, Francija, Nemčija in Švica so še naprej tvorile klub najbolj industrializiranih evropskih držav. Tem se so se v medvojnem obdobju pridružile skandinavske države (Švedska, Norveška in Danska). Izmed vzhodnoevropskih držav so nekatere nadaljevale s procesom dohitevanja, a razlika v razvitosti je ostajala. Države v jugovzhodni Evropi ter Španija, Grčija in Portugalska so bile še naprej izrazito agrarne¹⁰ (Buyst in Franaszek, 2010, 211). Bolj industrializirane države so uspele zadržati prednost pred manj industrializiranimi tudi zato, ker so se preusmerile v razvoj sodobnih industrij, kot sta kemična in električna. Lep primer je britanska tekstilna industrija, paradni konj industrializacije. Njena proizvodnja bombažnih izdelkov je v obdobju 1912–1938 padla za 60 %. Deloma je to zato, ker so dotedaj manj industrializirane države začele spodbujati razvoj lastne tekstilne industrije, deloma pa zato, ker se je na račun tekstilne industrije podvojila proizvodnja električnih dobrin, avtomobilov, letal in umetnih vlaken (Berend, 2006, 81). Podobna zgodba je s premogom, ki je ostal glavno pogonsko gorivo. Toda absolutno gledano je proizvodnja premoga v Združenem kraljestvu, Nemčiji in Franciji stagnirala, kajti parnim strojem so konkurirali električni, termoelektrarne na premog so postale vedno učinkovitejše, naraščala je uporaba avtomobilov, kamionov

9 »As a consequence, international trade in the 1930s failed to recover fully from the recession, and the degree of openness of Europe's economy fell to its lowest levels since the middle of the nineteenth century.« (Ritschl in Straumann, 2010, 175); »As a consequence, international financial relations in Europe were channeled into a network of increasingly tight capital and exchange control agreements. Before the Second World War, trade and payments in large parts of Europe had become a matter of politics and bureaucratic interference, creating a new, extreme version of mercantilism whose principal aim was to utilize trade as a weapon in international conflict.« (Ritschl in Straumann, 2010, 179)

10 »Instead of moderate 37 % European increase [BDP na prebivalca leta 1950, v primerjavi z letom 1913 = 100, op.p.], the three Scandinavian countries more than doubled their per capita income level between 1913 and 1950. On the other hand, Ireland grew by a disappointing 19 %, Central and Eastern Europe (without Russia) by 26 % (...). The Central and East European countries lagged further behind after World War II than before World War I (...).« (Berend, 2006, 87)

in avtobusov, pa tudi proizvodnja železa se je upočasnila (Buyst in Franaszek, 2010, 224). Tudi v Franciji sta padali proizvodnja železa in premoga, naraščali pa uporaba elektrike in produkcija umetnih vlaken (Berend, 2006, 81). Glavni razvojni sunki so se zgodili v strojni industriji, z naraščajočo uporabo motorjev na notranje izgorevanje v kopenskem in letalskem prometu, v proizvodnji električnih motorjev, generatorjev in transformatorjev ter v proizvodnji in porabi elektrike v gospodinjstvih, na javnih prostorih ter v industriji¹¹ (Buyst in Franaszek, 2010, 226, 227).

Industrializacija v avstro-ogrskem prostoru od konca 19. stoletja (1900) do 1914

V procesu industrializacije lahko Avstro-Ogrsko monarhijo ločimo na dva dela, na cislajtanski, tj. avstrijski, in translajtanski, tj. ogrski del. V avstrijskem delu je obstajalo več industrializiranih območij. Najbolj industrializirane so bile češke dežele, kjer sta bili vodilni industrijski panogi tekstilna in kovinska industrija, skupaj z železarstvom in premogovništvom.¹² Poleg njih lahko najdemo industrializirana območja tudi v Spodnji Avstriji, na Dunaju in okolici, v Zgornji Avstriji okoli Linza ter okoli železarskih centrov na Štajerskem.¹³ Splošno gledano so industrijski centri v avstrijski polovici monarhije pripomogli k temu, da je imela monarhija kot celota dokaj dobro rast industrijske proizvodnje v obdobju 1870–1913, enako kot Italija in Španija, a slabšo kot neposredna tekmica Nemčija (Broadberry, Federico in Klein, 2010, 69). V drugi polovici 19. stoletja je namreč Cislajtanijska glede na nekatere pokazatelje industrializacije (Bairochov indeks stopnje industrializacije na prebivalca, produkcija premoga in železa na prebivalca, število konjskih moči na zaposlenega v industriji) zasedala mesto na sredini evropske lestvice, saj je redno zaostajala za Francijo in Nemčijo, prehitela pa Rusijo (Pollard, 1981, 223; Schulze, 2000, 324).

11 »The historical importance of the rise of electricity in Europe is well illustrated by the fact that electricity use jumped 400 % during the interwar years, while energy consumption overall climbed only 25 %.« (Berend, 2006, 82)

12 »... the most industrialized regions were to be found in the Czech lands, where coal and iron ore were added to the traditional textile and engineering industries, with the heaviest concentrations around Prague, Brno, and along the northern frontier with Germany. By 1914 this was, in fact, one of the major industrial regions of Europe, with an industrial structure very similar to Germany's, containing 56% of Austrian industrial output ...« (Pollard, 1981, 225)

13 »Vienna and the surrounding province of Lower Austria formed another early industrial concentration, and so did Linz in Upper Austria ... (...) Yet another concentration was formed by the iron and ironworking industry around the ore mountain in Styria.« (Pollard, 1981, 202)

Kljub dobri rasti industrijske proizvodnje pa je pri BDP-ju na prebivalca v obdobju 1870–1913 Avstro-Ogrska zaostajala tudi za Italijo, Španijo in Norveško, ne samo za Francijo in Nemčijo. Glavni razlog naj bi tičal v ekonomski strukturi monarhije, saj je močna upočasnitev rasti v primarnem sektorju v tem obdobju,¹⁴ ki je dominiral po številu zaposlenih in deležu proizvodnje, odtehtala večjo rast v sekundarnem in terciarnem sektorju.¹⁵ Zaradi tega avstrijska polovica države pred začetkom prve svetovne vojne tudi ni postala del najbolj industrializiranih držav v Evropi,¹⁶ kot trdi Pollard.¹⁷ Pokazatelj prisotnosti te relativne zaostalosti je ohranjanje uvoza strojev in industrijskih izdelkov iz bolj industrializiranih držav v Evropi v drugi polovici 19. stoletja. V tistem času je bila Nemčija zanjo »... advanced' trading partner ...« (Pollard, 1981, 225). Toda Avstrija ni bila samo uvoznica industrijskih izdelkov in izvoznica surovin. Prav zahvaljujoč svojim industrijskim območjem je lahko prevzela vlogo izvoznika tehnologije in kapitala na svojo periferijo, na Madžarsko.¹⁸ Avstrija je bila torej dovolj industrializirana, da se je lahko predstavljala kot industrializirana nasproti svoji periferiji, vendar ne toliko industrializirana, da ne bi več potrebovala vzpodbud od zunaj v obliki uvoza strojev in tehnologije iz razvitejših območij zahodne Evrope.¹⁹

Če povzamemo, je v procesu industrializacije Avstrija kot posrednik sprejemala kapitalske in podjetniške vzpodbude iz bolj industrializiranih območij v Evropi, te vzpodbude pa je skozi svoj lastni industrijski razvoj posredovala naprej v svoja periferna območja in na Madžarsko. Do konca monarhije je ostala najbolj industrializirano območje države in Madžarska je nasproti njej vedno igrala vlogo periferije oz. manj industrializiranega območja. Ven-

14 »As in Hungary, it was stagnation in the rural sector [v Avstriji, op.p.] that led to a slowdown in GDP growth in the last five years or so before the First World War.« (Schulze, 2000, 327)

15 »In both halves of the empire, however, the secondary sector was by a significant margin the fastest growing sector... As a result, its share in constant price GDP increased from 28 per cent (1870) to 37 per cent (1913) in Austria, and from about 11 to 22 per cent in Hungary (...).« (Schulze, 2000, 318)

16 »... the economically most advanced part of the Habsburg Empire failed to keep pace with the expansion achieved in countries such as Denmark, France and Germany, all of which had broadly similar GDP per capita levels in 1870.« (Schulze, 2000, 323)

17 »... there was no doubt that Austria was over the hump and had joined the ranks of the industrialized nations ...« (Pollard, 1981, 225)

18 »... Austria took over increasingly the role of machine- and railway-equipment builder and supplier of high technology herself, as Germany had done before her.« (Pollard, 1981, 226); «In Hungary, ..., the inflow of Austrian funds allowed a substantial increase in investment and was instrumental in stimulating a process of rapid industrialization.« (Schulze, 2000, 324)

19 »This intermediate position, importing semi-manufactures and machinery from advanced Europe, and sending finished manufactures to the less advanced regions while importing food and raw materials, remained essentially the Austrian role until 1914 ...« (Pollard, 1981, 226)

dar je v tem primeru povezanost med industrijskim območjem in periferijo oz. med Avstrijo in Madžarsko pomenila tudi veliko stopnjo ekonomske soodvisnosti med obema. Habsburška monarhija je bila namreč pred prvo svetovno vojno dodobra na poti ekonomske integracije obeh polovic v eno celoto (Good, 1984, 124). Ta konstantna razlika v stopnji industrializacije, a tudi postopna ekonomska integracija med Avstrijo in Madžarsko je, po eni strani, specifična značilnost Habsburške monarhije v procesu industrializacije v Evropi. Po drugi strani pa odraža že omenjeni generalni razkorak v Evropi med industrializiranim centrom in neindustrializirano periferijo.

Značilnosti procesa industrializacije avstrijskega dela Avstro-Ogrske od osemdesetih let 19. stoletja do prve svetovne vojne so bile širitev in uveljavitev novih tehnoloških procesov v proizvodnji, koncentracija proizvodnje in prodaje ter oblikovanje močnih regionalnih industrijskih središč. Obdobje ekonomske konjunktore v Evropi, povezano s širjenjem mednarodne trgovine, krepitvijo kapitalskih tokov in stabilizacijo valut na zlatem standardu, je ugodno vplivalo na širjenje tehnoloških inovacij v in znotraj monarhije. Poleg pomembnih izboljšav v proizvodnji železa in jekla so v devetdesetih letih 19. stoletja v Avstriji začeli nastajati prvi obrati industrije papirja, predelave sladkorja, naftne in kemične ter elektrotehnične industrije. Na rast proizvodnje železa in jekla tedaj ni več toliko vplivala gradnja železniškega omrežja, saj je država po letu 1880 samo dopolnjevala in izboljševala že postavljeno mrežo, kot razvoj elektrotehnične in primarno kovinske industrije. Z rastjo industrijskega sektorja pride do potrebe po organizaciji večjih produkcijskih enot, kar privede do ponovnega sunka ustanavljanja delniških družb in koncernov. A ker so te družbe potrebovale veliko finančnega kapitala, je njihov nastanek povezan z večjo aktivnostjo bank pri vlaganju v industrijo. Skupaj pa so banke in velike družbe promovirale formiranje kartelov in zaščitnih carin oz. politiko državnega protekcionizma²⁰ (Matis, Bachinger, 1973, 131–33).

Oblikovanje velikih produkcijskih enot je karakteristično za industrializacijo v drugi polovici 19. stoletja. S širjenjem komunikacijskih sredstev in boljšimi transportnimi sredstvi (železnice in parniki) je vse večja integracija mednarodne trgovine stimulirala tudi vse ostrejšo konkurenco. In čeprav so se obstoječe industrije, ki so tekmovala med seboj na mednarodnem trgu, lahko ponašale z ekonomijo obsega, so novi tehnološki procesi terjali nadgradnjo trenutnih proizvodnih procesov. To je pomenilo še boljše in učinkovitejše delitev dela, dvig proizvodnje in manj stroškov, kar pa ni bilo možno brez večjih

20 >... the face of Austrian capitalism... key elements – the growth of the corporate form, the close link between banks and industry, the evolution of cartels, and the emergence of protectionism.« (Good, 1984, 186)

enkratnih finančnih investicij. Po drugi strani pa so bile velike produkcijske enote zmožne monopolizirati proizvodnjo posameznih dobrih s sodelovanjem v kartelih in na državni ravni zase zahtevati carine in tarife, ki bi jih ščitile pred zunanjo konkurenco (Good, 1984, 190–91). Nastanek takšnih oblik sodelovanja, ki poskušajo regulirati (domači) trg, je, po Gerschenkronu,²¹ značilen za industrijsko zaostale države. Ker so pozneje stopile na pot industrializacije oz. so v procesu dohitevanja, je njihov industrijski sektor ob odprtju mednarodne trgovine izpostavljen konkurenci iz bolj industrializiranih držav. Zato so mnoge srednje in vzhodnoevropske države, ki so bile pred prvo svetovno vojno na periferiji evropske industrializacije (kot je bila Avstro-Ogrska), uvajale različne vzpodbude za razvoj domače industrije ter carine in/ali tarife za njuno zaščito pred zunanjo konkurenco (Berend, 2006, 40).

V začetku dvajsetega stoletja je struktura industrijskih podjetij v Avstriji odsevala njeno relativno zaostalost v industrializaciji. Po industrijskem cenzeru iz leta 1902 je bilo 95 % vseh industrijskih obratov klasificiranih kot majhnih (z 1–5 zaposlenih delavcev) in je zaposlovalo 47 % vseh delavcev v industriji, medtem ko je bilo 0,5 % obratov klasificiranih kot velikih (s 50 ali več delavci) in je zaposlovalo preko 34 % vseh delavcev. Proces koncentracije je bil torej tedaj v Avstriji šele na začetku, medtem ko je Nemčija presešla avstrijsko stopnjo že okoli leta 1890. Toda pomembno je, da so veliki obrati predstavljali najmanj 50 % vseh obratov v najpomembnejših panogah za industrializacijo (v rudarstvu, železarstvu, kemični, gradbeni, kovinski, strojni in tekstilni industriji) (Good, 1984, 194–97).

Sočasno pa prelom stoletja pomeni tudi čas intenzivnega ustanavljanja delniških družb. Le-te so doživele svojo prvo »zlato« dobo v sedemdesetih letih 19. stoletja, a je kriza v letih 1873–1878 njihovo število prepolovila. Po letu 1900 pa se začnejo ponovno množiti (od 380 leta 1885 do 780 leta 1912). Pred prvo svetovno vojno naj bi delniške družbe v avstrijskem industrijskem sektorju predstavljale od ene tretjine do celo polovice celotne industrijske proizvodnje v Cislajtaciji (Good, 1984, 203, 205). Ker so s svojo korporativno strukturo omogočale visoko mobilizacijo kapitala ter separacijo upravljanja podjetja od lastništva, so bile še posebej primerne za bančne investicije (Good, 1984, 205). Tudi avstrijske banke same so favorizirale to obliko podjetja,²² saj je najbolj odgovarjala njihovem delokrogu. Najmočnejše avstrijske banke (npr. Creditanstalt, Niederösterreichische Escompte-Gesellschaft, Bodencreditanstalt in Anglo-österreichische Bank) so bile namreč ustanovljene

21 Gerschenkron (1962, 15).

22 »In the entire prewar period the banking sector accounted for the most joint-stock enterprises of any single sector in the Austrian economy.« (Good, 1984, 206–07)

kot delniške družbe na sredini 19. stoletja s participacijo tujega (francoskega in angleškega) kapitala v delniški strukturi (Good, 1984, 208). Tudi pozneje so bile močno povezane s tujimi finančnimi konzorciji.²³ Delovale so kot t. i. »univerzalne« ali »mešane« banke. To pomeni, da so se ukvarjale tako s komercialnim bančništvom in bančnimi posojili kot z investiranjem in ustanavljanjem industrijskih podjetij. Takšen tip bank je značilen za srednjeevropske, nemške in avstrijske, banke (Good, 1984, 210).²⁴

Prvo obdobje intenzivnega ustanavljanja podjetij s strani bank je bilo od 1867 do 1878. Potem so investicije mirovale do devetdesetih let 19. stoletja, ko so banke ponovno začele ali z neposrednim ustanavljanjem delniških podjetij ali pa s sodelovanjem pri njihovi ustanovitvi (npr. kot glavni delničar). V obdobju 1907–1913 so banke ustanovile 126 delniških podjetij v industrijskem sektorju, primarno v železarski, strojni in kovinski panogi (devet velikih dunajskih bank je imelo v lasti 47 % kapitala delniških družb v teh panogah), nadalje pa v kemični, tekstilni, elektrotehnični in prehrabeni panogi.²⁵ Osebnе povezave, ko so upravniki ali nadzorniki v bankah sodelovali v upravnih ali nadzornih odborih delniških družb, so samo še krepile poslovne vezi med bankami in podjetji. Podobno kot nastanek delniških družb in oblikovanje velikih obratov v industrijskem sektorju so tudi banke doživljale svoje obdobje koncentracije s prevzemanjem manjših bank ali z njihovim preoblikovanjem v podružnice. Tako sta procesa koncentracije v industriji in bančništvu sovpadla s procesom oblikovanja kartelov. Namen kartelov je bil izriniti tujo konkurenco z domačega trga, in sicer preko formiranja tržnega monopola tako, da si članice razdelijo produkcijske kvote glede na njihov tr-

23 »Thus the Creditanstalt and the Niederösterreichische Escompte-Gesellschaft had ties to the Diskonto-Gesellschaft in Germany and the Wiener Bankverein was linked to the Deutsche Bank in Germany. The Anglo-österreichische Bank, the Länderbank, and the Union-Bank had ties to English, French, and Dutch capital and the Bodencreditanstalt was backed by French but increasingly German capital.« (Good, 1984, 210)

24 O nastanku »univerzalnih« bank v evropskem prostoru glej tudi Gerschenkron, 1962, 11–15.

25 »Among the nine Viennese big banks the largest holders of industrial share capital were the Creditanstalt (24,6 percent of the total), the Wiener Bankverein (18,7 percent), and the Niederösterreichische Escompte (15,0 percent). Generally the industrial securities portfolio of all nine was most heavily weighted toward mining, metallurgy, machine building, and metalworking. Apart from this the banks tended toward some specialization – the Anglo bank, the Creditanstalt, and the Union-Bank in chemicals, the Bodencreditanstalt in textiles, and Länderbank and the Escompte in electro-technical, and the Creditanstalt in foodstuffs.« (Good, 1984, 214–15); »Die Credit-Anstalt schuf sich auf diese Weise strategische Positionen in der Zucker-, Textil- und Spirituosenindustrie, die Niederösterreichische Escomptegesellschaft in der böhmischen Montanindustrie, die Länderbank in der ungarischen Schwerindustrie, die Bodencredit-Anstalt in der österreichische Maschinenindustrie und die Böhmisches Unionbank in der Elektroindustrie.« (Matis in Bachinger, 1973, 139)

žni delež (Good, 1984, 220). Kartelizacija je dobila zagon v prvem desetletju 20. stoletja, tudi s pomočjo državne politike,²⁶ kajti za funkcioniranje kartelov je bilo nujno vzpostaviti takšno fiskalno in zunanjetrgovinsko politiko, ki bo favorizirala domače proizvajalce na račun tujih. Zato so bili karteli odvisni od državnih carin in tarif oz. od moči avstro-ogrske gospodarske politike, da v času mednarodne tržne integracije uspešno kombinira prednosti mednarodne menjave s stimuliranjem domače industrije (Good, 1984, 226–228). Odločilen glas v kartelizaciji so, zaradi svojih povezav z industrijo, imele banke.²⁷ Skratka, industrializacijo avstrijske polovice monarhije v desetletjih pred prvo svetovno vojno lahko povzamemo kot koncentracijo proizvodnje in nastanek delniških družb, prisotnost bank v industriji, kartelizacijo in ustvarjanje monopolov ter državni protekcionizem.²⁸

Avstrijski trgovinski zakonik iz leta 1862 je med drugim opredeljeval tudi oblike industrijskih podjetij. Za delniške družbe smo že omenili, da so drugo »zlato dobo« doživljale v prvem desetletju 20. stoletja. Osrednja ovira njihovi širitvi je bila avstrijska fiskalna politika,²⁹ ki je dosti višje obdavčevala delniška podjetja kot podjetja posameznih fizičnih oseb (Good, 1984, 206; Matis in Bachinger, 1973, 216). Tako je zaradi ugodnejše fiskalne politike leta 1910 v Nemčiji obstajalo petkrat več delniških podjetij kot v Cislajtaniji (Matis in Bachinger, 1973, 218) s sedemkrat več kapitala (Good, 1984, 205). Od leta 1906 je avstrijska trgovinska zakonodaja dovoljevala tudi ustanav-

26 »Die Vertrustung' führte zu einer generellen Strukturänderung: der wirtschaftliche Entscheidungsprozess wurde seither einerseits vom modernen Interventionsstaat mit seiner Steuer-, Ausgaben-, Sozial- und Aussenhandelspolitik, andererseits durch eine Führungsschicht von Unternehmen, Managern und Finanziers kontrolliert.« (Matis in Bachinger, 1973, 136)

27 »Die Kartellbildung hängt zweifellos auch mit der Konzentration im Bankwesen und der Bedeutung des Kreditsektors für die langfristige Industriefinanzierung in Österreich zusammen. Die Banken verfügten dadurch über strategisch wichtige Positionen und konnten auf diese Weise auch eine zentral Kontrolle ausüben.« (Matis in Bachinger, 1973, 136)

28 »Der dadurch induzierte Konzentrationsprozess spielte sich im ökonomischen Bereich auf vier Ebenen ab: erstens im Bereich der entstehenden Grossbetriebe und Konzerne, zweitens in Form von Kartellen und Interessenverbänden, drittens mittels nationalwirtschaftlicher Protektionsmassnahmen und der Schutzzollpolitik und viertens auf Grund verschiedener Pläne supranationaler Zusammenschlüsse und Einigung zur Gewinnung eines grösseren gemeinsamen Marktes und zur Verteidigung desselben gegen mächtige Konkurrenten.« (Matis in Bachinger, 1973, 135)

29 Od kriznih sedemdesetih let 19. stoletja je vse večja državna prisotnost v gospodarstvu težila k ohranjanju socialne strukture v monarhiji in je zato, na ekonomskem polju, favorizirala majhno obrtništvo in industrijo, torej nastajajočo majhno buržoazijo. »Auf eine Epoche relativ grosser wirtschaftliche Freiheit folgte die Rückkehr [po 1878, op. p.] zu einem Denken in zunftmässigen Kategorien, zu staatliche Reglementierung und protektionistischer Förderung bestehender Kleinbetriebe als Ausfluss eines von mittelständischen Gedanken getragenen Protektionismus. (...) ... konservierte die staatliche Steuergesetzgebung den kleingewerblichen Charakter des österreichischen Gewerbe- und Fabrikwesens.« (Matis, 1973, 47, 48)

ljanje družb z omejeno odgovornostjo. V obdobju do prve svetovne vojne je bilo 60 % ustanovljenih družb z omejeno odgovornostjo v industrijskem sektorju, največ v železarstvu in rudarstvu. Toda dve tretjini novoustanovljenih podjetij sta razpolagali z majhno količino ustanovitvenega kapitala (manj kot 100.000 kron), tako da so imela ta podjetja bolj značaj »družinskih« podjetij. Razlog za to kapitalsko podhranjenost, kljub sicer velikemu številu podjetij (vseh 2638 družb z omejeno odgovornostjo je imelo manj kot 10 % družbenega kapitala vseh delniških družb), gre iskati v isti destimulativni davčni politiki (Good, 1984, 206; Matis in Bachinger, 1973, 219). Tako je bila večina avstrijskih industrijskih podjetij (po zakoniku iz leta 1862) komanditnih družb (*Kommanditgesellschaft*),³⁰ javnih trgovskih družb (*Offene Handelsgesellschaft*)³¹ in posamičnih podjetij.

Za konec tega poglavja bomo na kratko predstavili razvoj za našo raziskavo najrelevantnejših industrijskih panog v Cislajtaniji:

- a) *premogovništvo*: na pridobivanje premoga je imela odločilen vpliv gradnja železnic v drugi polovici 19. stoletja. Po eni strani so železnice uporabljale premog kot gorivo, po drugi strani pa se je s širitvijo železniškega omrežja širil tudi trg za premog. Tako ni presenetljivo, da je pridobivanje premoga v obdobju 1851–1913 neprekinjeno naraščalo in je bilo pred vojno štiridesetkrat večje kot na sredini 19. stoletja. Pri pridobivanju so sodelovale velike avstrijske in češke premogovne družbe, saj so bili glavni centri v čeških deželah, na Moravskem, v Šleziji, a tudi na Štajerskem. Kljub naraščajoči proizvodnji pa Avstrija ni nikoli razvila tako močne povezanosti med premogovniško in železarsko industrijo, kot je bila tista, ki je zaznamovala industrijsko rast Nemčije in Velike Britanije (Matis in Bachinger, 1973, 151–54);
- b) *rudarstvo*: izmed rudarskih dejavnosti velja izpostaviti pridobivanje živega srebra v idrijskem rudniku. Letni izkop je leta 1896 znašal 564 ton, leta 1913 pa 820 ton. S tem je Avstro-Ogrska zasedala tretje mesto v svetovni proizvodnji živega srebra, za Španijo in Italijo. Večina pridobljenega živega srebra je bila namenjena izvozu v tujino, največ v Nemčijo (okoli 65 %). Pred vojno je bilo v rudniku zaposlenih 998 delav-

30 »Komanditna družba je družba, pri kateri se je eden ali več družabnikov udeleževalo le s kapitalskim deležem. Tem se je reklo komandisti, drugi družabniki pa so za svojo udeležbo pri podjetju osebno jamčili. (...) Posle v podjetju so vodili osebno odgovorni družabniki, komanditisti pa do vodenja podjetja niso bili obvezani...« (Sunčič, 2009, 145)

31 »Pri javni trgovski družbi sta dve osebi (ali več oseb) združili premoženje zaradi poslovanja pod skupno firmo. Udeležba pri dobičku in izgubi ni bila odvisna od imovinskega vložka. Družbeniki so bili odgovorni z vsem svojim imetjem.« (Zupančič Pušavec, 2003, 37)

- cev. Glavni rudniki svinca so bili na Koroškem, kjer sta Bleiberger Bergwerks-Union A.G. iz Celovca in državni rudnik svinca v Rajblju (Raibl) predstavljala 60 % avstrijske proizvodnje (Matis in Bachinger, 1973, 166);
- c) *industrija gradbenih materialov* (cementa in opek) je v desetletjih pred vojno doživela razmah tako zaradi novih tehnoloških procesov kot zaradi naraščajočih potreb v gradbeništvu. Medtem ko so v proizvodnji opek prevladovali majhni, lokalni obrati, ki so s pomočjo tehnoloških inovacij (nove peči in stroji za stiskanje opek) uspešno kompenzirali majhen obseg proizvodnje, so v proizvodnji cementa prevladovali veliki obrati z močnim izvozom (Matis in Bachinger, 1973, 157);
- d) *železarstvo* je bilo razširjeno po celotni Cislajtaniji, z glavnimi centri na Štajerskem, Koroškem, v čeških deželah in na Moravskem. Pomembne tehnološke inovacije v obdelavi surovega železa so od sedemdesetih let 19. stoletja naprej pozitivno stimulirale uporabo manj kvalitetne železove rude v čeških, moravskih in alpskih deželah. To pomeni, da je produkcija železa konstantno napredovala, tudi z ustanavljanjem novih obratov (v obdobju 1895–1913 je narasla za 100 %). Po drugi strani pa novi procesi pomenijo tudi večjo potrebo po kapitalskih investicijah, kar je vplivalo na postopno oblikovanje velikih koncernov in kartelizacijo. Tako je leta 1911 pet največjih avstrijskih proizvajalcev (Alpine Montangesellschaft, Prager Eisenindustriegesellschaft, Witkowitz Bergbau- und Eisenhüttengewerkschaft, Krainische Industriegesellschaft (*Kranjska industrijska družba*) in Österreichische Berg- und Hüttenwerk Gesellschaft) kontroliralo 98 % avstrijske proizvodnje surovega železa. Železarska industrija je bila med prvimi, ki so oblikovale kartele, in je uspešno ohranjala eno od najvišjih stopenj rasti med vsemi industrijskimi panogami do prve svetovne vojne. To ji je uspevalo tudi zahvaljujoč uvozu železove rude, saj so moravski in šlezijijski obrati leta 1913 uvažali 31 % železove rude iz tujine, največ iz Madžarske in Švedske (Matis in Bachinger, 1973, 160–65);
- e) *kemična industrija* je v zadnjih treh desetletjih Habsburške monarhije doživljala zelo močan razvoj, a še zdaleč ni bila tako razvita kot v Nemčiji ali v Združenem kraljestvu. Tako je, na primer, proizvodnja sode v Avstriji leta 1858 znašala 2550 ton, leta 1912 pa 103.000 ton. K močnemu porastu produkcije je zlasti od osemdesetih let 19. stoletja naprej prispevalo ustanavljanje novih obratov (v Galiciji, pa tudi v Bosni) s sodobno, »Solvayevo« metodo proizvodnje. Kljub temu pa je konku-

renca iz tujine predstavljala konstantno oviro domači produkciji. Podobno je bilo tudi s petrokemično industrijo, koncentrirano v Galiciji. Že od sedemdesetih let 19. stoletja naprej so se začele v avstrijski polovici monarhije uvajati uvozne carine, ki naj bi ščitile galicijsko naftno industrijo. V skladu s takšno politiko varovanja domače produkcije sta bili v Trstu in na Reki postavljeni rafineriji, ki pa sta predelovali primarno rusko in deloma tudi ameriško nafto. Vendar se je od devetdesetih let naprej zaradi konstantnega padanja cen nafte in velike proizvodnje tako doma, v Galiciji (leta 1900 so pridobili 326.000 ton surove nafte, leta 1910 pa 2.086.242 ton!) kot v tujini (v ZDA in Rusiji), vedno bolj slabšal položaj naftne industrije na domačem trgu. Tuja konkurenca se je namreč ravno zahvaljujoč svoji ogromni proizvodnji lažje kosala z nizkimi cenami kot galicijska naftna industrija (Matis, Bachinger, 1973, 168–174, 176). Njen odgovor na nizke cene in mednarodno konkurenco je bil v formiranju kartelov, kjer so podjetja domače tržišče poskušala regulirati z medsebojnimi dogovori (Good, 1984, 223);

- f) *strojna in elektro industrija* sta poleg kemične industrije od osemdesetih let 19. stoletja nastopali kot novi industrijski panogi in sta do prve svetovne vojne doživljali silovit razvoj. Prvi centri strojne industrije so bili okoli sredine 19. stoletja v Spodnji Avstriji (Dunaj), v Pragi in v Trstu (ustanovitev Stabilimento Tecnico Triestino). Pred vojno pa je bila proizvodnja strojev koncentrirana predvsem v čeških deželah. Rast strojne industrije je povezana tudi s proizvodnjo električnih strojev, sprva za potrebe rudarske in železarske industrije. Postopna elektrifikacija je v dveh desetletjih pred vojno zajela tudi železnice, mestne tramvajske mreže ter privatne uporabnike. Podjetja, ki so se ukvarjala ali s pridobivanjem elektrike ali s proizvodnjo električnih kablov in žic oz. s postavljanjem električnega omrežja, so nastajala z močno finančno podporo bank (Creditanstalt, Bodencreditanstalt, Wiener Bankverein in Niederösterreichische Escomptegesellschaft) in bila organizirana v kartele (Matis in Bachinger, 1973, 182–86);
- g) *lesna industrija*: Avstrija je bila pred prvo svetovno vojno izvoznica surovega in žaganega lesa. Večina domače proizvodnje lesa je odpadla na pridobivanje neobdelanih oblik lesa, ki so jih uporabljali v železarski in steklarski industriji. Šele z razvojem tehničnih postopkov za izdelavo furnirja in parketa ter s širjenjem proizvodnje pohištva začnejo nastajati industrijski obrati za bolj rafinirano predelavo in obdelavo lesa. So-

časno z razvojem lesne industrije pa se je ohranjala še močna obrtna mi-zarska tradicija (Matis in Bachinger, 1973, 189–90);

- h) *tekstilna industrija*: avstrijska proizvodnja lana se, generalno gledano, v desetletjih pred prvo svetovno vojno ni mogla kosati z uvozom belgij-skega, angleškega in škotskega lana na avstrijski trg. Vzrok za to leži v organizacijski strukturi, ki je poznala veliko majhnih, lokalnih produ-centov in samo par velikih obratov. Tako so kljub uvajanju strojnih sta-tev pri tkanju še vedno prevladovali majhni obrati, medtem ko so v pre-ji dominirali veliki obrati. Posledica je bila ta, da so majhni obrati ostali vezani na lokalno povpraševanje, medtem ko so bili veliki obrati s svoji-mi ekonomijami obsega konkurenčni tudi na mednarodnem trgu (Ma-tis in Bachinger, 1973, 197–98).

V primerjavi z lanom in bombažem se je proizvodnja jute začela razvi-jati pozneje, šele od sedemdesetih let 19. stoletja naprej, saj je bila odvisna od uvoza surove jute z Daljnega vzhoda preko Trsta in Reke. Obrati so začeli na-stajati na tistih lokacijah, kjer so lahko našli delovno silo in ki so bili v bliži-ni večjih urbanih središč oz. potencialnih odjemalcev. Pomemben klient za avstrijske proizvajalce je bila madžarska prehrabena oz. mlinska industrija, ki je potrebovala ogromne količine vreč. Glavna dejavnika za uspešen razvoj avstrijske industrije jute sta bila gibanje cen jute na mednarodnem trgu zara-di ekskluzivne odvisnosti od uvoza surovine iz tujine in uvoz vreč iz Nemčije, katere proizvodnja je daleč prekašala avstrijsko. Zato so bili domači proizva-jalci tudi organizirani v kartel. Kot stranski produkt predelave jute je nastala prva tovarna linoleja v Monarhiji v Trstu, kot delniška družba s kapitalom 2,5 milijona kron in 400 zaposlenimi delavci³² (Matis in Bachinger, 1973, 199–200).

Industrija predelave svile je bila tradicionalno močna na območju Južne Tirolske in Goriške. Z modernizacijo, uvajanjem parnih strojev in mehanič-nih statev pride do razvoja obratov za predelavo svile tudi na območju čeških dežel in Moravske, kjer naj bi bilo več prostora za razvoj, med drugim tudi za-radi cenejše delovne sile. Vendar sta Goriška in Južna Tirolska ostali vodilni regiji v monarhiji v proizvodnji svile, medtem ko je Avstro-Ogrska kot celota pred prvo svetovno vojno zasedala tretje mesto v svetovni proizvodnji, za Ita-lijo in Francijo (Matis in Bachinger, 1973, 200–01).

Industrija predelave bombaža je bila najpomembnejši del tekstilne pa-noge v Monarhiji, saj je leta 1906 zaposlovala eno tretjino vseh tekstilnih de-lavcev. Glavni centri so bili v čeških deželah in na severnem Moravskem, kjer

32 Po prvi svetovni vojni preneha z delovanjem.

so dominirale tkalnice, ki so predelovale bombaž, uvožen preko Nemčije, in na Tirolskem ter Vorarlbergu, kjer so dominirale predilnice. Avstrija je v celoti uvažala surov bombaž, največ iz ZDA (leta 1912 je njihov delež znašal 76,5 %), potem iz Indije, Daljnega vzhoda, Egipta in Levanta. Avstrijska industrija predelave bombaža je sledila vsem glavnim modernizacijskim smernicam v Evropi, z ustanavljanjem velikih obratov, uvajanjem sodobnih tehnoloških postopkov in strojev. Poleg tega je uživala tudi določeno stopnjo protekcionizma z uvoznimi carinami. Kljub silovitemu razvoju pa je pred prvo svetovno vojno daleč zaostajala tekstilnimi industrijami v Združenem kraljestvu, Nemčiji in ZDA, tako zaradi majhnega domačega tržišča kot zaradi tehnološke zaostalosti, ki jo je zavirala v tekmovanju z najrazvitejšimi državami na mednarodnem trgu (Matis, Bachinger, 1973, 202–203).

Industrializacije v Italiji med obema vojnoma (1918–1940)

Po Maddisonu je bila v obdobju 1913–1950 povprečna rast BDP na prebivalca v Italiji dokaj višja od povprečne rasti BDP na prebivalca v Evropi (0,84 za Italijo in 0,72 za Evropo), a je daleč zaostajala za rastjo najrazvitejših zahodnoevropskih držav (npr. Združenega kraljestva, Nemčije, Francije, Švice). Italiji prav tako ni uspelo slediti skandinavskim državam (Norveški, Švedski in Finski), ki so v tem obdobju dosegle stopnjo razvoja omenjenih zahodnoevropskih držav (Roses in Wolf, 2010, 188–89). Tako je Italija po BDP na prebivalca v letih 1922, 1929 in 1938 ostajala v evropskem povprečju, kjer se je nahajala tudi pred prvo svetovno vojno – pred Španijo, Portugalsko in državami jugovzhodne Evrope, a za razvitejšimi državami zahodne in srednje Evrope (Nemčija in Avstrija) (Roses in Wolf, 2010, 190).

A podobno kot Avstro-Ogrska je Italija v desetletjih pred prvo svetovno vojno, natančneje v letih 1895–1913, doživela močan sunek industrializacije.³³ Delež industrijske proizvodnje v BDP-ju je v letih 1890–1913 narasel s 17 na 21 %, medtem ko je delež kmetijske padel z 42 % na 35 % (Rossi in Toniolo, 1992, 545).³⁴ Največjo rast so doživele tekstilna industrija, tako predelava svile kot bombaža³⁵, in kovinska ter strojna industrija. Italija je bila med prvimi država-

33 »A partire dal 1896 si ha la ripresa, che per una dozzina di anni vede l'industria italiana in fortissima espansione...« (Zamagni, 1993, 109)

34 Zamagni navaja naraščanje industrijske proizvodnje v BDP-ju z 18,4 % na 24,9 % v obdobju 1861–1913 in padec kmetijske proizvodnje z 46,1 % na 37,6 % v istem obdobju. (Zamagni, 1993, 56)

35 »L'importanza dell'industria tessile nell'industrializzazione italiana sta soprattutto nell'aver fatto, in molti modi, da ponte tra l'ambiente agrario e quello industriale vero e proprio: essa ha tenuto vivi per parecchi decenni i fermenti industrialisti, ha generato le prime fabbriche, ha incentivato il reperimento di nuove fonti di energia, ha permesso l'accumulazione di capitali, ha sostenuto la bilancia dei pagamenti sia attraverso la sostituzione di importazioni (cotone e lana) che attraverso

mi v Evropi, ki je razvijala domačo proizvodnjo električnih strojev in opreme ter avtomobilsko in gumarsko industrijo. Železarska in jeklarska industrija pa sta v tem obdobju rasli dosti počasneje – eden od glavnih vzrokov za to je bila odvisnost Italije od uvoza železa in premoga iz tujine (Pollard, 1981, 231–32; Esposto, 1992, 358–60). Posebnost omenjenega sunka industrializacije je, da je bil najmočnejši na severozahodu države, v deželah Piemont, Lombardija in Ligurija, ki so leta 1911 predstavljale 54 % industrijske proizvodnje v državi.³⁶

V medvojnem času pa se je proces industrializacije odvijal bolj po »narravnem« pot, sledoč začetemu trendu pred vojno (Toniolo, 1980, 16). Delež primarnega sektorja se je, tako v BDP-ju kot v številu zaposlenih, do druge svetovne vojne konstantno krčil (leta 1950 je 42,2 % delovno sposobnega prebivalstva delalo v kmetijstvu, delež BDP-ja pa je padel na 26,6 %) (Buyst in Franaszek, 2010, 210; Zamagni, 1993, 56). Ker v tem obdobju ni opaziti kakšnega drastičnega sunka v smeri razvoja sekundarnega sektorja,³⁷ je Italija na predvečer druge svetovne vojne še vedno veljala za dokaj zaostalo, neindustrializirano državo.³⁸ To oceno potrjujejo tudi stopnje rasti proizvodnje v železarski, kovinski (skupaj s strojno) in kemični panogi, ki so bile v medvojnem obdobju podobne tistim v obdobju 1897–1913, medtem ko je stopnja proizvodnje v tekstilni panogi padala (Toniolo, 1980, 18). Podoben trend izkazuje tudi padanje števila zaposlenih v tekstilni in prehrabeni panogi in naraščanje v kovinski, železarski in kemični panogi (Zamagni, 1993, 53). Sočasno pa je bila Italija še v medvojnem času, kljub občutnemu zmanjšanju trgovinske menjave s tujino zaradi velike gospodarske krize in politike ekonomske samozadostnosti, vezana na uvoz naprednih strojev in tehnoloških postopkov iz tujine.³⁹ Takšna gibanja so značilna za proces dohitevanja manj industrializiranih držav.

so consistenti flussi di esportazione (prodotti di seta e, verso la fine del periodo, anche di cotone e lana, soprattutto nei Balcani, in Sud America e nell'impero ottomano). (Zamagni, 1993, 123)

36 »Territorialmente, si venne rafforzando quel divario già esistente all'unificazione nella diversificazione produttiva delle varie regioni, con tre regioni Liguria, Lombardia e Piemonte pienamente coinvolte nell'avventura industrialista, che formano un 'triangolo industriale'.« (Zamagni, 1993, 111)

37 Delež industrijske proizvodnje v BDP-ju je leta 1913 znašal 24,9 %, leta 1938 pa 30,3 % (Zamagni, 1993, 56). Število zaposlenih v industrijskem sektorju pa je naraslo z 26,8 % leta 1913 le na 32,1 % leta 1950 (Buyst in Franaszek, 2010, 210).

38 »..l'Italia come nazione è diventata un paese industriale solo *dopo* [poševni tisk je avtorjev, op. p.] la II guerra mondiale...« (Zamagni, 1993, 50). Stopnja industrializacije na prebivalca (po Bairochu, 1982) je leta 1913 znašala 26, leta 1928 39, leta 1938 pa 44, kar je daleč od evropskega povprečja – leta 1928 76 in leta 1938 94 – ter še leta 1938 za dobro polovico manj od stopnje, ki jo je imelo Združeno kraljestvo leta 1900 (Buyst in Franaszek, 2010, 219).

39 »L'Italia importò una notevole quantità di tecnologia estera, sia in forma di brevetti sia incorporata in macchinari. (...) Nelle prime fasi del processo di industrializzazione molti imprenditori svizzeri,

ranih držav v začetku oz. v prvi polovici 20. stoletja, ki preko razvoja klasičnih (železarstvo) in novih (kovinska in kemična) industrijskih panog težijo k zmanjšanju zaostanka za bolj/najbolj industrializiranimi državami.⁴⁰ Po drugi strani pa velja izpostaviti, da je že od začetka 20. stoletja v Italiji izrazito rast doživljala panoga proizvodnje in distribucije električne energije, ki je sicer na splošno značilna za potek industrializacije v Evropi v prvi polovici 20. stoletja (Buyst in Franaszek, 2010, 225), a je bila posebnega pomena za industrializacijo v državi, ki je bila brez naravnih zalog premoga.⁴¹

Po letu 1922, ko je Italija v svojem povojnem okrevanju že dosegla stopnjo BDP-ja na prebivalca, ki jo je imela leta 1913 (Roses in Wolf, 2010, 187), je njeno gospodarstvo še naprej sledilo predvojnimi smernicami ekonomskega razvoja. Tako so za prvo polovico dvajsetih let značilne visoke stopnje investicij v industrijo in dvig produktivnosti na delavca, medtem ko je bila rast plač nična ali zelo majhna. Nizke plače so, skupaj s fleksibilnim trgom dela in skromnim domačim povpraševanjem, omogočale večja privatna vlaganja v proizvodnjo in v širitev izvoza. Le-temu pa je šla na roko tudi državna monetarna politika (Toniolo, 1980, 31–33; Zamagni, 1993, 314–15), ki je omogočala močno rast trga z vrednostnimi papirji, kjer so glavno vlogo igrale banke. Slednje so z novimi emisijami kapitala vlagale tudi v industrijske dejavnosti. V skladu z monetarno politiko je italijanska država v prvi polovici dvajsetih let tudi s svojo fiskalno politiko stimulirala čim boljši razvoj privatnega kapitala in privatnih investicij (Toniolo, 1980, 40–43, 45, 47–49, 54). Podobno liberalno politiko lahko srečamo tudi na področju trgovine, kjer so tečaj lire in bilateralni sporazumi o ukinitvi/znižanju carin stimulirali izvoz. Medtem ko je delež izvoza v Francijo, ZDA, Švico in Združeno kraljestvo padal, je Italiji uspelo ponovno vzpostaviti vezi z bivšim avstro-ogrskim in nemškim prostorom ter se razširiti na balkanske trge in Bližnji vzhod (Toniolo, 1980, 53, 65).

francesi e tedeschi impiantarono attività in Italia, portando con sé conoscenze tecniche.« (Federico in Cohen, 2001, 64)

40 »Si può subito vedere che l'industrializzazione italiana è di tipo abbastanza 'classico', con prevalenza dei tessili e delle industrie legate ai bisogni primari (alimentazione, abbigliamento, costruzione e arredamento della casa) all'inizio, e uno spostamento verso la metalmeccanica in seguito.« (Zamagni, 1993, 53)

41 »... l'Italia mancava totalmente di quella materia prima che era stata indispensabile per la prima ondata di industrializzazione basata sulla macchina a vapore: il carbone fossile (...) ... il carbone veniva ormai per lo più utilizzato per i trasporti (le ferrovie erano ancora quasi totalmente a vapore) o come materia prima per certe lavorazioni industriali. Solamente il 20 % della potenza installata nell'industria era generata dal vapore, un altro 22 % era ancora idraulico, mentre il 48 % era costituito già da motori elettrici, che permettevano una maggiore decentralizzazione degli impianti, l'installazione di macchinario di dimensioni più contenute, dei processi di produzioni nuovi.« (Zamagni, 1993, 124; glej tudi Federico in Cohen, 2001, 68)

Po zmerni inflaciji v prvih povojnih letih (1918–1920) pride do stabilizacije tečaja lire v razmerju do ameriškega dolarja in angleškega funta (Toniolo, 1980, 94). Njena normalna podcenjenost v nasprotju z dolarjem in funtom je bila eden od dejavnikov krepitve italijanskega izvoza v prvi polovici dvajsetih let (Toniolo, 1980, 97). Toda po letu 1925 se pojavi nevarnost, da se bo takšen trend izvoza lahko obdržal le z novimi devalvacijami lire, kar bi povzročilo inflacijo in posledično škodovalo življenjskemu standardu, po drugi strani pa povečalo stroške proizvodnje in zmanjšalo konkurenčnost italijanskega izvoza.⁴² Revalvacijo oz. vezanost lire na zlato (*gold exchange standard*) v razmerju 92,46 lire za angleški funt (t. i. »quota novanta«)⁴³ so podpirali predstavniki tistih industrijskih panog, ki so bile močne na domačem trgu, recimo železarska, gradbena in električna industrija, medtem ko so predstavniki izvozno usmerjenih panog, kot je tekstilna, takšnemu ukrepu nasprotovali (Toniolo, 1980, 98–101). V skladu s stabilizacijo valute se je fašistična oblast odločila tudi za politiko deflacije, z rezanjem plač in mezd, znižanjem cen in restrikcijo nad izdajanjem posojil. Posledice takšne politike so bile ohranjanje visoke stopnje brezposelnosti (primerljive z letom 1922), nizke plače, manj investicij zaradi manj kreditov, slabša industrijska proizvodnja in še naprej skromno domače povpraševanje (Toniolo, 1980, 113–15, 122–23). Je pa Italiji, kljub postopnemu ohlajanju mednarodne trgovine, uspelo ohraniti konkurenčnost svojega izvoza, kar je zadovoljilo industrialce, ki so podpirali fašistični režim (Toniolo, 1980, 118, 124). Politično-ekonomsko gledano sta revalvacija lire in deflacijska ekonomska politika za fašistični režim pomenili uspeh (Toniolo, 1980, 112, 116). Po drugi strani pa je novo stanje pustilo italijansko ekonomijo dovzetnejšo za negativne šoke velike gospodarske krize in ji onemogočilo hitro okrevanje (Ritschl in Straumann, 2010, 167).

Ob začetku velike depresije leta 1929 se je italijanska ekonomija izkazala za enako sistemsko ranljivo kot ostale evropske in ameriška. Nošena na konjunktornem valu v dvajsetih letih se v glavnih industrijskih panogah (tekstilna, železarska, kovinska in strojna ter elektroindustrija) vzpostavi dominacija velikih podjetij, ki so si s koncentracijo proizvodnje in kartelnimi dogovori

42 »La rapida sistemazione del debito estero [Italija je po prvi svetovni vojni imela velik zunanji javni dolg, op.p.] non portò, però, sollievo immediato alle tensioni inflazionistiche interne e alle pressioni svalutative della lira... (...) Considerazioni di prestigio interno ed internazionale avevano certo spinto Mussolini alla sua decisione, come pure la paura di alienarsi il sostegno delle classi medie particolarmente colpite dall'inflazione e la preoccupazione di rendere meno cara l'importazione di materie prime.« (Zamagni, 1993, 322–23)

43 »Il 21 dicembre 1927 la lira veniva nuovamente ancorata all'oro a 92,46 lire per sterlina. 'Il *gold exchange standard* [poševni tisk je avtorjev, op. p.] era così ufficialmente introdotto'.« (Zamagni, 1993, 324)

razdelila pozicije na domačem trgu in tako lahko kontrolirala ponudbo, povpraševanje in cene. Finančno so jih podpirale »univerzalne« banke, ki pa so bile močno zadolžene v tujini, kar jih je naredilo še posebej ranljive ob razpadu sistema mednarodnega kreditiranja. Hkrati pa se proizvodnja v teh panogah, ob ohlajevanju mednarodne trgovine konec dvajsetih let, ni preusmerila na domači trg (kjer je bila kupna moč nižja zaradi nizkih plač), temveč je s pomočjo državne carinske politike še naprej težila k izvozu, tudi na račun nerenabilnih cen izdelkov (Toniolo, 1980, 137–38). Posledica je bila, da je z nastopom krize proizvodnja vseskozi padala in je leta 1934 dosegla raven tiste iz leta 1923/1924. Največji padec so doživele železarska, kovinska in strojna (z ladjedelništvom), tekstilna ter gradbena panoga, medtem ko je opaziti majhno krepitev storitvenega sektorja (Toniolo, 1980, 141–42, 145). Zmanjšanje industrijske proizvodnje so v BDP-ju, ki je bil leta 1932 malenkost nižji kot leta 1929, kompenzirale solidna raven agrarne produkcije, rast proizvodnje električne energije in storitvenega sektorja ter sposobnost državne administracije, da ohranja zaposlovanje. Po drugi strani pa se je v primerjavi z letom 1926 število brezposelnih do leta 1932 podvojilo (Toniolo, 1980, 146).

S krizo izvoza se prav tako zmanjšuje uvoz, medtem ko je konstantno padanje izvoza do leta 1936 najbolj prizadelo izrazito izvozno usmerjeno tekstilno industrijo. V ozračju tarifnih vojn in klirinških sporazumov pa je začela naraščati trgovinska izmenjava z Nemčijo (posebej uvoz), padala pa je z ZDA (do tedaj najpomembnejšim trgovinskim partnerjem), Francijo in Veliko Britanijo (Toniolo, 1980, 176–78). Pri monetarni politiki je Italija še vedno vztrajala pri precenjenem tečaju lire, vse do leta 1936. Zato jo lahko prištejemo h klubu držav, ki so vse do druge polovice tridesetih let vztrajale pri menjalni vrednosti svoje valute glede na zlato, t. i. *gold-exchange standard* (poleg Italije so to Francija, Belgija, Nizozemska, Švica in Poljska).⁴⁴ Kljub takšni poziciji lire je bila v obdobju krize italijanska plačilna bilanca izravnana, primarno zaradi državnega nadziranja trgovinske izmenjave in trga vrednostih papirjev (Toniolo, 1980, 178, 183–85; Zamagni, 1993, 344). Tudi sicer je Italija še naprej vodila deflacijsko politiko, z visoko obrestno mero, nizkim domačim povpraševanjem in s proračunskim primanjkljajem.

Italijanska gospodarska politika se v kriznih letih 1929–1934 ni razlikovala od politik v drugih evropskih državah in v ZDA. Njena posebnost je v tem, da je že v letih 1926–1927 začela s takšnimi ukrepi na področju finančne in trgovinske politike, ki so jih evropske države vsesplošno sprejemale šele po letu 1930–1931. Po drugi strani pa sta imeli politika deflacije in precenjene

44 Glej tudi Zamagni, 1993, 325, 327.

lire za posledico podaljšanje negativnih učinkov krize tudi po letih 1932/1933, ko se nekatere najbolj industrializirane države (Združeno kraljestvo, Nemčija, Švedska) že začele prihajati iz krize (Toniolo, 1980, 270). Tako je bilo leta 1934 ekonomsko stanje v Italiji še naprej slabo, z visoko brezposelnostjo, nizko stopnjo industrijske proizvodnje in z malo denarja v obtoku zaradi vzdrževanja tečaja lire (Toniolo, 1980, 271–72). V obdobju 1935–1937 je Italija izhajala iz krize, z dobrimi stopnjami rasti BDP-ja, agrarne in industrijske proizvodnje, primerljivimi s tistimi iz prve polovice dvajsetih let. Za razliko od časa izpred desetih let pa je imel izvoz zaradi vojne v Etiopiji leta 1935 pri okrevanju skromno vlogo. Leta 1937 je brezposelnost padla na predkrizno raven iz leta 1926, čeprav je država še naprej vzdrževala svojo politiko kontrole plač in cen ter nadzora nad trgom delovne sile (Toniolo, 1980, 273–76; Zamagni, 1993, 327). Pri trgovinski menjavi je Italija še vedno vztrajala pri močnem omejevanju uvoza, a s to razliko, da je carinske ukrepe dopolnjevala z bilateralnimi klirinškimi sporazumi (leta 1934 z Avstrijo in leta 1935 z Nemčijo). Konec leta 1934 je država vzpostavila monopol nad menjavo valute s tujino. Ta monopol in bilateralni sporazumi so se izkazali za posebej koristne v času, ko je bila Italija pod režimom mednarodnih sankcij (18. 11. 1935–15. 7. 1936) zaradi vojne v Etiopiji.

Politično-ekonomsko gledano so vojna v Etiopiji in mednarodne sankcije pospešile uveljavljanje politike ekonomske samozadostnosti oz. avtarkije, ki je uradno nastopila v začetku leta 1936. Eden od temeljnih stebrov te politike je bil nadzor nad uvozom. Tako je že leta 1936, ob zmanjšanju uvoza za 28 % v primerjavi z letom 1935,⁴⁵ začela naraščati proizvodnja surogatov, po drugi strani pa zaostajati tista proizvodnja, ki je bila odvisna od uvoza surovin iz tujine. Izpade v tej proizvodnji je Italija bolj ali manj uspešno nadomestila s pomočjo bilateralnih sporazumov, preko katerih je dobivala nekatere manjkajoče surovine, in z vojnimi naročili. S prenehanjem sankcij in z devalvacijo lire oktobra leta 1936 pride do močnega dviga izvoza, a le začasno (do leta 1938), medtem ko je država še naprej ohranjala nadzor nad trgovinsko in valutno menjavo (Toniolo, 1980, 279–83, 285; Zamagni, 1993, 345). Z devalvacijo lire in kontrolo nad menjavo s tujino je fašistična oblast želela stimulirati razvoj tistih industrijskih panog, ki so lahko nadomeščale uvoz, toda še na predvečer druge svetovne vojne je italijanska industrija čutila ogromno po-

45 »Anche se non tutti i paesi aderirono alle sanzioni, il commercio ne risentì molto nella prima metà del 1936 (le sanzioni vennero abolite il 4 luglio 1936): il volume delle importazioni diminuì di 1/3 sul totale dell'anno e quello delle esportazioni del 7%. La distribuzione geografica del commercio si alterò a favore della Germania, da cui nel 1936–1938 proveniva il 27% delle importazioni, salite a quasi il 40% nel 1940.« (Zamagni, 1993, 346)

manjkanje primarnih surovin.⁴⁶ Ker je bil načrt za ekonomsko avtarkijo ideološko zastavljen, je bilo njegovo izvajanje povezano s sodelovanjem med državo in privatniki, kar je favoriziralo veliko industrijo in korporacije (Toniolo, 1980, 296, 301, 303).

Struktura industrijskega sektorja v Italiji v dvajsetih letih 20. stoletja odseva relativno zaostalost države v procesu industrializacije, a tudi njeno stopanje po poti Kuznetsove moderne ekonomske rasti. Tako je dobro polovico celotne industrijske proizvodnje v prvih povojnih letih predstavljala produkcija potrošniških dobrin (prehrambena, oblačilna in lesna industrija), toda s konstantno naraščajočim deležem proizvodnje kapitalskih dobrin (za železarsko in jeklarsko, strojno in kovinsko ter kemično industrijo velja, da je delež njihove proizvodnje leta 1921 znašal 26,2 %, leta 1936 pa 33,5 %) (Toniolo, 1980, 64; Tattara in Toniolo, 1976, 105). Hkrati pa sta ponudba delovne sile in nizki stroški dela kljub ugodnostim, ki sta jih predstavljali za rast proizvodnje, vplivali na ohranjanje delovno intenzivnih procesov produkcije in posledično dokaj nizko stopnjo produktivnosti (*outputa*) na delavca. Zaradi tega so naj-sodobnejši tehnološki postopki in stroji zasedali manjši delež v uvozu tehnologije oz. strojev iz tujine⁴⁷ (Toniolo, 1980, 67, 72). To pomeni da je, po eni strani, struktura italijanske industrije sledila značilnostim moderne ekonomske rasti (visoka produktivnost, še posebej kapitalskih dobrin (Tattara in Toniolo, 1976, 106)), po drugi strani pa ne (nizka produktivnost na delavca).⁴⁸

Nizka stopnja domačega povpraševanja in tečaj lire sta vplivala na močno izvozno orientiranost italijanske industrije (Toniolo, 1980, 67). Njena prisotnost na mednarodnem trgu je prav tako odražala njeno relativno zaostalost. Po eni strani sta tekstilna in prehrabena industrija v obdobju 1922–1929 predstavljali 70 % izvoza (Paradisi, 1976, 280; Zamagni 1993, 342), kjer je imel pomembno vlogo izvoz bombažnih tkanin in preje v evropske države,

46 »Se la decisione di non entrare in guerra immediatamente a fianco della Germania fu dettata dall'impreparazione militare italiana, quest'ultima è in larga misura da ascrivere alla persistente e tragica carenza di materie prime in cui l'industria italiana venne a trovarsi, carenza che nessuna politica autarchica poteva alleviare se non marginalmente. Ancora nel 1939, infatti, la produzione interna copriva a mala pena 1/5 delle materie prime necessarie all'apparato produttivo del paese...« (Zamagni, 1993, 347)

47 »Gli imprenditori italiani preferirono tecnologie ad alta intensità di lavoro in modo di utilizzare la grande disponibilità di lavoro non specializzato.« (Federico in Cohen, 2001, 65)

48 »... produzione dei beni di consumo, è caratterizzato da imprese di piccola dimensione, localizzate nel nord, che agivano in un mercato molto concorrenziale (anche esportando), utilizzando tecniche ad alta intensità di lavoro... Il secondo, associato all'industria pesante, era altamente concentrato in unità produttive a larga scala e ad alta intensità di capitale, che dipendevano in larga parte dal protezionismo e dalla domanda pubblica per la vendita dei loro prodotti.« (Federico in Cohen, 2001, 59–60)

po drugi strani pa so avtomobilska industrija, industrija umetnih tkanin in gumarska industrija proizvajale izključno za izvoz, kar pomeni, da je bila italijanska industrija sposobna sodelovati v mednarodni trgovini z najsodobnejšimi izdelki (Tattara in Toniolo, 1976, 114–16). Revalvacija lire in deflacijska ekonomska politika sta nastopili v času, ko v Evropi pride do upočasnitve trgovinske izmenjave. Obe okoliščini sta vplivali na postopno zmanjševanje italijanskega izvoza, čeprav je struktura še vedno ostala ista. Italijanski izvoz se je v tem času še bolj preusmeril z zahodnoevropskih držav (tradicionalnih klientov pred prvo svetovno vojno) v severno, srednjo in jugovzhodno Evropo ter na vzhod (Tattara in Toniolo, 1976, 118–19; Toniolo, 1980, 128; Zamagni, 1993, 343). Posebnost razvoja italijanske industrije v poznih dvajsetih letih je v tem, da so državni ukrepi, kot so regulacija trga delovne sile, protekcionistična carinska politika ter ustanavljanje konzorcijev kot načina zavarovanja domače industrije, pomenili uvod v državno usmerjano in vodeno ekonomijo v tridesetih letih (Tattara in Toniolo, 1976, 124–25).

Generalno gledano je tudi v kriznem obdobju italijanska industrija sledila usmeritvi na domači trg, ki se je začela v letih 1926–1927. Ključen element za ohranjanje rentabilne produkcije je bilo vzdrževanje nizkih stroškov proizvodnje, k čemur sta pripomogli precenjena lira, ki je omogočala nizke cene uvoza surovin, in državna politika zadrževanja rasti plač. Skupaj s protekcionistično carinsko politiko omejevanja uvoza je bil končni rezultat ta, da so v omenjenem obdobju cene surovin za industrijo padale hitreje kot cene izdelkov in da so se plače znižale za okoli 15 % (Toniolo, 1980, 160–61, 163). Dodatno je državna podpora industriji v obliki neposrednih in posrednih subvencij ter stimuliranja formiranja konzorcijev in kartelnih dogovorov še okrepila monopolne pozicije velikih proizvajalcev. Posebej so imele od nizkih cen uvoženih surovin in državne podpore koristi kapitalsko intenzivne industrije, kot so železarska, kovinska in kemična oz. tudi s carinsko politiko »zaščitene« industrije. Prav tako so močan razvoj doživele tehnološko sodobne industrije, kot so proizvodnja umetnih vlaken, proizvodnja aluminija in cinka ter kemična oz. petrokemična industrija (Zamagni, 1993, 352–53). Po drugi strani pa so se bolj delovno intenzivne industrije (npr. prehrabena, lesna in oblačilna industrija), ki so uporabljale večinoma domače surovine in proizvajale za izvoz, soočale z večjimi padci vrednosti proizvodnje (Tattara in Toniolo, 1976, 130–32).

Za obdobje 1934–1940 je značilen obrat italijanske industrije v smer ekonomske avtarkije in priprava za vojno. To pomeni zelo striktno omejevanje uvoza, kar je koristilo predvsem kemični in kovinski industriji, in potencira-

nje razvoja težke industrije (Toniolo, 1980, 321; Zamagni, 1993, 373). Le-tem je država, preko svojih investicijskih skladov (Istituto Mobiliare Italiano – IMI in Istituto per la Ricostruzione Industriale – IRI), dajala privilegirane kredite, olajševala uvoz in zagotavljala naročila, tako za vojno kot za kolonije⁴⁹ (Toniolo, 1980, 336; Tattara in Toniolo, 1976, 138–39, 141).

Generalna struktura italijanske industrije je v obdobju med obema vojnama odražala specifičen dualni značaj. Po eni strani so za industrijo končnih dobrin (prehrambena, oblačilna, lesna in pohištvena, industrija kož) značilni večje število majhnih obratov (z manj kot desetimi zaposlenimi), nižja stopnja produktivnosti na delavca oz. bolj delovno intenzivna proizvodnja (manjše število konjskih moči na zaposlenega). Po drugi strani so industrije, ki jih je favorizirala fašistična ekonomska politika, izkazovale večje število velikih obratov (nad 100 zaposlenimi), višjo stopnjo produktivnosti na delavca oz. bolj kapitalsko intenzivno proizvodnjo (večje število konjskih moči na zaposlenega) (Tattara in Toniolo, 1976, 145, 147–52). Ta dvojnost je bila prisotna v italijanski industriji že pred prvo svetovno vojno in, podobno kot v primeru Avstro-Ogrske, kaže na relativno neindustrializiran značaj države.⁵⁰

Tako kot smo naredili za Avstro-Ogrsko, bomo tudi na pri Italiji na kratko predstavili razvoj ključnih industrijskih panog:

- a) *tekstilna industrija*, ki je bila ena vodilnih industrijskih panog pred prvo svetovno vojno (zaposlovala je $\frac{1}{4}$ vseh delavcev v industriji) (Zamagni, 1993, 123), je v prvih povojnih letih (1918–1921) doživela padec proizvodnje tudi za 40 %. Po tem času pa je na valu svetovne konjunktore doživljala dober razvoj vse do leta 1927. V skladu z izvozno usmerjenostjo, predvsem na trge srednje Evrope in potem na trge jugovzhodne Evrope, pride tudi do reorganizacije proizvodnje, ki se vedno bolj koncentriira v velikih obratih in razvija na določenih območjih (Lombardija, Veneto, Emilia Romagna) (Tattara in Toniolo, 1976, 108, 112–13; Toniolo, 1980, 66). Z letom 1927 se začne kriza italijanske tekstilne industrije. Že leta 1925 so cene bombažnih proizvodov, ki so predstavljali njene glavne produkte, zaradi konkurence na mednaro-

49 »Le esportazioni verso le colonie, ..., balzarono al 14,3 % del totale nel 1935, 31 % nel 1936, 24,7 % nel 1937, 23,3 % nel 1938, con una forte incidenza dei prodotti avanzati della meccanica, della chimica, autoveicoli e gomma.« (Zamagni, 1993, 346–47)

50 »Non solo, ma molta parte dell'industria era ancora a mezzo tra artigianato, piccola impresa e lavoro a domicilio, ..., mentre solo nei settori più moderni le poche imprese che attecchirono nacquero già grandi... Convivevano così settori altamente oligopolistici (metallurgia, elettricità, zucchero, costruzioni navali, gomma, gas, acqua, cemento, chimiche avanzate, automobili) con settori dispersi e frammentati...« (Zamagni, 1993, 113–16; glej tudi Federico in Cohen, 2001, 76–77).

dnem trgu začele padati. Revalvacija lire je italijanskim producentom dodatno podražila stroške proizvodnje in izvoza blaga. Tako je z začetkom kriznega cikla leta 1929 tekstilna industrija, kjer je bila poleg proizvodnje bombaža zelo močna tudi proizvodnja izdelkov iz svile,⁵¹ padla v depresijo (Tattara in Toniolo, 1976, 122; Toniolo, 1980, 67, 130).

V obdobju krize je industrija predelave bombaža uvažala surovine iz tujine, veliko večino svojih izdelkov (od 75–80 %) pa prodajala na domačem trgu. Ta industrija, ki je bila bolj kapitalsko intenzivna kot industrija predelave svile ali oblačilna industrija, je uživala prednosti nižjih stroškov proizvodnje (nizke cene surovin in državna politika nadzora nad mezdami) v primerjavi s cenami končnih produktov. Nameni predstavnikov te branže, da bi po koncu kriznega obdobja s posodobitvami oz. z uvajanjem sodobnih strojev povečali proizvodnjo, so nleteli na oviro v državni deflacijski politiki, ki je destimulirala domačo porabo. Tako je večina potencialne proizvodnje ostala neizkoriščena. Takšno stanje je ostalo tudi v drugi polovici tridesetih let, ko je bila kljub določenim ugodnim dejavnikom (devalvaciji lire in povečanju izvoza, tudi v kolonije, ter šibki rasti domače porabe) stopnja proizvodnje še vedno nižja od tiste leta 1929 (Toniolo, 1980, 169, 316–17). Vendar moramo pri tem imeti v mislih dvojni značaj te industrije. Veliki obrati so namreč uspeli ravno zaradi posodobitev proizvodnje in uveljavljanja dampinških cen v letih 1935–1937 močno dvigniti svoj izvoz na mednarodni trg (in ne samo v kolonije). Po drugi strani pa se je množica majhnih obratov, zaradi težav z uvažanjem surovine, vedno bolj vračala k obrtnemu načinu proizvodnje in manjši uporabi strojev (Tattara in Toniolo, 1976, 144).

Za razliko od bombažne industrije je industrija predelave svile, ki je uporabljala večinoma domačo surovino in izvažala v tujino, v času krize dosegala nižjo vrednost proizvodnje kot bombažna. Ker je bila delovno bolj intenzivna, s proizvodnjo organizirano v več srednje velikih in majhnih obratih, se ni mogla toliko vklopiti v sistem državno vodene ekonomije. Tudi devalvacija lire ni bistveno vplivala na njeno proizvodnjo, ki je bila v drugi polovici tridesetih let več kot za pol manjša kot

51 O pomenu proizvodnje svile v italijanski industriji in ekonomiji pred prvo svetovno vojno Zamagni piše, da ... »L'industria della seta veniva vista come l'industria 'naturale' per eccellenza in Italia, ... prosperata senza appoggi governativi... Essa aveva, tuttavia, svolto un ruolo fra i più importanti nel mantenere l'Italia sui mercati internazionali, nel complementare i redditi agricoli, nell'incoraggiare l'uso del vapore per le bacinelle di trattura (...), nell'impiegare larga quantità di manodopera, prevalentemente femminile, aumentando in questo modo apprezzabilmente i redditi familiari...« (Zamagni, 1993, 119; glej tudi Federico in Cohen, 2001, 64).

ob koncu dvajsetih let (Toniolo, 1980, 170, 318–19). Dodaten negativni element je bila v tem času še rast industrije umetnih vlaken (Zamagni, 1993, 354). Podobno kot industrija predelave bombaža je v okviru državne avtarkične politike dober razvoj doživljala industrija predelave konoplje in lana, s konstantnim dvigovanjem proizvodnje in ustanavljanjem novih obratov, medtem ko je industrija predelave volne stagnirala, zaradi težavnega nabavljanja surovine iz tujine in manjka investicij (Toniolo, 1980, 317–18).

- b) V letih 1919–1921 sta *železarska in kovinska industrija* šli skozi proces prestrukturiranja, saj je njihova medvojna proizvodnja daleč presežala nove, mirnodobne potrebe domačega trga (Tattara in Toniolo, 1976, 110–11). Medtem ko je bilo prestrukturiranje največjih obratov (med katerimi velja izpostaviti Ansaldo in ILVO) povezano s finančnimi sredstvi glavnih italijanskih bank in vlogo, ki so jo ti veleobrati zasedali na domačem trgu, so manjši železarski obrati (predvsem v Lombardiji) uspešno ohranjali svoje pozicije nasproti velikanom doma in tudi nekaj izvažali. Italijanska železarska in jeklarska proizvodnja je naraščala vse do velike krize (proizvodnja jekla se je v obdobju 1920–1929 več kot podvojila (Buyst in Franaszek, 2010, 225)), tako da ji je uspelo vseskozi ohranjati tudi izvoz na mednarodni trg (Toniolo, 1980, 70, 130; Tattara in Toniolo, 1976, 109). V obdobju krize pride do hudega padca proizvodnje (v obdobju 1929–1932 je proizvodnja jekla padla za 35 %). V tem času je skupina ILVA predstavljala eno zaključeno celoto med seboj povezanih železarskih in jeklarskih obratov, ki se je ukvarjala tako s proizvodnjo litega železa kot jekla. Tako je proizvajala 90 % italijanskega litega železa in 40 % jekla.⁵² Drugi veliki in srednje veliki obrati (kot so podjetja Ansaldo, Terni, Fiat, Falk) so v svoji proizvodnji jekla uporabljali ali lito železo (od ILVA-e) ali staro železo, medtem ko so majhni obrati (največ jih je bilo v Lombardiji) v proizvodnji jekla z električnimi pečmi uporabljali samo staro železo, ki so ga zelo poceni kupovali na mednarodnem trgu. Italijanska proizvodnja železa je bila torej koncentrirana v enem koncernu, proizvodnja jekla pa razdroblje-

52 »... l'ILVA gestiva gli impianti delle principali industrie metallurgiche italiane, producendo oltre il 90 % della ghisa e il 60 % dell'acciaio italiano [Toniolo, 1980 navaja 40 %, op.p.] con i suoi grandi impianti... L'11 luglio 1918 si arrivò alla fusione delle aziende gestite dall'ILVA nella nuova società 'ILVA Altiforni e acciaierie d'Italia'. Vennero inoltre assorbite varie altre imprese... in vista dell'obiettivo finale di creare una grande impresa polisettoriale con un elevato grado di integrazione orizzontale e verticale che, partendo dalla ghisa, arrivasse al prodotto finito, alle navi, al materiale mobile e ferroviario, al materiale elettrico, alle automobili.« (Zamagni, 1993, 288–89)

na med množico različno velikih obratov, ki so izkoriščali različne primarne surovine. In medtem ko so veliki in srednje veliki obrati lahko pričakovali državno podporo (s carinami in nadzorom cen preko kartelov) pri ohranjanju svojih pozicij na domačem trgu, so majhni obrati uspešno konkurirali velikim zaradi boljše tehnološke opremljenosti in organiziranosti proizvodnje. Z nastopom politike ekonomske avtarkije in usmerjenosti v vojaško proizvodnjo je država (s pomočjo IRI-ja⁵³) deloma prevzela neposredni nadzor nad italijansko proizvodnjo železa in jekla, toda ni uspela rešiti temeljnih težav te industrije, kot so razpršena in slabo organizirana proizvodnja ter privilegiranost velikih obratov preko carin in državnih naročil (Toniolo, 1980, 170–71, 322–24; Zamagni, 1993, 366–68). Tako je italijanska proizvodnja jekla v tridesetih letih v primerjavi z desetletjem prej le malo napredovala (2,3 milijona ton leta 1938 v primerjavi z 2,1 milijona ton leta 1929) (Buyst in Franaszek, 2010, 225).

- c) za razliko od železarske industrije, je *industrija proizvodnje aluminija* v tridesetih letih doživljala močan razvoj. Osnove so postavila tuja vlaganja že konec dvajsetih let, medtem ko sta kartelizacija in državna politika favoriziranja širše uporabe aluminija v industrijski proizvodnji pripomogli h konstantni rasti vse do začetka druge svetovne vojne. Italijanska industrija aluminija je bila tehnološko dobro opremljena in organizirana, tako da se je lahko uspešno kosala s konkurenco tudi na mednarodnem trgu (Toniolo, 1980, 171, 324–25; Zamagni, 1993, 357).
- d) *strojna in ladjedelniška industrija* sta podobno kot železarska in kovinska industrija uspešno prebrodili krizo po prvi svetovni vojni in doživljali zelo silovito rast vse do velike krize, tako zaradi investicij doma kot zaradi izvoza v tujino. Že z letom 1926 pa se je ta industrija začela obračati k domačemu trgu ter opuščati izvoz (Tattara in Toniolo, 1976, 67–68, 108, 123). Po drugi strani pa je velika kriza razgalila slabe točke ladjedelniške industrije, ki so bile podobne težavam železarske industrije, s katero je bila pogosto vertikalno integrirana. Njene prevelike proizvodne kapacitete, tehnična zastarelost in organizacijska neurejenost so vplivale na to, da je bila stopnja proizvodnje od začetka tridesetih let na zelo nizki ravni. Ker so imela ladjedelniška podjetja finančno oporo v velikih italijanskih »mešanih bankah«, so skorajda vsa kon-

53 »Fin dal 1933 l'IRI pone in essere studi sistematici sull'organizzazione del settore siderurgico del quale è venuto a controllare circa il 50 % della produzione da rottame e la totalità di quella ottenuta partendo direttamente dal minerale.« (Tattara, in Toniolo, 1976, 136)

čala v rokah IRI-ja. Toda kljub poskusom reorganizacije s strani IRI-ja je bila proizvodnja še leta 1938 za več kot polovico manjša od tiste leta 1926 (Toniolo, 1980, 172, 327). Za razliko od ladjedelniške industrije pa je strojna industrija, kot je proizvodnja delovnih strojev in elektromehanska industrija, je v tridesetih letih doživljala dobro rast. Čeprav so v njej prevladovali majhni specializirani obrati, je kot celota imela koristi od državne politike ekonomske samozadostnosti, saj je proizvajala blago z visoko dodano vrednostjo (Toniolo, 1980, 327–28).

- e) *kemična industrija* se je v dvajsetih letih razvijala počasneje, tudi zaradi reorganiziranja proizvodnje po ogromni rasti v času vojne. Na domačem trgu je v proizvodnji superfosfatov dominiralo podjetje Montecatini. Toda generalno gledano je Italija vseskozi ostala uvoznica kemičnih izdelkov (posebej gnojil in barvil), največ iz Nemčije, ki je bila tudi v tem času glavni evropski proizvajalec (Toniolo, 1980, 69, 70; Zamagni, 1993, 293). Toda ta industrija je hitro izšla iz krize in je kmalu postala ena od glavnih »zaščitenih« industrij v državni politiki ekonomske avtarkije. Kljub svoji navezanosti na uvoz surovin iz tujine še v začetku tridesetih let se je pozneje zelo uspešno prilagodila izpadu uvoza. Tudi zahvaljujoč državni politiki uvoza surovin preko licenc in kliringa ter neposrednim državnim investicijam je vse do druge svetovne vojne izkazovala visoke stopnje rasti. Podoben razvoj je imela tudi petrokemična industrija, kjer je domače povpraševanje (tudi v okviru priprav na vojno) stimuliralo razvoj novih rafinerij (Toniolo, 1980, 174, 328–29; Tattara in Toniolo, 1976, 142–43; Zamagni, 1993, 356, 358).
- f) *industrija proizvodnje in distribucije električne energije*, usmerjena v izkoriščanje vodne energije⁵⁴, je bila še ena tistih panog, ki so v dvajsetih letih doživljale sunkovit razvoj. Italijanska proizvodnja elektrike je v obdobju 1920–1929 zrastle s 4 GWh na 9,6 GWh, a je bila še vedno bila manjša kot v Franciji, Nemčiji ali Združenem kraljestvu (Buyst in Franaszek, 2010, 225). Ta panoga je bila še posebej zanimiva za investicije italijanskih »mešanih« oz. »univerzalnih« bank, a tudi drugih finančnih skupin, ki so se v času liberalne gospodarske politike močno razmahnile. Državni režim koncesij je namreč investitorjem ponujal urejen položaj na domačem trgu, brez konkurenčnih bojev, javna naročila pa konstantno naraščanje povpraševanja (Toniolo, 1980, 71–72; Zamagni, 1993, 364). Razvoj panoge in posledična elektrifikacija dr-

54 »Fu, infatti, l'idroelettricità – il famoso 'carbone bianco' – a dominare la scena delle grandi centrali costruite fino alla II guerra mondiale...« (Zamagni, 1993, 126)

žave sta predstavljala tudi močan sunek za razvoj elektrotehnične industrije oz. proizvodnje različnih turbin, generatorjev in transformatorjev (Toniolo, 1980, 69; Zamagni, 1993, 363)⁵⁵. Tudi v času krize je ta industrija vseskozi izkazovala visoko rast, kajti kljub močnemu padcu industrijske proizvodnje v kriznem ciklu se povpraševanje po električni energiji v sekundarnem sektorju ni občutno zmanjšalo. Glavna dejavnika rasti sta bili privatna poraba, še posebej na območjih, ki so se tedaj šele elektrificirala, in uporaba v posameznih industrijskih panogah (npr. kemični in železarski). Kljub stalni rasti in stabilnem trgu pa je morala država s pomočjo IRI-ja reševati tista podjetja (npr. Società idroelettrica Piemonte), ki so v začetku tridesetih let zašla v krizo. Težave z reorganizacijo teh podjetij in upočasnitev investicij so vplivale na to, da je bila stopnja proizvodnje električne energije nekoliko nižja v primerjavi z dvajsetimi leti (Toniolo, 1980, 166–68, 329–30; Tattara in Toniolo, 1976, 136; Zamagni, 1993, 361, 363). Toda, generalno gledano je Italija nadaljevala v smeri intenzivne elektrifikacije, pri čemer je še naprej dominirala proizvodnja elektrike s pomočjo hidroelektrarn⁵⁶ (leta 1929 je celotna proizvodnja električne energije znašala 9,6 GWh, leta 1938 pa 15,5 GWh (Buyst in Franaszek, 2010, 225)).

- g) *rudarstvo* je v kriznem obdobju videlo izjemen padec proizvodnje zaradi nizkih cen na mednarodnem trgu in visokih stroškov proizvodnje. Država je intervenirala s subvencijami pri izkopavanju svinca in cinka, a je Italija še v drugi polovici tridesetih let ostala močno vezana na uvoz teh rud iz tujine. Obratno pa je bilo pri proizvodnji živega srebra, kjer je Italiji uspelo ohraniti svojo pozicijo na mednarodnem trgu (Toniolo, 1980, 164, 325). *Industrija gradbenih materialov* je v drugem desetletju 20. stoletja v Italiji konstantno rasla, tudi zaradi migracij s podeželja v mesta. Nov zagon pa je dobila ob koncu kriznega cikla, ko je država začela stimulirati gradbeništvo z javnimi deli, nadaljevala pa z državnimi investicijami v kolonije in v priprave na vojno (Toniolo, 1980, 165, 329).

Vloga bank in države v italijanskem industrijskem sektorju
 Italijanske t. i. »mešane« ali »univerzalne« banke so nastale in se razvile z bančnim kapitalom iz tujine (Rossi in Toniolo, 1992, 544; Pollard, 1981, 231). Avstrijski, nemški in švicarski kapital je pomagal postaviti milansko Banca

55 Glej tudi Federico in Cohen, 2001, 68–69.

56 »La quasi totalità dell'energia elettrica prodotta in Italia restò di origine idraulica (il 92% circa), configurando una forte specializzazione dell'Italia in questa direzione.« (Zamagni, 1993, 361)

Commerciale Italiana leta 1894,⁵⁷ medtem ko je francoski sodeloval pri razvoju genovske Credito Italiano, ustanovljene leta 1895.⁵⁸ Ostali dve manjši »mešani« banki sta bili Banco di Roma⁵⁹ in Banca Italiana di Sconto.⁶⁰ Te banke so, podobno kot njihove sorodnice v Avstro-Ogrski in Nemčiji, že pred prvo svetovno vojno investirale v razvoj različnih industrijskih panog v Italiji v obliki srednje- in dolgoročnih kreditov.⁶¹ To vlogo finančnih posrednikov so še okrepile v času prve svetovne vojne in v začetku dvajsetih let, ko sta obdobje povojnega okrevanja in državna liberalna ekonomska politika bankam predstavljali zelo ugodno okolje za obsežne investicije v velika industrijska podjetja.⁶² Podobno kot v Avstro-Ogrski so banke dodatno ojačale vezi s svojimi podjetji preko izmenjave vodilnih ljudi med (upravnimi) odbori bank in (upravnimi) odbori industrijskih podjetij.⁶³ Na ta način banka ni skrbela samo za finančno, temveč tudi za tehnično, administrativno in trgovsko plat podjetja. Sočasno pa so bili posamezniki ali skupine, ki so bili lastniki bank, močno povezani z državno politiko (Toniolo, 1980, 197–98, 200–201). Tako se je oblikovala

57 »... la Banca Commerciale Italiana venne fondata a Milano il 1° ottobre 1894 con capitali esclusivamente stranieri, in primo luogo tedeschi, poi austriaci e svizzeri. (...) Gruppi italiani e francesi vennero ben presto interessati e il capitale azionario della banca venne frazionato in molte mani...« (Zamagni, 1993, 190, 191)

58 »Qualche mese dopo la fondazione della Comit [Banca Commerciale Italiana, op.p.], per iniziativa stavolta di ambienti genovesi, si costituì un'altra banca – il Credito Italiano (6 febbraio 1895) – sulla base di una banca locale (la Banca di Genova) e col il concorso di altri banchieri italiani, tedeschi e svizzeri.« (Zamagni, 1993, 191)

59 »Il Banco di Roma era stato fondato il 9 marzo 1880 a Roma per iniziativa di nobili romani che coagularono attorno a sé la migliore borghesia della capitale.« (Zamagni, 1993, 192)

60 »Le origini della Banca Italiana di Sconto sono fatte risalire alla trasformazione nell'ottobre del 1898 della ditta bancaria Figli di Weil Schott e C. in Società bancaria milanese da parte di un gruppo di industriali e banchieri milanesi.« (Zamagni, 1993, 192)

61 »... si può ben dire che la presenza delle banche miste fu *determinante* [poševni tisk je avtorjev, op. p.] per lo sviluppo industriale giolittiano ...« (Zamagni, 1993, 197; glej tudi Federico in Cohen, 2001, 70–71)

62 V času prve svetovne vojne se še intenzivira proces koncentracije podjetij v večje industrijske koncernne. »Ma chi indubbiamente riuscì a trarre miglior partito dalla guerra furono le imprese già di consistenti dimensioni all'alba del conflitto, che erano da un lato più attrezzate tecnologicamente e organizzativamente a far fronte alle grosse commesse belliche e dall'altro lato più in grado di esercitare pressioni politiche... Queste imprese, ..., dando luogo a processi di concentrazione che fecero per la prima volta nascere in Italia la grande industria e i grossi gruppi industriali.« (Zamagni, 1993, 287–88)

63 »... le banche miste erano spesso rappresentante nei consigli di società industriali da funzionari, detti fiduciari ...« (Federico, Cohen, 2001, 75)

mreža odnosov, interesov, sodelovanj in nasprotovanj med politično sfero, finančnim in industrijskim sektorjem.⁶⁴

Prve težave v odnosu med bankami in industrijo so se pojavile v začetku dvajsetih let, ko je prišlo do likvidacije velike banke Banca Italiana di Sconto (leta 1921), ki je bila močno angažirana v vodenju in kreditiranju metalurškega koncerna Ansaldo, in do reševanja Banco di Roma zaradi neuspešne politike širitve po vojni. V obeh primerih je obveznosti obeh bank do svojih klientov v industriji prevzela centralna Banca d'Italia kot posojilodajalec v skrajni sili (*lender of the last resort*) oz. njen poseben oddelek Sezione speciale autonoma del Consorzio per sovvenzioni su valori industriali (CSVI), ki je bil oblikovan ravno s pooblastili za kreditiranje industrije⁶⁵ (Toniolo, 1993, 19, 20, 28–31, 36–37; Zamagni, 1993, 303–04). Postopna upočasnitev industrijske proizvodnje po letu 1926 in uveljavljanje državne deflacijske politike sta še bolj silili industrijo, ki je že od prej investirala predvsem v fiksni kapital, k iskanju novih posojil pri »svojih« bankah. Toda banke, ker so financirale industrijo ali v obliki dolgoročnih kreditov ali pa so bile njihovi glavni delničarji,⁶⁶ niso imele na razpolago dovolj lastnih sredstev in so se zato zadolževale na mednarodnem trgu (Toniolo, 1980, 206–07; Zamagni, 1993, 382).

64 »Fohlin [1998; 1999] analizza l'effetto dei legami con la Banca commerciale sulle caratteristiche delle imprese confrontando campioni di ditte affiliate e non affiliate alla banca nel 1911. E trova che la banche miste tendevano ad associarsi a grandi imprese già affermato piuttosto che a fornire capitale a quelle piccole e promettenti.« (Federico, in Cohen, 2001, 75; glej tudi Zamagni, 1993, 300–02), bolj izčrpnješe in celovitejše študije pa ponujajo tudi Grifone (1940), Saraceno (1981) in Caraciolo (1992).

65 Sicer je Consorzio per sovvenzioni su valori industriali imel dva glavna oddelka. »Navadni« (Sezione ordinaria) je bil postavljena že med prvo svetovno vojno in je v težavnem povojnem času dajal kratkoročne kredite podjetjem, ki so se znašla v likvidnostnih težavah (Confalonieri, 1997a, 330, 333–34, 344–45). Drugi oddelek, »Sezione speciale«, pa je pokrival bančne investicije v industrijo. Ustanovljen je bil leta 1922, leta 1926 se preoblikuje v Istituto di liquidazioni.

»La Sezione speciale consenti di effettuare operazioni che, per la natura di credito a lungo termine e per l'assenza delle caratteristiche formali della carta riscontabile, erano vietate agli istituti di emissione.« (Toniolo, 1993, 29)

»... il 4 marzo 1922 venne costituita una Sezione autonoma del CSVI cui venne conferita la sistemazione delle partite della Banca di Sconto e dell'Ansaldo e affidato il salvataggio del Banco di Roma.« (Zamagni, 1993, 304)

66 »... contribuire alla creazione e al consolidamento delle imprese. E a ciò la banca mista si è sempre dedicata con molto impegno nei seguenti modi: a) alla creazione e/o allargamento di un'impresa di si provvedeva con un sindacato di collocamento delle azioni guidato dalla banca, che di solito si riservava una modesta tranche di azioni, con valore strategico...; b) al finanziamento a medio e lungo termine dell'impresa si faceva fronte con scoperti di conto corrente tacitamente rinnovati e con l'accettazione di azioni in deposito contro fondi liquidi...; c) le situazioni di crisi aziendale venivano spesso affrontate e risolte direttamente dalla banca...; d) la banca mista poteva svolgere poi una serie di altri interventi: si faceva catalizzatrice di iniziative; si prestava, attraverso la fideiussione, da tramite presso altre banche...« (Zamagni, 1993, 195; glej tudi Federico in Cohen, 2001, 73).

Ključna značilnost razmerja med industrijo in bankami v letih pred krizo je bila ta, da je strategija financiranja industrije s strani bank slednje delala preveč nestabilne in ranljive v času krize, saj jih je vse bolj oddaljevala od njihove vloge »mešanih« bank in jih približevala k funkcioniranju kot nekakšen holding industrijskih podjetij.⁶⁷ Tako je morala v letih 1930–1931 druga največja italijanska »mešana« banka, Credito Italiano, zaradi prezadolenosti do svojih klientov v industriji (kovinskih, železarskih, tekstilnih in prehrabnenih podjetij ter pomorskih družb) zaprositi za državno pomoč. Vse svoje kliente in obveznosti do njih je banka prenesla na dve družbi (Società Finanziaria Italiana – SFI in Banca Nazionale di Credito, ki se pozneje preimenuje v Società Elettrofinanziaria),⁶⁸ medtem ko je sama začela s procesom preoblikovanja v »navadni« kreditni zavod⁶⁹ (Toniolo, 1980, 214–17). Vendar ta operacija ni dokončno rešila problema med bankami in industrijo, saj je Credito Italiano še naprej ostala tesno povezana z obema družbama, pri čemer je ta podpora delovala destabilizirajoče na banko Banca d'Italia kot glavni državni monetarni zavod, katere Istituto di liquidazioni je v veliki meri prevzel financiranje Società Finanziaria Italiana. Ko je bilo v letih 1931–1932 potrebno na podoben način kot Credito Italiano reševati največjo italijansko »mešano« banko, Banca Commerciale Italiana (in njeno družbo za financiranje industrije, Società Finanziaria Industriale Italiana – Sofindit), se je državna politika, v soglasju z vodstvom banke Banca d'Italia, odločila za takšne nize ukrepov, s katerimi bi dokončno presekali vezi med bankami in industrijo ter zagotovili tako stabilnost državnemu finančnemu sistemu kot financira-

67 »Confalonieri conferma che 'le banche erano in larga parte diventate società finanziarie [holding] senza sapere e volere adottare tecniche e strutture delle società finanziarie'...« (Zamagni, 1993, 382)

68 »In seguito a questa prima 'sistemazione', il Credito italiano, impegnatosi ufficialmente a compiere solo operazioni cosiddette di 'credito ordinario', si trovò ad aver ceduto a due società finanziarie tutte le proprie partecipazioni azionarie e i crediti difficilmente esigibili che vantava presso gruppi industriali...« (Toniolo, 1980, 217)

»Ancora, il Credito Italiano, che aveva fin dalla primavera del 1930 creato una società finanziaria – la Banca Nazionale di Credito (nuova) – alla quale aveva passato i suoi pacchetti azionari, aveva un anno dopo firmato una convenzione con la Banca d'Italia per lo smobilizzo delle sue partecipazioni 'incagliate', da passarsi ad una nuova finanziaria fondata il 27 gennaio 1931, la SFI (Società finanziaria italiana). (...) La Banca Nazionale di Credito (nuova) tramutò il proprio nome in Società elettrofinanziaria, mantenendo solo titoli di aziende elettriche, telefoniche e immobiliari.« (Zamagni, 1993, 383)

69 »...il Credito italiano s' impegnò a svolgere da quel momento l'opera sua esclusivamente nel campo delle normali operazioni di un istituto di credito ordinario, con carattere prevalente di istituto di depositi e sconti, e con esclusione di ogni partecipazione diretta o indiretta ad aziende industriali o immobiliari'...« (Toniolo, 1980, 214)

nje industrijskemu sektorju, ki je bil odvisen od finančne podpore bank⁷⁰ (Toniolo, 1980, 228–43).

Tako je bil ob koncu leta 1931 ustanovljen IMI (Istituto Mobiliare Italiano), ki naj bi nadomestil vlogo bank pri dolgoročnem kreditiranju industrije. Vendar IMI ni imel niti znanja niti sposobnosti začeti s korenitejšimi in odločnejšimi ukrepi v smeri vodenja in financiranja industrije.⁷¹ Zato je bil leta 1933 ustanovljen IRI (Istituto per la Ricostruzione Industriale), ki je, po eni strani, industrijskim podjetjem ponujal dostop do srednje- in dolgoročnih kreditov in torej v tej vlogi nadomeščal »mešane« banke (za to je bila zadolžen oddelek Sezione finanziamenti industriali), po drugi strani pa je vodil in sodeloval pri tehnični in finančni reorganizaciji industrije (za to je bila zadolžen oddelek Sezione smobilizzi industriali).⁷² Pomen nastanka IRI-ja je tudi v tem, da je banko Banca d'Italia odrešil vloge posojilodajalca v skrajni sili, jo razbremenil prevzetih obveznosti ter omogočil dokončno sanacijo velikih bank (Credito Italiano, Banca Commerciale Italiana, Banco di Roma).⁷³

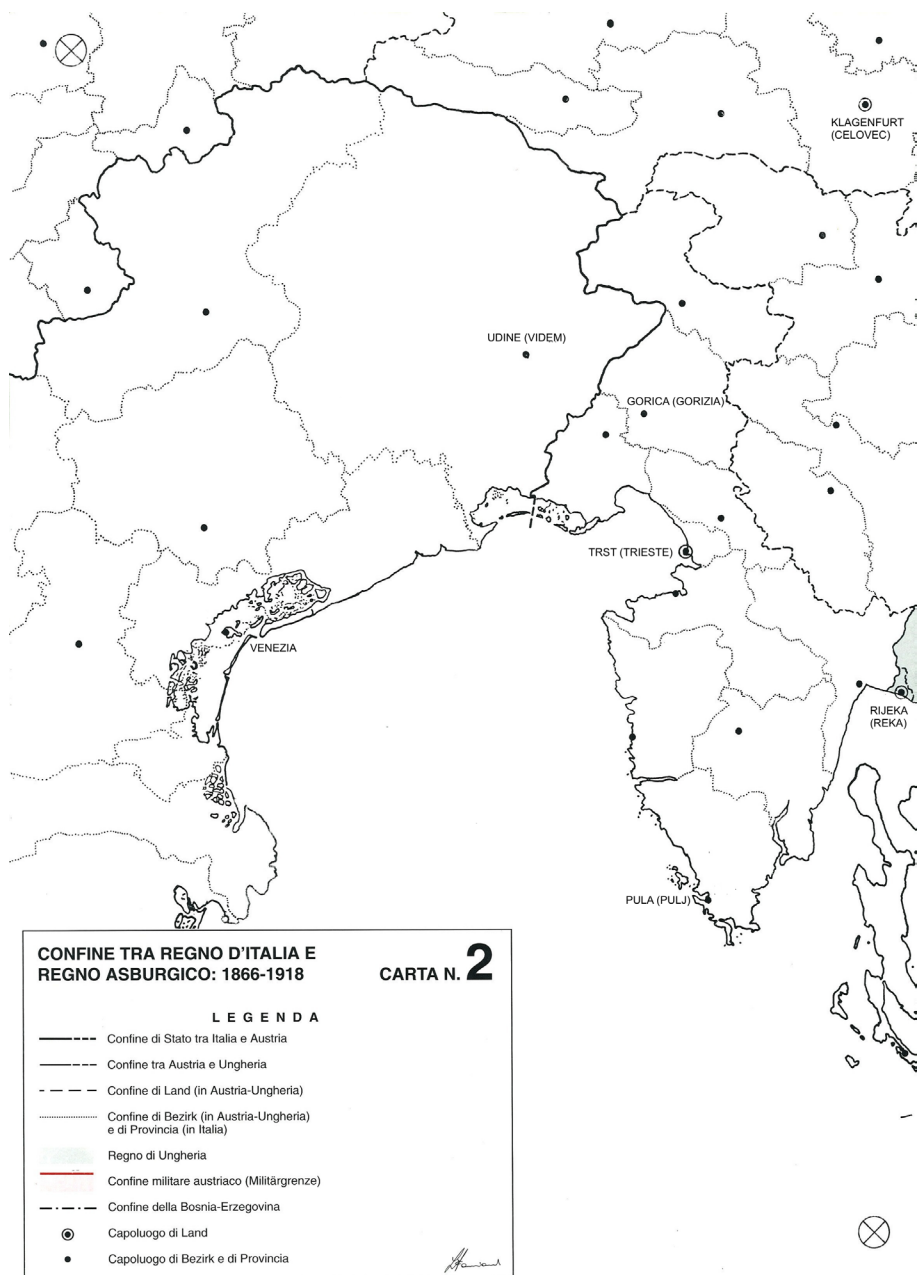
V svojem času je IRI postal središče sistema italijanske industrije, saj je nadziral 42 % kapitala italijanskih delniških družb, največ v tistih industrijskih panogah, ki so bile kapitalsko intenzivne in kjer so prevladovali veliki obrati oz. velika podjetja (delniške družbe). Tako je imel pod kontrolo 100 % železarske (za potrebe vojne) in premogovniške industrije, 90 % ladjedelniške industrije, 80 % pomorskih družb, 40 % ostale železarske industrije, 30 % industrije proizvodnje električne energije in 13 % tekstilne (bombažne) industrije (Toniolo, 1980, 249–50). Njegov nadzor nad procesi reorganizacije v ladjedelniški in železarski industriji, kjer pride do združevanja v javne holdinge, je postal najočitnejši v drugi polovici tridesetih let, ko je nastopila avtarkična

70 »... si individuò, in modo dapprima strumentale alle contingenze immediate e poi più sistematico, nel legame banca-industria il nodo da sciogliere per ridare stabilità al sistema finanziario del paese. Questo nodo venne sciolto non solo in senso formale ma sciindendo, nella sostanza, le responsabilità dei banchieri da quelle degli industriali.« (Toniolo, 1993, 72)

71 »... i responsabili dell'IMI non solo dichiararono di voler escludere dal proprio campo di attività l'assunzione di partecipazioni e l'effettuazione di salvataggi, ma si limitarono a compiere operazioni di tutto riposo...« (Zamagni, 1993, 384)

72 »... dell'Iri, ente che, ..., traeva origine da una duplice preoccupazione: 'completare l'organizzazione creditizia' del paese ricreando un mercato finanziario al quale le industrie potessero rivolgersi per il loro fabbisogno di credito a medio e lungo termine una volta definitivamente abolita la banca mista, e riorganizzare a livello tecnico e finanziario l'attività industriale del paese sconvolta dalla crisi.« (Toniolo, 1980, 245–46)

73 »Le grandi banche – sciolte nella forma e nella sostanza dai legami con le imprese e ricondotte a un ragionevole assetto proprietario – furono impegnate negli anni successivi in un'opera di ristrutturazione profonda per mettersi in grado di tornare al profitto operando nel comparto del credito a breve.« (Toniolo, 1993, 86–87)

Politično-upravne enote v prostoru severovzhodnega Jadrana pred prvo svetovno vojno [imena mest vrisal H.R.]. Vir: Il confine mobile (1996).

ekonomska politika in je državna politika zelo želela ohraniti kontrolo nad produkcijo v teh panogah (Toniolo, 1980, 249–50, 253–24; Zamagni, 1993, 386). Zaradi svoje pozicije v upravljanju industrij, ključnih v fašističnih načrtih ekonomske samozadostnosti, se je IRI leta 1937 uveljavil kot stalni državni organ oz. sklad in preko njega se je torej dokončno utrdil državni nadzor nad težko industrijo.⁷⁴ Za razliko od Nemčije, kjer so v času krize »mešane« banke s podporo države ohranile svojo prisotnost v industrijskem sektorju, je v Italiji na pozicije »mešanih« bank stopila država s svojimi finančnimi skladi in javnimi holdingi.⁷⁵

74 »... il Governo fascista, soprattutto in dipendenza della guerra e delle sanzioni, stava ormai attuando quella politica industriale che avrebbe di lì a poco condotto alla trasformazione dell'IRI in ente permanente e che era basata sul mantenimento nell'area pubblica dell'industria cosiddetta pesante.« (Toniolo, 1993, 91)

75 »... la soluzione che si adottò fu quella di sostituire 'lo Stato alla banca mista al centro del sistema di intermediazione finanziaria' e di creare delle imprese pubbliche ...« (Zamagni, 1993, 387)

Industrializacija na severnem Jadranu: med Avstro-Ogrsko in Italijo (1900–1940)

Od konca 19. stoletja (1900) do 1914

Avstrijsko Primorje – Trst

Obdobje 1890–1914 predstavlja za tržaško ekonomijo čas rasti in razvoja. Osnova za to so bili že skozi celotno 19. stoletje trgovina, pomorski promet in industrija. Trst je bil glavna luka avstro-ogrske monarhije, s trgovinskimi zvezami z italijanskim prostorom, Levantom (Grčijo, Turčijo, Egiptom) in Daljnim vzhodom (Indijo in Indonezijo). Železniška in pomorska tarifna ter državna carinska politika sta favorizirali njegovo vlogo uvoznika industrijskih surovin (premoga, železove rude, bombaža, oljčnega semena) in kolonialnega blaga (kave, riža, čaja, tobaka, sadja) za potrebe urbanih in industrijskih središč, skorajda izključno v Cislajtaciji (češke, severnoavstrijske in moravske dežele). Po drugi strani pa so bila ta središča navajena oskrbovati se z glavnimi industrijskimi surovinami (železovo rudo, bombažem) preko severnonemških pristanišč (Apih, 1988, 66, 68–69).

Ob začetku 20. stoletja je Trst razpolagal z dvema pristaniškima kompleksoma. V skladu s povečanjem prometa¹ je avstrijska administracija podprla gradnjo tretje pristaniške infrastrukture, na jugu mesta, ki je trajala od leta 1901 do 1914 (Apih, 1988, 67; Borusso, Bradaschia in Borruso, 2003, 777, 779). Sočasno je bila v obdobju 1901–1906 zgrajena tudi bohinjska železnica (imenovana tudi Transalpina), ki je povezovala Trst z Beljakom preko Gorice in Jesenic ter naprej Beljak s Salzburgom (ker je od Beljaka do Salzburga prečila Taure, ima zato tudi ime taurenska). Ta druga železniška povezava Trsta z avstrijskimi in češkimi deželami (prva je bila južna železnica, relacija Dunaj–Ljubljana–Trst) naj bi skupaj z novim pristaniščem v očeh avstrijske ekonom-

¹ V obdobju 1890–1910 je uvoz narasel za skoraj trikrat (Apih, 1988, 324).

ske politike² služila vedno večji integraciji tržaškega pristanišča v ekonomsko tkivo Cislajtanije³ (Apih, 1988, 67).

Čas mednarodne konjunktore v desetletju in pol pred prvo svetovno vojno je pripomogel k temu, da je Trst leta 1912 zasedal deseto mesto med evropskimi pristanišči, z rastjo prometa v obdobju 1900–1912 za 111,8 %, kar ga po rasti prometa v teh letih uvršča na prvo mesto med mediteranskimi in na drugo mesto med atlantskimi pristanišči (Panjek, 2003, 324, 330). Hkrati pa to pomeni, da se je tedaj že razvil iz trgovinskega pristanišča v tranzitno lukso, kjer ni več pomembno trgovanje z blagom, ampak špedicija velikih količin blaga. Ta sprememba je opazna v naraščanju uvoza blaga po morju v letih 1890–1913 za skoraj štirikrat (s 680.910 ton na 2.314.018 ton). Za Trst je specifično, da je po morju dvakrat več uvažal kot izvažal (leta 1910 je uvoz znašal 1.983.921 ton nasproti izvozu 871.086 ton), kar je posledica že omenjene vloge dobavitelja blaga in surovin za industrijska središča v Cislajtaniji (Panjek, 2003, 324, 328–29, 332). To potrjuje tudi promet po železnici, saj je Trst opravljal 86 % uvoza in 75 % izvoza blaga po železnici ravno z avstrijskim delom Monarhije (Panjek, 2003, 328–29). Zaradi takšne pozicije tržaško pristanišče ni nikoli imelo pomembnejše vloge v mednarodni trgovini;⁴ kot že rečeno, je primarno uvažalo tiste industrijske surovine, ki so bile ali neposredno transportirane po železnici po Monarhiji ali pa deloma predelane v tržaški industriji ter potem transportirane po železnici (Pertot, 1954, 63). V izvozu prav tako prevladuje industrijsko blago, po katerem je bila znana monarhija (sladkor iz čeških dežel, les, papir in celuloza, pivo, steklo) (Pertot, 1954, 187–88; Panjek, 2003, 326–28). Vendar pa ne gre pozabiti, da je ravno za potrebe monarhije Trst v tem času vzdrževal in širil svojo trgovinsko mrežo, ki je segala vse do Daljnega vzhoda. K temu so pripomogla tržaška pomorska podjetja, kot so Lloyd Austriaco (s polnim imenom Società della Navigazione a Vapore del Lloyd Austriaco), Austro-Americana (Linea di Navigazione a Vapore Austro-Americana) (vodi jo tržaška družina Cosulich), Adria, Navigazione Libera Triestina in ostala (Tripovich, Martinolich), ki so bila večinoma ustanovljene kot svobodne plovbe in so tedaj doživljala velik razvoj (Panjek, 2003,

2 Glej Gerschenkron, 1977, 25, 73.

3 »Tale situazione, però, è il frutto di un cammino, ..., intrapreso per collegare efficacemente ed efficientemente Trieste con il resto dell'Impero, e che solo nei primi anni del XX secolo può dirsi completato.« (Borruso, Bradaschia in Borruso, 2003, 779; glej tudi Mohorič, 1968, in Vodopivec, 2006)

4 »... il porto di Trieste nonostante i forti volumi di traffico svolge un ruolo internazionale molto modesto. All'imbarco si dedica quasi esclusivamente all'esportazione dei prodotti nazionali. La merce sbarcata viene importata in larga misura per il fabbisogno interno e solo il 15 % transita verso l'estero.« (Panjek, 2003, 329–30)

300, 304–05). Pomorsko dejavnost sta podpirali glavni tržaški zavarovalnici, Assicurazioni Generali in Riunione Adriatica di Sicurtà (Panariti, 2003, 424–25).

V skladu s postopno transformacijo tržaškega pristanišča v tranzitno luko in razvojem pomorskih družb v drugi polovici 19. stoletja so se v Trstu začele razvijati tudi ladjedelniška, kovinska in strojna industrija. Prva primera sta ustanovitev Stabilimento Tecnico Triestino s svojo tovarno strojev (Fabbrica macchine di S. Andrea) in ladjedelnico (San Rocco) leta 1857 ter razvoj ladjedelnice San Marco pod okriljem Lloyd Austriaco. Osnova za njihov razvoj so bila državna naročila za vojno mornarico in potreba po ladjah zaradi širitve trgovinskih in pomorskih povezav (predvsem Lloyd Austriaco) (Andreozzi, 2003, 609–11). Težave, s katerimi so se omenjene industrije soočale v tem času, so bile povezane z zaposlovanjem in usposabljanjem delovne sile, pomanjkanjem prostora za razvoj oz. širitev obratov in pomanjkanjem zanesljivih virov pogonske sile. Generalno gledano so tržaški podjetniki in avstrijske oblasti tedaj razmišljali, kako razvijati industrijo tudi v območju okoli Trsta in ne samo v mestu. Tako so začeli vznikat obrati različnih industrij v Tržiču in Gorici (Andreozzi, 2003, 615–16). Ladjedelniška in z njo povezani kovinska ter strojna industrija so nadaljevale s svojim intenzivnim razvojem vse do prve svetovne vojne. Kapital za to je prihajal od lokalnih tržaških podjetnikov oz. njihovih profitov v trgovinski in pomorski dejavnosti,⁵ državnih spodbud in vedno bolj od avstrijskih bank. Tako kot ostala avstrijska težka industrija je šlo tudi tržaško ladjedelništvo v začetku 20. stoletja skozi procesa koncentracije in integracije. Lastnik večine delnic Stabilimento Tecnico Triestino (STT) je leta 1897 postal dunajski bančni zavod Creditanstalt, ki si je pridobil tudi ladjedelnico San Marco in jo združil s STT. Union Bank z Dunaja pa je bila glavni privatni delničar Lloyda in njegovega Arsenala. Pomembno vlogo so imele državne subvencije za izgradnjo trgovinske flote, s pomočjo katerih je tržaška podjetniška družina Cosulich, ki je tedaj upravljala s pomorsko družbo Austro-Americana, leta 1907 ustanovila ladjedelnico v Tržiču z imenom Cantiere Navale Triestino (Andreozzi, 2003, 621–23; Apih, 1988, 69–70).

Poleg ladjedelništva, kovinske in strojne industrije se v Trstu od osemdesetih let 19. stoletja dalje začnejo razvijati tudi obrati drugih industrijskih panog. Nekateri med njimi so neposredno povezani s tržaškim pomorskim sektorjem, kamor sodi proizvodnja jader in ladijskih vrvi, drugi pa posredno, kamor sodi proizvodnja piva. Prehrambeno panogo so med drugim predsta-

5 Glede njihovih investicij v drugi polovici 18. stoletja in prvi polovici 19. stoletja, glej Šorn, 1984.

vljale proizvodnje testenin, čokolade in moke, kemično pa proizvodnje sveč, olj, mil, zdravil, potem so tu še obrati tekstilne in oblačilne industrije, vključno s proizvodnjo kož (Andreozzi, 2003, 613, 617–18). Velika večina teh obratov so bile obrtniške delavnice oz. majhna podjetja, ki so množično nastajala tudi zaradi širitve mesta in naraščajočih potreb mestnega prebivalstva. Leta 1857 je namreč v mestu in neposredni okolici prebivalo dobrih 100.000 ljudi, leta 1910 pa že dvakrat več;⁶ posledično se je število zaposlenih v gradbeništvu in prehranbeni panogi v letih 1890–1910 podvojilo.⁷ Po drugi strani so v obdobju 1890–1914 skladno s trendom industrijskega razvoja v Cislajtaniji v Trstu nastajali srednje veliki in veliki obrati, v obliki delniških družb, družb z omejeno garancijo in javnih trgovskih družb.⁸ Ti so izkoristili tranzitno vlogo Trsta in predelovali surovine, ki jih je tržaško pristanišče uvažalo, potem pa kovali dobiček od njihove prodaje po monarhiji (Apih, 1988, 67). To so bili obrati za predelavo oz. proizvodnjo riža, kave, nafte, železa, jute, rastlinskih olj, moke, rib. Imeli so tovarniški tip produkcije, z uporabo pare kot pogonske sile za stroje (Andreozzi, 2003, 618–619). Hkrati z množenjem velikih, tovarniško organiziranih in strojno dobro opremljenih obratov je naraščalo tudi število vseh zaposlenih v industriji in obrti v mestu: v letih 1890–1910 je, sodeč po avstrijskih štetjih prebivalstva iz let 1890, 1900 in 1910, naraslo z 20.640 na 28.831, kar je predstavljalo 12,5 % vsega prisotnega prebivalstva v Trstu leta 1910 (Andreozzi, 2003, 621). Od tega naj bi bilo 13 tisoč zaposlenih v tovarnah oz. obratih z več kot 100 zaposlenimi (Apih, 1988, 74). To ni presenetljivo, če pogledamo, da sta imeli tržaški kovinska (ladjedelniška) in strojna industrija z velikimi obrati (STT – San Rocco, San Marco in Fabbrica macchine S.Andrea, Lloyd in Arsenal) leta 1900 med 6.000 in 7.000, leta 1910 pa slabih 10.000 zaposlenih (Andreozzi, 2003, 621).

6 »Leta 1857 je štetje ugotovilo v mestu in neposredni okolici (v tržaški občini) 104.707 prebivalcev, ob zadnjem avstrijskem popisu leta 1910 pa so jih našteali že 229.417 ...« (Kalc, 2002, 15)

7 »I salariati dell'edilizia salgono da 2.370 nel 1890 a 4.859 nel 1910; quelli delle industrie alimentari da 1.504 a 2.661. Si tratta però di settori in cui la dispersione in aziende di piccole o minime dimensioni è fortissima...« (Benvenuti, 1974, 15) Več o gradnji v Trstu v 18. in 19. stoletju piše Aleksander Panjek (Panjek, 2003). O priseljevanju in zaposlovanju v Trstu glej tudi Cattaruzza, 1979.

8 Ta *boom* ustanavljanja velikih podjetij v dveh desetletjih in pol pred prvo svetovno vojno potrjujejo tudi ocene o kapitalskih investicijah: »Ma la più significativa rappresentazione della correlazione tra attività manifatturiere e destino portuale ci è offerta dai dati sui capitali sociali. Al 31 agosto del 1925, su 1.138 milioni di lire investiti nelle 57 più grandi aziende industriali e commerciali di Trieste, 202 appartenevano ad aziende fondate prima del 1891 (in particolare 100 al Lloyd triestino e 60 allo Stabilimento tecnico triestino), 701 ad aziende fondate tra il 1891 (anno dell'abolizione del porto franco) ed il 1814, e solo 235 milioni ad aziende create negli anni del dopoguerra.« (Mellinato, 2001, 62)

Druga značilnost razvoja tržaške industrije v celoti v tem obdobju je, da so v ustanavljanju omenjenih velikih obratov tržaški podjetniki videli priložnost, da reinvestirajo svoj kapital iz trgovinske dejavnosti v industrijo. Nekateri med njimi (kot so družine Brunner, Escher, Albori, Eisner, Economo) so sodelovali pri financiranju in vodenju glavne tržaške »mešane« banke, Banca Commerciale Triestina (ustanovljene leta 1857/1858⁹), ki je veliko investirala ravno v razvoj velikih industrijskih obratov (npr. STT, Cantiere Navale Triestino, oljarne, rižarni v Trstu in Reki) (Millo, 1989, 22; Sapelli, 1990, 28). Hkrati pa so avstrijske »mešane« banke v skladu s svojo strategijo širjenja investicij v industrijskem sektorju v Cislajtaniji videle priložnosti v Trstu in neposredni okolici, tudi zaradi njegove pristaniške in železniške infrastrukture ter državnih spodbud.¹⁰ Tako so banke poleg formiranja podružnic in investiranja oz. prevzemanja tržaških pomorskih podjetij¹¹ sodelovale pri ustanavljanju ali nadaljnjem razvoju tržaške kemične (Creditanstalt¹²) in petrokemične¹³, prehrabene (Wiener Bankverein, skupaj z Banca Commerciale Triestina¹⁴) in tekstilne industrije,¹⁵ poleg že omenjenih ladjedelniške in strojne oz. kovinske (Creditanstalt in Union Bank¹⁶) industrij. Posamezne banke so torej v

9 »La Banca Commerciale Triestina sarebbe dovuta servire a finanziare il grande commercio e la grande industria.« (Panariti, 2003, 440)

10 »Infatti, non solo furono soprattutto le grandi banche viennesi a finanziare la politica di grandi lavori pubblici – ... che a Trieste si concretizzò principalmente nell' ampliamento dei collegamenti ferroviari coll' entroterra e nella costruzione del 'terzo grande porto' – ma anche fornire i capitali su cui si fondò la gran parte della forte crescita industriale che caratterizzò Trieste in quegli anni.« (Andreozzi, 2003, 624)

11 »... la Union è maggior azionista privato del Lloyd austriaco, la compagnia di bandiera finanziata dallo stato, debole rimane la presenza del capitale triestino nell' Austro-americana & Fratelli Cosulich...« (Millo, 1989, 24);

»Al primo [Creditanstalt, op.p.] si deve la costituzione dell' Adriatica società di spedizione nel 1906... al secondo [Wiener Bankverein, op.p.], con la Commerciale, la realizzazione ... della Società di navigazione Premuda...« (Sapelli, 1990, 28)

12 »... nel 1911 dell' Adriawerke – fondata dal gruppo austro-tedesco ... con capitale del Creditanstalt e coll' obiettivo della produzione di soda...« (Andreozzi, 2003, 624)

13 »... l' Anglo-Österreichische partecipò alla creazione della raffineria di San Sabba e dello stabilimento per la pilatura del riso.« (Andreozzi, 2003, 624); »La Banca anglo-austriaca svolse un importante ruolo a Trieste, assumendo partecipazioni nella Prima pilatura triestina di riso, nella Raffineria triestina di petrolio, nel Conservificio Ampelea...« (Sapelli, 1990, 47)

14 »... al secondo [Wiener Bankverein, op.p.], con la Commerciale, la realizzazione degli Oleifici triestini e degli Oleifici fiumani nel 1907... del Pastificio triestino...« (Sapelli, 1990, 28)

15 »... anche l' industria cotoniera ... era costretta a ricorrere ai crediti del Boden Creditanstalt.« (Millo, 1989, 25)

16 »Nel settore cantieristico il riassetto proprietario dello Stabilimento tecnico triestino deciso nel 1896 in connessione con l' avvio di un programma di riorganizzazione della marina da guerra austriaca vede il Credit possessore di un terzo della azioni, mentre il nuovo cantiere S.Rocco fonda-

Trstu in okolici vlagale v tiste industrije panoge, v katerih so se »specializirale« že na ravni monarhije (Creditanstalt v kemični, Bodencreditanstalt pa v tekstilni).

Kljub temu da so z nastopom dunajskih bank tržaški podjetniki izgubili primat v ustanavljanju oz. upravljanju glavnih tržaških industrijskih podjetij, so s svojim sodelovanjem pri vodenju nekaterih od teh bank krepili vez med industrijo in bankami, tako značilno za industrializacijo v avstrijskem delu monarhije v tistem času.¹⁷ Primer tega je sodelovanje Wiener Bankverein, Union Bank in tržaške družine Brunner kot lastnikov in upravnikov Banca Commerciale Triestina.¹⁸ Takšno povezovanje industrijskega in finančnega sektorja je našlo podporo tudi v državni politiki, tako na lokalni kot na državni ravni. Posledično so imeli tržaški podjetniki veliko možnosti, da tako skozi svoje inštitucije (kot sta borza in trgovinska zbornica) kot s sodelovanjem v državnih svetovalnih telesih izražajo in uveljavljajo svoje poslovne interese (Millo, 1989, 35–37). Po drugi strani pa so nekateri tržaški podjetniki in bančniki, zaradi svojih iredentističnih političnih pogledov, iskali poslovne vezi z italijanskim prostorom, primarno z Benetkami. Primer tega sta tržaška zavarovalnica Assicurazioni Generali, ki je imela sedež tudi v Benetkah, in podjetje Società anonima delle forze idrauliche della Dalmazia, ki so ga skupaj ustanovili beneški in tržaški podjetniki. Najuspešnejši so bili ti podjetniki in bančniki pri formiranju in upravljanju z manjšimi bančnimi zavodi v Trstu, ki pa niso vlagali v industrijo (Millo, 1989, 120–121, 123–124). Dodatno velja omeniti tudi sodelovanje češke Živnostenske banke pri ustanovitvi Jadranske banke v Trstu leta 1905, ki je kot »mešana« banka s slovenskim nacionalnim značajem tudi investirala v razvoj pomorskih družb (paroplovna družba Dalmatia ter špedicijska in komisionarska družba Balkan) in industrije v Tr-

to nel 1910 sarà ripartito a metà tra lo Stabilimento tecnico e la Union. Pure minoritaria la presenza locale nel Cantiere navale triestino, nato nel 1908 sotto il controllo delle quattro grandi banche viennesi che concederanno solo partecipazioni di minoranza alla Commerciale triestina e ai Cosulich.» (Millo, 1989, 24)

17 »La presenza di esponenti dell'élite economica locale in organismi industriali e bancari austriaci (quella, ad esempio, dell'industriale navale Oscar Cosulich quale direttore del Wiener Bankverein, principale finanziatore del Cantiere navale triestino; quella del finanziere ed industriale cotoniero Arminio Brunner quale presidente della Vereinigte Österreichische Textilindustrie A.G., che sotto l'egida del Boden ha operato il salvataggio dei cotonifici della Venezia Giulia)... L'élite economica triestina, integrandosi con quella viennese, 'sempre più diveniva interprete del complesso finanziario e industriale dell'impero'.« (Millo, 1989, 25)

18 »Tramite esso l'Union Bank, il Wiener Bank e la famiglia Brunner controllavano la Commerciale, che perdeva ogni suo residuo ruolo localistico e s'integrava pienamente nell'economia viennese.« (Sapelli, 1990, 29)

stu (pivovarna Adria z obratom v Senožečah in gradbeno podjetje Martelanc v Trstu) (Pahor, 1989, 101).

Avstrijsko Primorje – Istra in Goriška

Na osnovi ocen avstrijskega štetja prebivalstva leta 1910 naj bi bilo na območju grofije Istre kot delu Avstrijskega primorja tega leta zaposlenih v industriji in obrti 66.498 od 404.286 prebivalcev, kar predstavlja 16,4 % (Dukovski, 2008, 239). Za primerjavo: na območju Trsta in Poknežene grofije Goriške in Gradiščanske je bilo v industriji in obrti zaposlenih 64.306 od 490.259 prebivalcev, kar je 13 % (Fischer, 2005, 115). Glavni center industrije v Istri oz. v istrski grofiji je bilo mesto Pulj, kjer je arsenal avstrijske vojaške mornarice zaposloval okoli 8.000 delavcev, pri čemer jih je bilo okoli 2.500 stalno zaposlenih (večinoma kot kvalificirani delavci), približno 5.500 pa začasno zaposlenih (kot nekvalificirani delavci). Kot tak je predstavljal za največjega individualnega delodajalca, saj je večina od 28.000 delavcev in raznih uslužbencev (!) v Puli delala v njem (Dukovski, 2008, 247, 249). Za vsa obalna mesta v Istri so sicer bili najznačilnejši ribolov in solinarstvo, potem pomorstvo in pomorska trgovina ter ladjedelstvo in različne obrti (Terčon, 2004, 47). V skladu z naraščanjem prebivalstva v vseh večjih mestih (Pulju, Piranu, Kopru, Rovinju, Pazinu), se je tam močnejše razvijala tudi majhna industrija oz. obrtna proizvodnja, večinoma oblačilna, prehrabena in gradbena. Poznamo tudi primere posameznih večjih obratov, kot sta tovarna mila v Piranu in opekarna v Izoli. Največji razmah je v obalnih mestih (Izoli, Rovinju, Kopru, Umagu) od leta 1880 naprej doživela predvsem ribja predelovalna industrija, ki je povezovala agrarno dejavnost lokalnih prebivalcev (ribolov in proizvodnjo agrarnih pridelkov) z industrijsko proizvodnjo na veliko (Terčon, 2004, 63–64, 66–67; Dukovski, 2008, 254). Od večjih industrijskih obratov velja omeniti še rudnik premoga pri Labinu (Dukovski, 2008, 254).

Na območju grofije Goriške in Gradiščanske pa je bila v obdobju 1890–1914 industrija koncentrirana v Gorici in njeni okolici ter v Tržiču. Glavna industrijska panoga je bila tekstilna industrija, ki se je ukvarjala s predelavo bombaža. Veliki, tovarniško organizirani obrati te panoge so bili v Gorici (obrati Ritter), Tržiču (Cotonificio Triestino), Romjanu pri Ronkah in Ajdovščini (I.R. Filatoio Meccanico di Aidussina) (Luchitta, 1991, 99). Poleg predelave bombaža so obstajali še obrati za predelavo svile v Bračanu (Antonini e Ceresa s 124 delavci), Krminu (Antenore Marni s 109 delavci in Giuseppe Naglos s 141 delavci) in Tržiču (Paruzza s 140 delavci). Posebno velik je bil obrat pri Zagraju, kjer je bilo zaposlenih 1.200 delavcev in ki je leta 1914 [dejansko 1913, op. p.] postal last »Società per la filatura dei cascami di seta« iz Mila-

na (Luchitta, 1991, 107). Tekstilna industrija je na Goriškem in Gradiščanskem po podatkih za leta 1891–1895 zaposlovala dobrih 33 % vseh zaposlenih, ki jih lahko klasificiramo kot »industrijske delavce« (4.106 od 12.358). Zanj je značilno tudi veliko število strojev, z uporabo vodnih in parnih turbin, kar skupaj omogoča doseganje ekonomije obsega in usmeritev v izvoz (Luchitta, 1991, 100). Poleg nje je v Gorici (v Podgori) obstajala še tovarna papirja, ki jo je leta 1888 prevzelo veliko avstrijsko podjetje Leykam Yosefsthäl,¹⁹ v Tržiču pa Cosulicheva ladjedelnica in tovarna sode Adria. Kljub ne tako skromni množici velikih obratov je bilo še leta 1890 95% vseh obratov na območju Goriške in Gradiščanske majhnih, obrtno organiziranih obratov. Po drugi strani pa so veliki obrati, predvsem tekstilne industrije, predstavljali veliko večino uporabljenih strojev oz. pogonske sile in ne tako majhen delež delovne sile. To pomeni, da se struktura organizacije industrijske proizvodnje na Goriškem in Gradiščanskem ni razlikovala od tiste v Avstriji, s številčno dominacijo majhnih, a tehnično in produkcijsko prevlado velikih obratov.

Tudi pri goriški industriji lahko vidimo procese, ki so bili značilni za industrializacijo v Avstriji v dveh desetletjih pred prvo svetovno vojno. Tako je šla tekstilna industrija predelave bombaža skozi koncentracijo in posledično kartelizacijo, avstrijske banke pa so investirale v razvoj kovinske (ladjedelniske) in kemične industrije v Tržiču, zaradi ugodne železniške povezave s Trstom in Benetkami, nizkih stroškov z nakupom zemljišč in najema delovne sile. Pri teh investicijah so imeli pomembno vlogo tudi tržaški podjetniki (npr., družina Brunner in Cosulich) (Luchitta, 1991, 104–05, 107, 119). Na splošno je imel Trst izredno pomembno pozicijo v razvoju industrije na Goriškem in Gradiščanskem. Iz Trsta so prihajale investicije že od srede 19. stoletja naprej in ta trend se je ohranil do prve svetovne vojne. Pri transportnih povezavah sta bila Gorica in Tržič vezana na bohinjsko, južno, pontebbsko železnico ter na krak Trst–Tržič–Červinjan proti Benetkam, ki so vse primarno služile transportu blaga v in iz tržaškega pristanišča. Poleg tega je bil Trst tudi trg za produkte goriških opekarn ali pa izvozna luka za lesne in pohištvene izdelke (Luchitta, 1991, 107–08, 117–19).²⁰

Italija – Furlanska provinca

Kot smo že pokazali v prejšnjem poglavju, je Italija v desetletjih pred prvo svetovno vojno doživela močan sunek industrializacije, a na skrajnem severovzhodu

19 »... titolare di una catena di impianti cartari in Austria...« (Luchitta, 1991, 99); »Graška delniška družba Leykam-Josefsthäl je leta 1870 kupila vse pomembnejše tovarne papirja na slovenskem ozemlju...« (Šorn, 1969, 139)

20 Glej tudi Luchitta, 2001.

du države, v regiji Veneto, je bila rast industrijske proizvodnje počasna, tako da ta regija ni preseгла svojega deleža (okoli 9%) v industrijski proizvodnji v državi (Esposto, 1992, 357–58). Leta 1889 je bilo v Furlanski provinci (Provincia del Friuli), ki je bila leta 1866 kot del regije Veneto priključena h Kraljevini Italiji, zabeleženih približno 25.000 zaposlenih delavcev v industriji in obrti, kar znaša 4,5 % vsega prebivalstva v provinci. Okoli 58 % od njih je delalo v tekstilni industriji oz. v predelavi svile in bombaža. Kljub visoki koncentraciji delavcev je bila ta industrija razpršena na množico majhnih in srednje velikih obratov z obrtniškim načinom proizvodnje. Edino pri predelavi bombaža je obstajalo par večjih obratov s tovarniškim načinom produkcije. Prevladujoča obrtniška proizvodnja je, seveda, proizvajala za lokalno, provincijsko ali regijsko tržišče in kot taka tudi ni razpolagala s sodobnimi stroji in opremo. Podobna situacija je bila tudi z industrijo gradbenih materialov, lesno in prehrabeno industrijo, ki so bile poleg tekstilne industrije najbolj zastopane panoge v provinci v tistem času. Vse to pomeni, da je bila industrijska proizvodnja v Furlaniji usmerjena izključno v produkcijo potrošniških dobrin za zadovoljevanje potreb prebivalcev v provinci oz. v regiji²¹ (Parmeggiani, 1966, 36–37, 46–47).

Večina produkcije je bila locirana v dveh glavnih centrih v provinci, v Vidmu in Pordenoneju. Medtem ko so bili v Vidmu prisotni obrati iz različnih industrijskih panog, je bil Pordenone središče industrije predelave bombaža, saj so bile ravno tam prisotne tiste tri velike tovarne, ki so obstajale v provinci (Parmeggiani, 1966, 47). Sicer je imela Furlanija dokaj dobro železniško omrežje, s povezavami proti Koroški (linija Videm–Tablja (Pontebba)), Benetkam (Videm–Palmanova–Portogruaro–Mestre) in Avstrijskemu primorju (Červinjan–Tržič–Trst) (Parmeggiani, 1966, 43). Do leta 1914 se industrijska struktura ni bistveno spremenila, z majhnim porastom zaposlenih delavcev v industriji in obrti. Še naprej je dominirala tekstilna industrija, kjer je bilo povprečno število delavcev v obratu okoli 700 za predilnice bombaža, 150 za tkalnice bombaža in 200 za predelavo svile (Parmeggiani, 1966, 48–49). Ta odsotnost sunka industrializacije v Furlaniji, ki se je v Italiji zgodil ravno v desetletjih pred prvo svetovno vojno, je povezana s silovito migracijo iz province. V obdobju 1910–1914 naj bi bilo namreč približno 80 do 90 tisoč Fur-

21 »... la scarsa produzione locale era pressoché totalmente destinata ai beni di consumo e, in gran parte, a soddisfare i fabbisogni primari (alimentari, bevande e vestiario)...», mentre i limitatissimi acquisti di macchinario e attrezzature di *produzione locale* [poševni tisk je avtorjev, op.p.] si indirizzavano a strumenti semplici e tecnologicamente primitivi... Le imprese industriali erano insomma, nei principali rami manifatturieri, allo stadio della produzione domestica o dell'artigianato, eccezion fatta per due o tre grandi fabbriche del ramo tessile... Pochissime le imprese industriali con un raggio di mercato nazionale: quasi tutte servivano il mercato comunale o, al più, mercato dello stato veneto...« (Parmeggiani, 1966, 36–37)

lanov začasnih migrantov, ki so v veliki meri (okoli 70 %) iskali delo oz. so delali v krajih v Avstro-Ogrski in v Nemčiji²² (Parmeggiani, 1966, 52; Panizzon, 1966, 43, 45).

Industrija preje svile je bila v obdobju 1888–1914 organizirana v 154 obratih in imela okoli 6.000 zaposlenih delavcev, pri čemer je bilo 2/3 žensk. Večjih obratov s parnimi stroji je bilo nekje med 40 in 50, kar skupaj pomeni, da je bila ta branža že dokaj industrializirana. Predelava odpadkov od svile je bila organizirana v dveh obratih, ki jih je imelo podjetje »Società per la filatura dei cascami di seta« iz Milana (četrtno delniškega kapitala naj bi posedovali delničarji iz Furlanije). To sta bili tovarna v Artinu (Artegna) z 200 zaposlenimi in tovarna v Tarcentu (Tarcento) z 800 zaposlenimi (Parmeggiani, 1966, 62–64).

V Pordenoneju je obstajalo več večjih obratov za predelavo bombaža. Že leta 1857 je podjetje Jenni Barbieri & C. postavilo dva obrata v Torreju in Roraiju, ki sta se jima pozneje pridružila še obrata podjetja Amman oz. Cotonificio Amman (eden je bil v Pordenoneju, drugi pa v sosednjem kraju, v Fiume Venetu). Pordenone in sosednji kraji so predstavljali dobro lokacijo za postavitev tekstilnih obratov zaradi bližnje reke Noncello, ki je ponujala vodo kot pogonsko silo za stroje. Predilnico in tkalnico v Torreju in Roraiju je leta 1882 prevzel Cotonificio Veneziano, ustanovljen istega leta na pobudo podjetnikov iz Benetk in Milana. Finančno so ga podpirale velike italijanske »mešane« banke (Banca Commerciale Italiana, Credito Italiano) in tuje banke (Crédit Suisse, Société De Banque Suisse). Omenjeni Cotonificio, ki je upravljal tudi z obratom v Benetkah, je leta 1919 prevzel še Cotonificio Amman in tako ustvaril en velik tekstilni kompleks, z obrati v Benetkah, Veroni, Pordenoneju (Torreju in Roraiju) in Fiume Venetu. Leta 1902 je bila na pobudo upravnika Cotonificio Amman v Cordenons blizu Pordenoneja ustanovljena Filatura Makò (delniška družba). Tudi ta obrat je bil postavljen na lokaciji, kjer so dobri vodni viri omogočali predelavo bombaža iz Egipta. Podjetje je obstajalo vse do leta 1940, ko je bilo združeno s Soc. An. Cotonificio Cantoni di Milano (Parmeggiani, 1966, 65–66; Zalin, 1997, 646; Archivio C. d. C. U., N. 400).

Leta 1884 je bil ustanovljen Cotonificio Udinese S. A. (delniška družba) z obratoma Cormor in Ancona pri Vidmu, ki naj bi izkoriščal vodo iz rek Ledra in Tagliamento. Ustanovitelji so bili podjetniki iz Vidma, organi-

22 »Due sono le grandi correnti della emigrazione friulana: una diretta ai Paesi dell'impero austro-ungarico e dell'impero germanico; l'altra diretta agli Stati d'America meridionale. La prima corrente costituisce la così detta emigrazione temporanea; la seconda costituisce l'emigrazione propria.« (Panizzon, 1966, 45)

zirani v konzorcij,²³ s finančno podporo bank Banca di Udine in Banca del Friuli. Po uničenju v prvi svetovni vojni so bili obrati obnovljeni in modernizirani (predilnice in sukalnice z okoli 62.000 vreteni, 5 hidroelektričnih central in ostale delavnice) (Parmeggiani, 1966, 64–65; Zalin, 1997, 639–41, 643–44, 648–49).²⁴ Cottonificio Morganti pa je bil ustanovljen leta 1906 kot delniška družba s sedežem v Busto Arsiziu pri Milanu, obratom (predilnico in sukalnico) v Piovega di Gemoni in hidroelektrično centralo v Osoppo (tudi pri Gemoni) (Parmeggiani, 1966, 65; Archivio C. d. C. U., N. 5808). Poleg navedenih večjih obratov je obstajalo še več srednje velikih in majhnih obratov povsod po provinci (v Vidmu, Tolmeču (Tolmezzo), Huminu (Gemona), Gradišču ob Soči (Gradisca), Pordenoneju) (Parmeggiani, 1966, 66).

V industriji gradbenih materialov je prevladovala proizvodnja opek, ki je bila v 19. stoletju na ravni obrtniške produkcije, z veliko množico majhnih obratov, posejanih po provinci. Tako je leta 1890 obstajalo okoli 170 opekarn (tu so prišteti tudi obrati, ki so pekli posode), ki so zaposlovale približno 2.500 delavcev, pri čemer je imela velika večina opekarn zaposlenih večje število delavcev samo v sezonskem času. Od večjih obratov lahko omenimo »Società Veneta per imprese e costruzioni pubbliche« iz Pasiana di Pordenone, ki je zaposlovala okoli 900 delavcev v neprekinjeni proizvodnji ter je svoje izdelke (opeke, strešnike in podobno) prodajala ne samo po Italiji, temveč tudi v Austro-Ogrsko, Ameriko in na Bližnji vzhod. Velika obrata, a z dosti manjšo produkcijo, sta bila še v Tarčentu kot last podjetja Armellini-Capellari in družabnikov, ter v Čedadu delniška družba iz Rubignacca. Oba sta zaposlovala okoli 100 delavcev, a s sezonsko proizvodnjo. Več srednje velikih obratov, ki so imeli zaposlenih okoli 80 delavcev in so razpolagali s sodobnimi pečmi za peko, lahko najdemo v občinah Buia, San Giorgio di Nogaro, Caneva, Codroipo, San Vito al Tagliamento, San Giorgio della Richinvelda in Palmanova (Parmeggiani, 1966, 67–70). Lahko vidimo, da so bile opekarne koncentrirane v trikotniku Buia–Palmanova–Pordenone z reko Tagliamento v sredini, saj je slednja s svojimi pritoki ponujala primerno surovino (glino). Do začetka prve svetovne vojne pride do koncentracije opekarn v nekaj večjih obratih, v skladu s povečano proizvodnjo zaradi razmaha gradbenih dejavnosti v provinci.

Od podjetij, ki so se ukvarjala s proizvodnjo cementa, je bila prva komanditna družba »Cementi del Friuli«, ustanovljena leta 1907 v Vidmu s ka-

23 Predsednik upravnega odbora, verjetno po prvi svetovni vojni, je bil tudi Elio Morpurgo iz tržaskе družine Morpurgo (Archivio C. d. C. U., N. 4553)

24 Za Cottonificio Udinese glej tudi Manfredi in Tomat, 1994, za Cottonificio Veneziano pa Bigatton, Bordugo in Lutman, 1994.

pitalom 4.800.000 lir, kjer so kot družabniki sodelovala vsa večja gradbena podjetja iz Vidma (po prvi svetovni vojni je postala delniška družba²⁵). Podjetje je izkoriščalo najdišča kamna v dolini pri Torjanu (Torreane), ki jih je po 9 km dolgi žičnici transportiralo do železniške postaje v Čedadu in potem z vlakom do obrata v Vidmu.²⁶ Leta 1908 ali 1909 je bilo v Čedadu na pobudo »Fabbriche riunite di Bergamo« (poznejši »Italcementi«) ustanovljeno podjetje »S. A. Fabbriche riunite cementi e calce«, ki je izkoriščalo najdišča v sosednji dolini, pri Št. Petru (San Pietro al Natisone). Leta 1921 pa je bilo ustanovljeno še tretje podjetje, komanditna družba »Cementi del Veneto«, s kapitalom 7.000.000 lir, sedežem v Padovi in z obratom pri Št. Lenartu pri Čedadu (San Leonardo di Cividale). Število zaposlenih v industriji gradbenih materialov, tako v opekarnah kot cementarnah, je bilo pred prvo svetovno vojno nad 3.000 (Parmeggiani, 1966, 70, 71, 115; Archivio C. d. C. U., N. 3508; Archivio C. d. C. U., N. 3518).

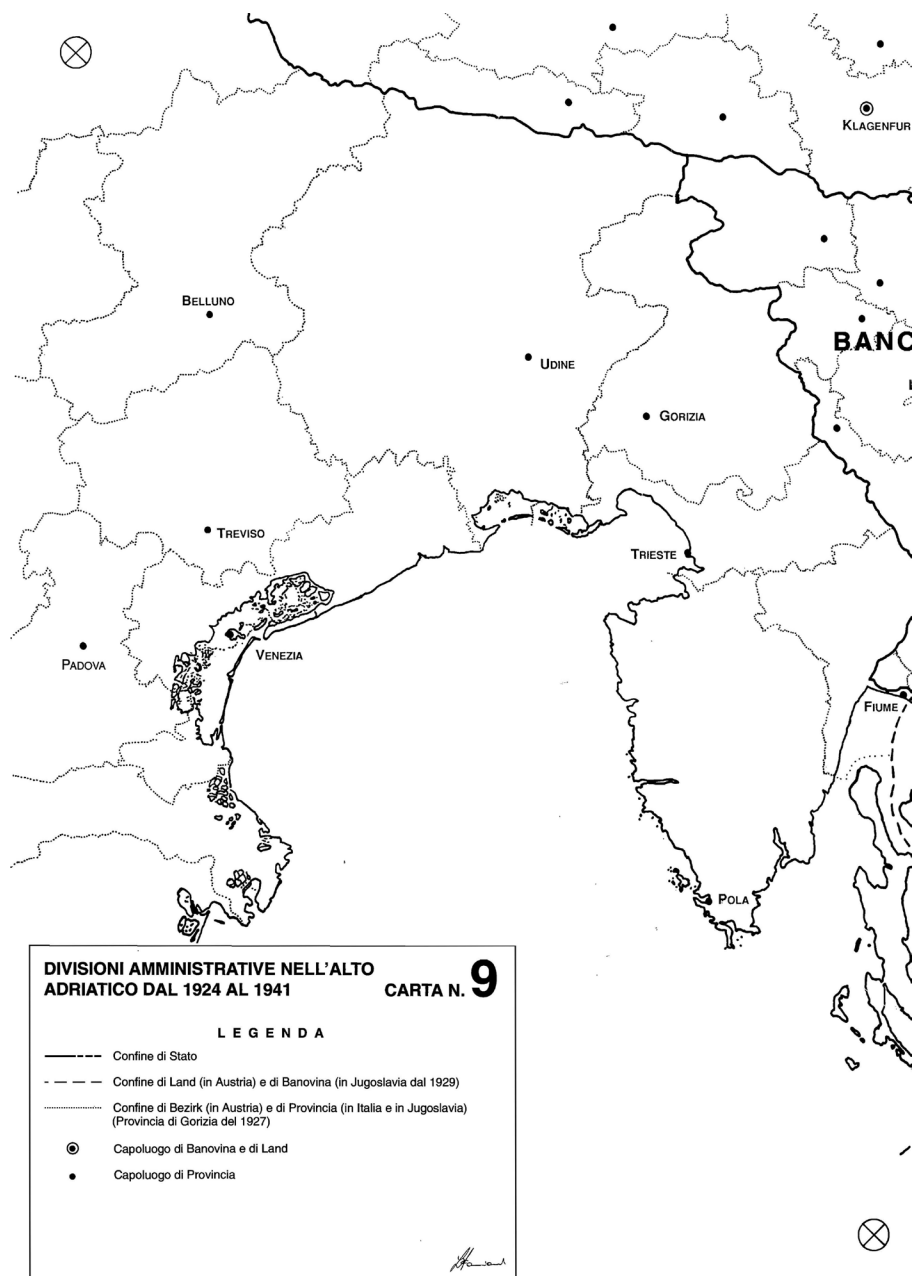
Železarska industrija je bila slabo razvita, saj v provinci ni bilo niti najdišč železove rude niti premoga. Leta 1882 je bil v Vidmu postavljen edini veliki železarski obrat za produkcijo izdelkov iz železa in jekla, s pripadajočima topilnico in delavnico. Podjetje »Società Anonima delle Ferriere di Udine« je uporabljalo parne stroje z močjo 400 konjev in zaposlovalo 250 delavcev (Parmeggiani, 1966, 72–73). Finančna skupina Credito Industriale di Venezia (vodila sta jo Volpi in Cini) je ob koncu prve svetovne vojne postala njegov lastnik in ga leta 1929 predala ILVI v obliki podjetja »S. A. Acciaierie Venete A. V. E.«, ki je združevalo tako železarno v Vidmu kot v Margheri pri Benetkah. Železarno v Vidmu so v sklopu reorganizacije ILVE kmalu zaprli, njeno dejavnost pa premestili v Marghero (Confalonieri, 1997b, 116, 136–38, 141, 151). Od kovinske industrije je v provinci obstajala razpršena množica majhnih delavnic, čeprav je tudi pri njih opazen proces koncentracije in vse večje uporabe strojev. Število zaposlenih v tej panogi je bilo pred vojno okoli 1.800 (Parmeggiani, 1966, 74–76).

Tudi kemična industrija je bila slabo razvita, z 21 obrati in samo 620 zaposlenimi leta 1914. Izpostaviti velja tovarno fosfatov Fabbrica Concimi v Pordenonu (pozneje postane del Montecatini), podjetje za čiščenje gnojnice v Vidmu (»Società anonima per l'espurgo dei pozzi neri«), tovarno vžigalic in dve papirnici (eno v Vidmu, drugo v Pordenoneju) (Parmeggiani, 1966,

25 Parmeggiani navaja, da je že nastala kot delniška družba (1966, 70).

26 »La Cementi del Friuli invece, forse perché conta fra i suoi soci quasi tutti gli esponenti delle maggiori imprese edili di Udine, torva più confacente al caso suo creare lo stabilimento alle porte del capoluogo, raccordandolo al tronco ferroviario Udine – Cividale, che dovrà eseguire i trasporti della materia prima.« (Parmeggiani, 1966, 115)

INDUSTRIALIZACIJA NA SEVERNEM JADRANU

2

Politično-upravne enote v prostoru severovzhodnega Jadrana med obema vojnama.
Vir: Il confine mobile (1996).

76–78). V lesni industriji je obstajala množica majhnih žag s par zaposlenimi. Leta 1914 je obstajalo 6 večjih obratov, ki so vsak posamezno imeli zaposlenih okoli 200 delavcev in so predelovali lokalni in uvoženi les. Proizvodnja pohištva je bila koncentrirana okoli Manzana, San Giovanni (di Manzano) in Como Rožac (Como di Rosazzo), v obliki »družinskih« podjetij (Parmeggiani, 1966, 79). Edino večje podjetje je bila delniška družba »S. A. Antonio Volpe« (ustanovljena leta 1908), s sedežem v Vidmu in obratom v Campofornidu (pri Vidmu), kapitalom 600.000 lir in okoli 250 zaposlenimi (Parmeggiani, 1966, 79; Archivio C. d. C. U., N. 5871).

Za prehrabeno industrijo je prav tako značilna množica majhnih obratov, mlinov in destilarn. Več obratov z industrijsko organizirano proizvodnjo je bilo v proizvodnji testenin in piva. Industrija varjenja piva je leta 1914 zaposlovala okoli 200 delavcev, s skupno proizvodnjo 60.000 hektolitrov letno, razdeljeno med tri večja podjetja (Parmeggiani, 1966, 81–84): »Luigi Moretti, Fabbrica birra e ghiaccio, Commercio Coloniali e Spiriti, Ristorante, Birreria Moretti«, ustanovljena leta 1926 v Vidmu, s podružnico v Pordenonu (Archivio C. d. C. U., N. 262); »Francesco Dormisch«, ustanovljena leta 1875 kot samostojno podjetje (»società di fatto«) z lastnikom in sedežem v Vidmu ter podružnicami (verjetno skladišči) v Pordenoneju, Tolmezzu in San Danieleju (leta 1930 so ustanovili še podružnice v Tržiču in na Reki (Archivio C. d. C. U., N. 977)); ter delniška družba »S. A. Birra Pordenone«, ustanovljena leta 1908 s sedežem v Pordenoneju in podružnico v Vidmu (Archivio C. d. C. U., N. 5813).

Med obema vojnama (1918–1940)

Z rapalskim sporazumom (12. 11. 1920) med Kraljevino Italijo in Kraljevino SHS je bila dokončno potrjena italijanska pridobitev bivših avstro-ogrskih ozemelj po prvi svetovni vojni – Avstrijskega Primorja (obsega Trst z okolico, Pokneženo grofijo Goriško in Gradiščansko ter grofijo Istro, brez občine Kastav in otoka Krka), delov bivše dežele Kranjske (politični okraj Postojna, sodni okraj Idrija in deli občin Grčarevec, Planina in Logatec), Zadra ter otokov Lastovo in Palagruža. Z mirovno pogodbo z Avstrijo (10. 9. 1919) pa je Italiji od bivše dežele Koroške pripadla Kanalska dolina (politični okraj Trbiž in del občine Podkloster) in od (bivše) dežele Kranjske občina Bela Peč ter del občine Rateče. Za navedena ozemlja, brez Zadra in Lastova, se je uveljavilo ime Julijska krajina (Venezia Giulia).

Od leta 1923 do druge svetovne vojne je bila Julijska Krajina v grobem upravno razdeljena na Puljsko (Provincia di Pola ali Provincia dell'Istria), Tr-

žaško (Provincia di Trieste) in Goriško (Provincia di Gorizia) provinco. Leta 1924 so s priključitvijo Reke Italiji ustanovili še Reško provinco (Provincia di Fiume ali Provincia del Carnaro), medtem ko so že obstoječi italijanski Furlanski provinci (med vojnama se imenuje Provincia di Udine ali Provincia del Friuli) dodali več občin iz novih ozemelj (Panjek, 1991, 355; Čermelj, 1945, 5–11; Čermelj, 1965, 11). Celotna Julijska krajina je imela po štetju prebivalstva leta 1921 901.364 prebivalcev, leta 1910 pa, preračunano po avstrijskem štetju prebivalstva iz tega leta, 928.579 prebivalcev (Censimento della popolazione del Regno d'Italia al 1 dicembre 1921, III. Venezia Giulia). Po naslednjem popisu prebivalstva iz leta 1931, ko je bila Julijska krajina že razdeljena na province, je bilo na tem območju 958.618 prebivalcev, leta 1936 pa 976.417 (tu je prišteteta tudi Reška provinca). Če iz popisa leta 1936 odštejemo mesto Reko, kar nas približa stanju iz leta 1921, dobimo 920.168 prebivalcev. Število prebivalstva je torej v obdobju 1910–1936 dokaj stagniralo.

Tržaška provinca

Na območju Trsta in Goriške, kjer so potekale vojaške operacije, je bila industrijska infrastruktura precej uničena. Prizadeti so bili tekstilni obrati predelave bombaža (Tržič, Gorica, Ajdovščina, Ajel, Ronke), velik svilarski obrat v Zagraju, tovarna papirja v Podgori pri Gorici, ladjedelnica in tovarna sode v Tržiču, različni obrati za proizvodnjo opek, žage in mnogi manjši obrati. Nepremičnine so bile ali bombardirane ali pa zasedene s strani vojska in uporabljene kot bolnice, skladišča orožja in streliva ter podobno. Dosti večja škoda je bila zaradi uničene ali demontirane in transportirane opreme, strojev, prevoznih sredstev itd. Ocena vojne škode s strani lastnikov je za industrijske nepremičnine znašala okoli 32 milijonov, za industrijske in trgovinske premičnine pa okoli 225 milijonov, skupaj 257 milijonov lir, kar je 1/5 celotne ocene vojne škode na privatni lastnini (Panjek, 1991, 361–62, 375). Obnova je bila življenjsko odvisna od angažmaja države pri rekonstrukciji javne (transportne in komunikacijske) infrastrukture in od državnih odškodnin za vojno škodo, reguliranih z zakonskimi akti v letih 1919–1920. Celoten bančni sistem na območju Julijske krajine je bil namreč v povojnem času v obdobju korenite transformacije, z odhajanjem avstrijskih bank in s prihodom italijanskih bank, urejanjem stanja z depoziti in krediti ter menjavo valute, tako da so lahko edino velika podjetja oz. veliki obrati računali na podporo bank pri financiranju svoje obnove (Panjek, 1991, 373–74, 381). Po drugi strani pa so se ravno (tržaška) velika industrijska podjetja znašla v težavah, saj so bila po novi italijanski zakonodaji upravičena do vojne odškodnine le v primeru, da so izkazovala »italijanski značaj« (večina vodstva in delničarjev podjetja je moralo biti itali-

janskih državljanov). Ker so bila ta podjetja finančno in lastninsko močno povezana z avstrijskimi bankami in podjetniki, se je proces »italijanizacije« ter pridobivanja vojne odškodnine zavlekel vse do konca leta 1923. Za tržaške industrialce je bilo ključno, da to spremembo lojalnosti od avstrijske na italijansko stran izvedejo tako, da ohranijo svoje vodstvene in lastniške pozicije²⁷ in da njihova industrija postane del domače, italijanske »nacionalne ekonomije«. Sočasno pa pride do prenosa lastništva tudi pri množici manjših industrijskih in trgovinskih podjetjih, ki so bila v lasti avstrijskih ali drugih trgovcev in podjetnikov. Njihovo lastnino so italijanske oblasti sekvestirale ali enostavno zasegle in jo potem dale v odkup trgovcem in podjetnikom iz »stare« Italije, ki so imeli na svoji strani podporo italijanskih oblasti (Panjek, 1991, 384–87, 412, 413). Skratka, tako podjetniki in trgovci kot bančni zavodi v Trstu so bili v času menjave lastništva močno ohromljeni v svojem delovanju, saj enostavno niso imeli na razpolago zadostne količine finančnih sredstev za obnovo in ponovni zagon dejavnosti. Zato so se znašli v slabšem položaju kot banke in podjetniki iz »stare« Italije, v odvisnosti od vojnih odškodnin oz. italijanske politike povojne obnove. Primer bančnega zavoda, ki je zašel v težave zaradi menjave valut in izgube vrednosti premoženja, je Jadranska banka, ki jo je italijanska politika kot »neitalijanski« element prisilila k propadu in združitvi z banko Banca Nazionale del Lavoro leta 1927²⁸ (Millo, 1989, 243).

Poseben primer lastninjenja sta bili velika industrija in glavna tržaška »mešana« banka, Banca Commerciale Triestina (BCT), ki je bila pred vojno v spregi z avstrijskima Wiener Bankverein in Union Bank med poglavitnimi investitorji v industrijski sektor. Tako kot velike pomorske družbe, zavarovalnice in industrijska podjetja je tudi BCT želela v procesu menjave lastništva zavarovati svoj položaj v tržaški ekonomiji. Tako je prišlo do konflikta med BCT oz. vodilnimi tržaškimi trgovci in industrialci ter italijansko nacionalistično politiko oz. italijanskimi nacionalisti,²⁹ kjer so se prvi borili za oh-

27 »Dimostrare l'unità nazionale del gruppo dirigente può essere un modo per salvaguardare l'integrità dell'impresa attraverso la continuità del gruppo dirigente stesso.« (Millo, 1989, 231–32)

28 »...la paralisi e la soppressione di ogni genere di attività bancaria autonoma slovena o, generalmente, slava, sulla piazza di Trieste ... deve essere inquadrata nella politica di terrore e di distruzione di tutte le istituzioni politiche e culturali slovene, perseguita dal fascismo giuliano sin dalle sue origini...« (Sapelli, 1990, 55)

29 Med temi sta imela odločilno vlogo »... il tenente colonnello Guido Segre, capo dell'ufficio civile economico-finanziario del commissariato generale della Venezia Giulia.« (Sapelli, 1990, 32); »... Guido Segre, al cui vaglio e al cui controllo, esercitato in stretto contatto con il ministro del tesoro Stringher, sono sottoposte tutte le operazioni di 'nazionalizzazione' del capitale nella Venezia Giulia.« (Millo, 1989, 238) in

»Il conte Salvatore Segrè– già membro della Commissione centrale di patronato del fuoriusciti adriatici e trentini e dell'Unione nazionale...« (Sapelli, 1990, 35)

ranitev svoje ekonomske moči in vpliva v novem političnem okolju,³⁰ drugi pa za »italijanizacijo«³¹ sovražne (avstrijske) ekonomske strukture na osvojenih ozemljih.³² Ker so bile tržaške ekonomske elite prepomemben dejavnik ne samo v tržaški, temveč tudi v ekonomiji celotne Julijske krajine, da bi jih lahko odstranili brez hujših posledic za obnovo in nadaljnjo ekonomsko življenje tega območja,³³ so se italijanske oblasti rajši odločile za njihovo sodelovanje in pomoč³⁴ pri odpravi prisotnosti avstrijskih ekonomskih elementov. Ukrepi v zvezi BCT so bili dokapitalizacija in dvig osnovnega kapitala na 50 milijonov lir (leta 1919), pozneje pa na 100 milijonov lir (leta 1923), s čimer je banka lahko financirala obnovo in delovanje poglavitnih panog tržaške ekonomije (pomorstva, trgovine, ladjedelništva), ter integracija podružnic avstrijskega Creditanstalta (v Gorici, Trstu in Puli) in Union bank v BCT. V skladu s to potezo so italijanske oblasti in nacionalisti ter tržaške ekonomske elite prevzeli kompleten nadzor nad banko in iztislile dotedanja delničarja, Wiener Bankverein in Union Bank.³⁴ Rezultat teh potez je bil izničenje prisotnosti in vpliva avstrijskega bančnega ter privatnega kapitala v tržaški ekonomiji in legitimacija tržaških ekonomskih elit kot »italijanskih«³⁵. Sočasno pa so te iste elite zdaj sodelovale s svojim znanjem, zvezami in izkušnjami s podjetniki in bankami iz »stare«³⁵ Italije pri njihovem prodoru na trge bivše Aastro-ogrske monarhije (Millo, 1989, 239; Sapelli, 1990, 52–53, 66). Čeprav se je torej pozicija tržaških ekonomskih elit in Trsta na splošno do bivšega avstro-ogrskega

30 »La questione decisiva, ..., era quello del controllo e della 'italianizzazione' della Commerciale triestina ... La banca era, infatti, il cuore di quella strategia difensiva e di contenimento dell'influenza italiana che le élites economiche triestine strettamente integrate con il cessato Impero avevano subitaneamente elaborato nel finire della prima guerra mondiale...« (Sapelli, 1990, 36)

31 »L'obiettivo era quello di 'rompere' finalmente il 'cannoneggiamento bancario' austro-tedesco e slavo ... come il principale ostacolo all'italianizzazione (o 'nazionalizzazione') economica della Venezia Giulia.« (Sapelli, 1990, 25)

32 »... vecchie élites di matrice austro-ungarica. Per la forza economica che queste ultime ancora detengono, il loro contributo è anzi insostituibile nella ricostruzione economica della Venezia Giulia, obiettivo urgente...« (Millo, 1989, 233)

33 »La autorità di governo ... dimostrano particolare attenzione a questi progetti di assorbimento, in particolare a quelli rivolti alle imprese bancarie, ora che la vittoria conseguita con le armi permette finalmente di realizzare l'antica aspirazione di annullarne la concorrenza...« (Millo, 1989, 236)

34 V upravnem odboru BCT sodelujejo predstavniki tržaških ekonomskih elit (Brunnerji, Cosulich, Giovanni Scaramangà, člani družine Economo, Arnoldo Frigessi) in italijanskih nacionalistov (Giuseppe Marchesano, Guido Segre).

35 »Con il successo così conseguito la vecchia élite raggiungeva un duplice risultato: riuscendo a mettere a segno un'operazione di 'italianizzazione' del capitale tedesco sotto le proprie insegne, essa vedeva riconosciuta la legittimazione del suo carattere nazionale, inserendosi a pieno titolo nella Trieste 'redenta'. Contemporaneamente riusciva a rafforzare il proprio raggio d'affari, assumendo sotto il suo controllo le partecipazioni del Credit-Anstalt nell'industria giuliana.« (Millo, 1989, 238)

prostora v temeljih spremenila, je ravno njihova participacija v bančnih in trgovinskih poslih Italije z državami naslednicami monarhije bistveno prispevala k ohranjanju specifične samostojnosti tržaške ekonomije v italijanskem prostoru.³⁶

To se spremeni v času velike gospodarske krize, ko pride ne samo do izgube omenjene ekonomske samostojnosti v odnosu do bank iz »stare« Italije, temveč tudi v odnosu do državnega ekonomskega sistema. Slednje ni prese- netljivo, saj se je fašistični državni aparat v tridesetih let oblikoval kot vodilni dejavnik v razvoju »nacionalnega« italijanskega gospodarstva. Izguba samo- stojnosti je sicer tesno povezana s propadom BCT, trgovinskega in industrij- skega (tekstilnega) konglomerata družine Brunner ter pomorskega in lad- jedelnškega konglomerata družine Cosulich.³⁷ Oboji so bili med glavnimi delničarji in upniki BCT in oboji so se znašli na robu propada z nastopom velike gospodarske krize. Njih in BCT je v letih 1929–1931 reševala Banca Commerciale Italiana (COMIT), ki je bila že od prej vključena v financiranje in vodenje BCT-ja, Brunnerjevih in Cosulichevih podjetij.³⁸ Ko je v naslednjih letih (1932–1934) država oz. Banca d'Italia z reševanjem COMIT-a prevzela nadzor nad »svojimi« podjetji in jih predala v vodenje IRI-ju, so tudi Cosu- licheva in Brunnerjeva podjetja končala pri IRI-ju. Ta je vodil politiko zdru- ževanja podjetij v večje koncerne – tako so se tržaške in tržiške ladjedelnice združile v Cantieri Riuniti dell'Adriatico (CRDA), pomorske družbe (Lloyd Triestino in ostale manjše družbe kot deli skupine Cosulich) v državno pod- jetje Finmare (Millo, 1989, 269), bivši Brunnerjevi tekstilni obrati pa v Stabi- limenti Tessili Italiani (STI). V drugi polovici tridesetih let je IRI CRDA in Lloyd Triestino dal v last in vodenje Fiatu oz. skupini milanskih in beneških podjetnikov (Agnelli-Volpi-Cini), pri čemer sta sodelovala tudi Guido Segre in Salvatore Segrè (Sartorio) (Millo, 1989, 284–85).

36 »La convergenza che si realizza perciò tra la vecchia élite di matrice austro-ungarica e uomini e ambienti del nazionalismo economico e politico italiano riguarda soltanto l'obiettivo finale, lasciando trasparire proprio nelle modalità per raggiungerlo – il ruolo additato a Trieste in questa strategia – la profonda rivalità che le divide: per gli uni la città giuliana doveva essere, secondo la definizione che ne ha dato Giulio Sapelli, 'centro vitale di interconnessione culturale ed economi- ca attraverso il confine', per gli altri 'città di e sul confine'.« (Millo, 1989, 259)

37 »Ma la famiglia Cosulich sviluppava una influenza assai più vasta nel mondo economico triestino di cui, ..., varrà la pena dare un sintetico quadro con il consueto indicatore della presenza negli organismi di controllo delle più importanti società per azioni.« (Sapelli, 1990, 78)

38 »A salvare la situazione della Banca triestina e l'equilibrio del sistema capitalistico giuliano si trovò chiamata ancora una volta la Comit [Banca Commerciale Italiana, op.p.], che già era invischiata nell'area giuliana per centinaia di milioni di crediti erogati ai diversi gruppi e per gli enormi capitali investiti nelle partecipazioni azionarie.« (Apollonio, 2004, 251)

V tridesetih letih je torej tržaška ekonomska elita dokončno izgubila v konfliktu z italijanskimi nacionalisti, s katerimi je začasno sodelovala v dvajsetih letih.³⁹ Odločilen je bil, seveda, propad Brunnerjev, Cosulichov in BCT, ki so bili glavni člani v tržaški ekonomski strukturi. Na njihovo mesto stopijo državni skladi (IRI) in podjetniki iz »stare« Italije.⁴⁰ Po eni strani lahko ocenimo primer tržaških ekonomskih elit kot specifičen proces transformacije ekonomske strukture določenega območja v razmerju do politične sfere, po drugi strani pa tudi velja, da gre za tedaj tipično italijansko oz. fašistično politiko poseganja države v urejanje razmerij med industrijo in bankami ter posledično uveljavljanje državno usmerjene nacionalne ekonomije.

V zvezi prometne funkcije Trsta lahko rečemo, da so na (novo) pozicijo Trsta kot tranzitnega središča v prometu z državami zdaj bivšega avstro-ogrškega imperija odločilno vplivali italijanski poskusi uveljavljanja Italije kot novega trgovinskega in poslovnega partnerja z državami naslednicami.⁴¹ Zato se je italijanska politika trudila, da si pri vprašanju ureditve prometa po južni železnici, ki je zdaj prečila tri države (Italijo, Kraljevino SHS in Avstrijo), za svoj promet med Trstom in Avstrijo, Češkoslovaško ter Madžarsko zagotovi takšen režim, kot ga je imel Trst pred vojno z avstrijskimi, češkimi in madžarskimi deželami. To ji je deloma uspelo (za Avstrijo in Češkoslovaško) v letih 1921–1923 s konferencami o južni železnici, pri čemer so vprašanje vloge »bohinjske« železnice potisnili v ozadje (Panjek, 1991, 367; Sapelli, 1990, 93). V skladu s takšno politiko naj bi se spremenila tudi vloga tržaških ekonomskih elit oz. tržaškega gospodarstva – funkcijo Trsta kot trgovinskega posrednika oz. tranzitne točke v prometu med vzhodnim Sredozemljem in Daljnim vzhodom ter srednjo Evropo naj bi nadomestila funkcija Trsta kot industrijskega in še vedno pomorskega središča, ki podpira prodor italijanskega blaga in kapitala v srednjo Evropo.⁴² Te zamisli so, kot vemo, ustrezale tržaški ekonomski eliti, saj je na ta način lahko še naprej širila osnovne dejavnosti tržaške

39 »Nello spazio di un decennio, o poco più, si consumava così il tramonto della vecchia élite economica triestina.« (Millo, 1989, 269)

40 »La vittoria del capitale nazionale sulla vecchia élite di matrice austro-ungarica era completa ...« (Millo, 1989, 272)

41 »Si aveva cura allora di indicare come l'avvenire dell'Italia fosse nei paesi dell'Europa centro-orientale, dove motivi di vicinanza geografica, di supremazia economica e valutaria e di simpatia politica potevano aprirle favorevoli prospettive di penetrazione commerciale e finanziaria.« (Panjek, 1991, 411)

42 »... questa linea di industrializzazione, che avrebbe dovuto spostare il baricentro delle attività economiche dalla prevalenza dell'attività d'intermediazione commerciale e di interconnessione con l'Europa centrale, alla attività produttiva *in primis* cantieristica, meccanica e di navigazione, che doveva porre la base per l'espansione orientale, fu perseguita con risolutezza sul piano amministrativo.« (Sapelli, 1990, 101)

ekonomije (ladjedelniško industrijo, pomorstvo, zavarovalništvo) in to v prostoru, kjer je bila dobro uveljavljena že prej (Cerasi, 2008, 59).

Tako sta si v obdobju 1919–1929 tržaška železniški in pomorski promet dokaj dobro opomogla, toda nista dosegela uspeha iz »zlatega« leta 1913 (leta 1929 je pomorski promet znašal 84 % tistega iz leta 1913, železniški pa 94 % (Pertot, 1954, 52)). V tem času se je polovica železniškega prometa še naprej odvijala z Avstrijo, s Češkoslovaško, z Madžarsko in Jugoslavijo, čeprav je, razumljivo, naraščala vloga Italije. Tudi pomorski promet je še sledil istim predvojnimi smernicam dobave surovin in blaga za območje srednje Evrope. Glavna konkurenta Trstu za te trge sta bili severnonemški pristanišči Hamburg in Bremen, s katerima so bile predvsem češke dežele že pred vojno dobro povezane (Sapelli, 1990, 93).⁴³ Velika kriza je v letih 1930–1933 efektivno preplovala železniški in občutno zmanjšala pomorski promet (na 62 % tistega iz leta 1929) (Pertot, 1954, 52). Ključna za ponovno rast tržaškega železniškega prometa po krizi je bila vzpostavitev trgovinskih sporazumov z Avstrijo in Madžarsko leta 1934 (in dogovori s Hamburgom in Bremnom o razdelitvi trgovinskih con na Češkem leta 1933)⁴⁴ (Cerasi, 2008, 77–79). Tako je leta 1938 promet z Avstrijo, s Češkoslovaško, z Madžarsko in Jugoslavijo predstavljal 66 % celotnega železniškega prometa (leta 1929 je bil njihov delež 50 %) (Pertot, 1954, 52, 113). Toda v drugi polovici tridesetih let je vedno večjo težavo za Trst predstavljala širitev nemškega političnega in ekonomskega vpliva v srednjo in jugovzhodno Evropo.⁴⁵ Tako je po letu 1938, z okupacijo Sudetov in priključitvijo Avstrije, 70 % železniškega prometa potekalo z Nemčijo oz. s tretjim rajhom, ki kljub političnemu sodelovanju med Hitlerjem in Mussolinijem ni imel namena posebej razvijati prometa s Trstom (Cerasi, 2008, 90).

Sočasno pa se je spreminjala tudi struktura tržaškega pomorskega prometa. Čeprav so glavne pomorske vezi z Levantom ostale dokaj nespremenjene, je, na njihov račun, rasel promet z Združenimi državami Amerike, Nizozemsko in Argentino. V skladu s tem se je spremenila tudi sestava blaga, saj je

43 Glej tudi Droblesch, 2003, 356–65, in Rumpler, 2003, 100–18.

44 »L'accordo del 1934 assicurò la clausola della nazione più favorita ai trasporti austriaci in transito per Trieste... A esso seguiva, nello stesso mese, quello più ampio, che coinvolgeva anche l'Ungheria, diretto allo sviluppo dei rapporti economici con particolare riguardo all'incremento dei traffici nell'Alto Adriatico.« (Sapelli, 1990, 148)

45 »... se l'obiettivo generale era ancora quello del mantenimento delle posizioni di preferenza per i porti adriatici acquistate in precedenza, almeno relativamente al territorio ex cecoslovacco non annesso direttamente al Reich – e anche all'Ungheria, la Jugoslavia e la Bulgaria, che avrebbero dovuto essere considerate 'esclusivamente tributarie ai porti adriatici' – non era più possibile nascondere la difficoltà della situazione del momento, dovuta all'aggressiva azione tariffaria da parte tedesca, ..., accompagnata da pressioni politiche e commerciali che 'addirittura terrorizzano' i partner a detrimento del traffico adriatico.« (Cerasi, 2008, 88)

od kriznega obdobja naprej Trst iz omenjenih in drugih držav vse bolj uvažal surovine za razvoj svoje težke industrije (nafto, železovo rudo, železo in jeklo, premog, oljčna semena), skorajda nič več pa ni po morju uvažal ali izvažal blaga, s katerim je še v dvajsetih letih izrazito trgoval z avstrijskimi in s češkimi deželami (sladkor, les, bombaž) (Pertot, 1954, 187–88; Fegiz et al., 1946, 103–04, 107). To je odraz težnje italijanske ekonomske politike tako po razvoju težke industrije v državi in posredno v Trstu kot tudi po samozadostnosti s ključnimi surovinami za vojno (kot je nafta) (Cerasi, 2008, 91).

Struktura tržaškega industrijskega sektorja se v desetletju po koncu prve svetovne vojne ni bistveno spremenila. Na prvem mestu sta bili tako po številu zaposlenih delavcev kot po investicijskem kapitalu še vedno kovinska in strojna industrija, kjer so absolutno dominirale ladjedelnice. Sodeč po italijanskih cenzusih industrije in trgovine sta leta 1927 ti industriji zaposlovali 39 % (18.459 delavcev⁴⁶), leta 1937 pa 47 % vseh delavcev (26.188⁴⁷), zaposlenih v industriji in obrti v tržaški provinci (Mellinato, 2001, 211; Cerasi, 2008, 44). Sledijo jima industrijske panoge, kjer se je majhno število velikih obratov, ustanovljenih pred vojno, prepletalo z velikim številom majhnih, obrtniških obratov – to so tekstilna in oblačilna, prehrabena, lesnopredelovalna in gradbena industrija (Consiglio Provinciale dell'Economia di Trieste, 1929, 29; Cerasi, 2008, 44). Posamezne industrije, kot sta predelavi bombaža in rastlinskega olja, so se po priključitvi novih ozemelj Italiji morale soočati z bolj uveljavljeno in močnejšo italijansko »domačo« industrijo. Veliko je bilo pri razvoju določenih industrijskih panog ali obratov odvisno od vojne škode oz. vojne odškodnine in od finančne podpore tržaške ali italijanskih bank. Generalno gledano so banke v dvajsetih letih na območju Trsta in njegove province, tako kot v Italiji v tistem času, zelo investirale v industrijo. Tu govorimo o koncentriranju različnih industrij okoli BCT ali o investicijah italijanskih »mešanih« bank (COMIT, Credito Italiano, Banca Italiana di Sconto) (Sapelli, 1990, 105–07). Trideseta leta pa so, z razkrojem moči tržaške ekonomske elite v času krize, prinesla novo koncentracijo tržaških velikih obratov (ladjedelništva, kovinske in strojne, železarske in jeklarske industrije, industrije predelave rastlinskih in mineralnih olj) in njihovo integracijo v državne ali privatne koncerne (Sapelli, 1990, 131–32).

Tržaška ladjedelniška industrija je bila pred prvo svetovno vojno koncentrirana v treh skupinah: Cantieri Navale Triestino v Tržiču (ustanovljen

46 Ladjedelnice (STT, Arsenal in Cantieri Navali Triestini) so imele 12.653 zaposlenih (Donini, 1974, 13).

47 Ladjedelnice, organizirane v Cantieri Riuniti dell'Adriatico, so imele 14.124 zaposlenih leta 1938 (Mellinato, 2001, 366)

leta 1907), last družine Cosulich, ki je vodila tudi pomorsko družbo Austro Americana, Stabilimento Tecnico Triestino, ki je obsegala ladjedelnici S. Marco in S. Rocco (slednja v Miljah), ter tovarno strojev Fabbrica Macchine S. Andrea, in Arsenal, last Lloyd austriaco. Tržaški ladjedelniški kompleksi s pripadajočimi tovarnami, delavnicami in ostalo infrastrukturo so leta 1910 zaposlovali okoli tretjino vseh delavcev, zaposlenih v industriji in obrti v Trstu. V medvojnem obdobju je njihov delež samo rasel, tako da upravičeno veljajo za najpomembnejšo oz. centralno industrijsko panogo v Trstu in okolici. Pred prvo svetovno vojno je bil njihov razvoj tesno povezan z rastjo tržaških pomorskih podjetij, za katere so gradili ladje, in z naročili za avstro-ogrsko vojno mornarico (Mellinato, 2001, 63–64, 67–70).

Ta simbioza pomorske in ladjedelniške dejavnosti, močno podprta z avstrijskimi državnimi subvencijami, je ostala tudi v prvem desetletju po vojni.⁴⁸ Tudi italijanska država je namreč v dvajsetih letih subvencionirala tako tržaško pomorsko kot ladjedelniško dejavnost (Mellinato, 2001, 97–98). A ključne so bile bančne investicije v tri glavne pomorske družbe. Lloyd austriaco je postal Lloyd triestino, kjer je večinski delničar s prevzemanjem deležev avstrijskih bank postal COMIT, Austro Americana se je primenovala v Cosulich Società Triestina di Navigazione, pri čemer je imela finančno oporo v BCT, medtem ko je povojni zagon Navigazione Libera Triestina financirala Banca Italiana di Sconto (Mellinato, 2001, 94–95, 123, 125). Dober razvoj tržaškega pomorskega prometa po vojni je ugodno vplival na povojno delovanje ladjedelnic. Tržaško-tržiške ladjedelnice so bile v primerjavi z italijanskimi tehnološko in organizacijsko odlično urejene, kar jim je omogočalo, da so brez težav dosegale naročila »svojih« pomorskih družb⁴⁹ (Mellinato, 2001, 128, 130). Pri tem so pomorske družbe dosegale tudi glavni delež obnove in modernizacije proizvodnje ladjedelnic, spet zahvaljujoč državnim subvencijam in podpori bank (primarno BCT in COMIT) (Mellinato, 2001, 145, 149). Na predvečer začetka velike krize (leta 1928–1929) je prišlo do dogovora med Cosulich in COMIT-om o priključitvi Lloyd Cosulichevi pomorsko-ladjedelniški-finančni skupini (Lloyd Triestino–Società finanziaria Cosulich–Cosulich Società Triestina di Navigazione–Stabilimento Tecnico

48 »Si può dire che nel primo decennio che seguì l'annessione della Venezia Giulia al Regno d'Italia, il sistema che si era creato, negli ultimi anni della monarchia asburgica, nei settori della navigazione e delle costruzioni navali triestini riuscì a mantenere più o meno invariata la sua conformazione...« (Umile, 2006, 79)

49 »Nel 1923 le principali Compagnie stipularono con il Governo le convenzioni per l'esercizio della navigazione sovvenzionata, ed è per questo che dall'anno successivo i cantieri della regione iniziarono a vivere una stagione di intenso lavoro, che durò quasi fino alla fine del decennio.« (Mellinato, 2001, 141)

co Triestino–Cantiere Navale Triestino). S tem je družina Cosulich prevzela nadzor nad celotno ladjedelniško in večino pomorske dejavnosti v Trstu in okolici,⁵⁰ COMIT pa je, s svojimi investicijami v BCT in Navigazione Libera Triestina, dejansko postala nosilni finančni steber večjega dela tržaške ekonomije (Mellinato, 2001, 190–93). Toda celotna zgodba je bila zgrajena na ogromnih posojilih.

Velika kriza je ta sistem pretresla s treh strani: COMIT ni več mogel vzdrževati svojih investicij v industrijo, ki jih je prevzela država; tržaške pomorske družbe so se soočale s silovitim upadom mednarodnega prometa in trgovine; ladjedelnice pa so bile, tako kot njihove sorodnice v celotni Italiji, nepripravljene na nenaden upad naročil. Medtem ko so se Cosulicheve in COMIT-ove pomorske družbe v prvi polovici tridesetih let integrirale v državno korporacijo (Finmare), so se leta 1930 ladjedelnice (STT, CNT in puljski Scoglio Olivi) združile v družbo Cantieri Riuniti dell'Adriatico (CRDA). Večinski delež v novi družbi sta dobila Fiat in beneška finančno-industrijska skupina, na čelu s Credito Industriale di Venezia oz. Giuseppe Volpjem in Vittorio Ciniem, manjša deleža pa sta ostala COMIT-u in Cosulichem (Mellinato, 2001, 268–69). Kljub združitvi in novemu kapitalu je bilo delovanje družbe do leta 1935 slabo, saj so leta 1910 zaposlovali okoli 10 tisoč delavcev, leta 1934 pa samo še slabih 5 tisoč (Mellinato, 2001, 275–76). V letih 1933–1937 je CRDA imela podporo IRI-ja pri ponovni obuditvi dejavnosti. Leta 1937 pa jo je IRI, v dogovoru s Fiatom in beneško skupino, prodal tržaškemu konzorciju, na čelu z Guidom Segrejem (Mellinato, 2001, 280–81, 283, 291). Leta 1938 so zaposlovali že dobrih 14 tisoč delavcev (Mellinato, 2001, 366; Donini, 1974, 13).

Po italijanskih popisih industrije in trgovine je od leta 1927 do 1937 število zaposlenih v industriji in obrti v tržaški provinci naraslo s 47.462 na 55.140 (v primerjavi s številoma prisotnega prebivalstva iz leta 1931 in 1936 znaša to 13,6 % za leto 1927 oz. 15,4 % za leto 1937). Pri tem je število istih zaposlenih v mestni občini Trst naraslo z 32.802 na 33.620. Če na grobo primerjamo število zaposlenih v industriji in obrti v mestni občini Trst leta 1937 s številom prisotnega prebivalstva v isti občini leta 1936, ugotovimo, da znaša delež zaposlenih v industriji in obrti 13,3 %, kar je malenkost več od deleža leta 1910 (12,5 %).⁵¹

50 »In pratica, tutta la cantieristica e gran parte delle società armatoriali giuliane venivano raggruppate, di fatto, all'interno di un unico gruppo controllato dalla famiglia Cosulich.« (Mellinato, 2001, 190)

51 Podatki so iz Consiglio Provinciale dell'Economia di Trieste (1929, 29); Cerasi (2008, 44); ISTAT, VIII Censimento generale della popolazione, Provincia di Trieste, 22. Če v popisu prebivalstva iz

Istrska in Goriška provinca

Zaradi sprememb velikosti Istrske province v primerjavi s prejšnjo grofijo Istro ne moremo neposredno primerjati skupnega števila zaposlenih v industriji in obrti v Istri po avstrijskem popisu prebivalstva iz leta 1910 s števili v italijanskih popisih prebivalstva iz let 1921, 1931 in 1936. Iz istih razlogov (ustanovitve Reške province leta 1924 in pripojitev Doline in Milj Tržaški provinci leta 1931) ne moremo primerjati italijanskega popisa iz leta 1921 s poznejšima. Tako lahko, sledeč popisoma industrije in obrti iz let 1927 in 1937, najzanesljiveje ugotovimo, da je število zaposlenih v industriji in obrti v provinci naraslo z 18.964 na 31.956⁵² – groba primerjava s popisoma prebivalstva iz let 1931 in 1936 bi pokazala, da je to 6,4 % (za leto 1927) oz. 10,8 % vsega prisotnega prebivalstva (za leto 1937). Ta porast za okoli 60 % je predvsem rezultat umetnega razvoja določenih industrijskih panog v provinci, kajti država je po letu 1935–1936 začela z načrtnim stimuliranjem izkoriščanja rudnih bogastev (primarno boksita in premoga).⁵³ Sicer je za strukturo industrije v Istrski provinci v celotnem medvojnem obdobju značilna ogromna prevlada obrtniške proizvodnje – po popisu je bilo leta 1937 83 % vseh obratov klasificiranih kot obrtniških (*industrie artigiane*), ki so razpolagali samo s 6 % vse pogonske moči v provinci (Millo, 1985, 124). Diskrepanca med številom velikih in majhnih obratov ter uporabljenjo pogonsko močjo je bila torej v Istrski provinci zelo izrazita.

Ocena zaposlenih v industriji in obrti v Puli kaže 7.008 zaposlenih leta 1927 in 7.072 leta 1937 (Petrungaro, 2008, 212). Pulj je torej od začetka 20. stoletja do uvedbe italijanske avtarkične ekonomske politike ostajal glavni industrijski center v Istri, a kot je razvidno iz ocen o številu zaposlenih, je v medvojnem obdobju bolj ali manj stagniral. Leta 1923 je bil namreč zaprt puljski Arsenal, največji »industrijski« obrat v mestu, saj novemu lastniku (Italiji) ta vojaško-industrijski kompleks ni bil potreben. Tako je bilo konec dvajsetih let tam zaposlenih samo še 250 delavcev od 8.000, kolikor jih je bilo v Arsenalu

leta 1936 gledamo število zaposlenega prebivalstva v industriji in obrti v mestu Trst in tržaški provinci, znaša ocena 46.799 oz. 66.628, kar dvigne odstotek zaposlenih, tako za Trst kot za njegovo provinco, na okoli 18,5 % vsega prisotnega prebivalstva. Pri tem seveda moramo upoštevati specifične kriterije popisov prebivalstva in popisov industrije in obrti (predstavljene v podpoglavju 4.1).

52 Fegiz et al. (1946, 65) na ocenah istega popisa iz leta 1937 navajajo 27.731 zaposlenih v industriji in obrti.

53 »Quando nel 1935 il governo fascista, ..., escogita la politica economica autarchica, per l'industria istriana sembra aprirsi una fase nuova. Le risorse minerarie del territorio istriano ben si prestano a rientrare nel programma di sfruttamento delle materie prime nazionali. L'intervento dello stato, sotto forma di investimenti di capitali, di agevolazioni fiscali e di barriere doganali...« (Millo, 1985, 124)

pred vojno⁵⁴ (Petrungaro, 2008, 178, 180). Leta 1920 je bila ustanovljena delniška družba Società anonima cantiere Scoglio Olivi s kapitalom 5.000.000 lir, ki je najela del Arsenala (imenovan Scoglio Olivi) za postavitev svoje ladjedelnice. V tem podjetju so kot delničarji in upravitelji sodelovali lokalni podjetniki iz Pulja in Trsta, s podporo banke Banca Italiana di Sconto.⁵⁵ Tržaški podjetniki so imeli večino v upravnem odboru podjetja⁵⁶ in so zastopali tržaške ladjedelnice (Stabilimento Tecnico Triestino, Cantiere San Rocco) ter pomorske družbe (Navigazione Libera Triestina, Adria, Lloyd Triestino, Tripovich) (Petrungaro, 2008, 181; Dukovski, 1998, 159). Scoglio Olivi ni nikoli zaživel kot samostojno podjetje, temveč si je konstantno prizadeval za državno podporo. Njegovo delovanje je tako za fašistično oblast v provinci vseskozi predstavljalo politično-ekonomski problem (Millo, 1985, 100–101). Leta 1931 je podjetje postalo del Cantieri Riuniti dell'Adriatico, kjer pa je imelo marginalno vlogo. Število zaposlenih delavcev je bilo na sredini tridesetih let namesto načrtovanih 2.000 le med 150 in 250 (Petrungaro, 2008, 186–87).

Tudi ostale industrijske panoge se v medvojnem obdobju niso nikoli v polnosti razvile. Velike težave so za npr. rudarsko in ribjo predelovalno industrijo predstavljale slabe železniške, cestne in pomorske povezave ter posledično otežen transport blaga do klientov izven Istre (Millo, 1985, 95). Kljub državnih poskusom leta 1929, da bi v Pulju oblikovali industrijsko cono, kot so jo v Portu Margheri v Benetkah,⁵⁷ je industrijska dejavnost v mestu stagnirala. Posamezni obrati, kot so »Prima Fabbrica Italiana bandiere stampa-
te«, »Canapificio Istriano«, dve majhni ladjedelnici (»Razza« in »Venezia

54 »La debole economia della città era infatti totalmente dipendente dall'Arsenale, la cui chiusura avrebbe avuto contraccolpi rovinosi per il piccolo commercio e l'artigianato ...« (Millo, 1985, 88)

55 »In particolare risulta molto attiva in Istria all'inizio degli anni venti la Banca italiana di sconto che, ..., prosegue una disordinata corsa agli investimenti nelle nuove province ... Tra il 1920 e il 1921 la Bis è presente in tutte le più importanti iniziative: nell'Arsa, dove subentra al gruppo Agnelli-Gualino-Giovannini, nella Società elettrica istriana accanto alla Sade, nei 'Cantieri navali del Quarnero' di Fiume ...« (Millo, 1985, 83)

56 »Infatti una imprenditoria locale in grado di operare investimento di medio e grande raggio in Istria non esiste. All'epoca dell'impero tutte le industrie istriane nascono o per intervento dello stato (Arsenale) o con capitali provenienti da fuori regione ... (...) La partecipazione triestina, espressione della Bct insieme alla Bis, era prevalente rispetto a quella istriana, come appare evidente dalla composizione del consiglio di amministrazione.« (Millo, 1985, 85)

57 »... 'la fondamentale caratteristica della zona industriale [di Porto Marghera] era l'integrazione complessa ed estesa dei principali cicli produttivi della chimica e dell'elettrometallurgia'. Alla fine degli anni '30, a Marghera si produceva l'88 % dell'alluminio nazionale, il 59 % dell'allumina, il 90-100 % del cadmio, il 33 % dello zinco metallo, il 47 % del fosfato biammonico, il 100 % del plexiglas, il 100 % di propano e butano e Marghera 'si era conquistata un ruolo importante nell'ambito dell'autarchia', anche attraverso investimenti stranieri, utilizzando tecnologie fra le più avanzate...« (Zamagni, 1993, 375–76)

Giulia«) ter državna tovarna tobaka, niso zadoščali za večji industrializacijski skok (Petrungaro, 2008, 190–91, 211). Tako je državna ekonomska politika lahko šele po izteku obdobja krize oz. v drugi polovici tridesetih let, tudi z določeno podporo »novih« in »starih« podjetnikov iz Trsta, dala odločilen zagon velikim obratom rudarske (premog), prehrabene (ribja predelovalna) in gradbene (cementarna) industrije.⁵⁸

Struktura industrijskega sektorja na območju Goriške in Gradiščanske se v obdobju med obema vojnama ni bistveno spremenila od časa Avstro-Ogrske. Zaradi upravnih sprememb po prvi svetovni vojni (Tržič je npr. postal del Tržaške province, prej pa je bil del Poknežene grofije Goriške in Gradiščanske) prav tako ne moremo neposredno primerjati deležev prebivalstva, zaposlenega v industriji in obrti. Zelo splošna in verjetno pretirana ocena je, da je bilo leta 1890 v industriji in obrti zaposlenih 38.744 ljudi, kar je 17,59 % vsega prebivalstva v grofiji (Luchitta, 1991, 100). Realnejša se zdi že omenjena ocena 13 %, dana na podlagi avstrijskega popisa prebivalstva iz leta 1910 za celotno območje Trsta in grofije (Fischer, 2005, 115). Po italijanskih popisih industrije in obrti iz let 1927 in 1937 je število zaposlenih v industriji in obrti znašalo 15.869 za leto 1927 (Consiglio e Ufficio provinciale dell'economia di Gorizia, 1930, 53) (7,7 % vsega prisotnega prebivalstva iz leta 1931) in 14.777 za leto 1937 (Fegiz et al., 1946, 65) (7,1 % vsega prisotnega prebivalstva leta 1936). Tudi razmerje med velikimi in majhnimi obrati je ostalo dokaj isto. Po popisu iz leta 1927 jih je bilo 90 % klasificiranih kot majhnih, obrtniških obratov (leta 1890 je ta delež znašal 95 %). Največ jih je bilo v oblačilni, lesni, prehrabeni in kovinski (s strojno) industriji. Veliki obrati pa so bili prisotni v tekstilni in lesni industriji (slednja je bila, kot se zdi, dokaj bipolarno razdeljena), industriji gradbenih materialov in v rudarstvu (Consiglio e Ufficio provinciale dell'economia di Gorizia, 1930, 52–53). Tekstilna industrija predelave bombaža je bila še naprej glavna industrijska panoga in je pokrivala približno petino vseh zaposlenih ter dobro tretjino uporabe elektrike kot pogonske sile. V prvih povojnih letih (1919–1922) je zaradi povojne obnove silovit razmah doživljalo gradbeništvo, a se ta panoga, večinoma v obliki manjših podjetij, ni mogla resneje kosati s poznejšim upadom naročil (Luchitta, 1998, 85–86).

Generalno gledano so celoten industrijski sektor v Goriški provinci v dvajsetih letih pestile sledeče težave: stroški obnove in pomanjkanje finančnega kapitala za ponovni zagon proizvodnje; konkurenca iz »stare« Italije, kjer sta bili posebej dobro razviti tekstilna industrija predelave bombaža in operska industrija; slabo povpraševanje na prej močnem lokalnem tržaškem

58 Glede splošne ekonomske situacije in stanja industrije na območju Istrske province v obdobju med obema vojnama glej še Dukovski, 1993, in Luchitta, 2005.

trgu in otežen dostop do trgov bivše Avstro-Ogrske (Luchitta, 1998, 89–92). Nadaljevalo se je slabo stanje železniškega transporta, kar je negativno vplivalo na oskrbo, npr. opekarn s premogom, in na transport izdelkov proti Trstu, Benetkam in naprej (Luchitta, 1998, 93–94). Čas tridesetih let ni pričeval samo sesutju goriške tekstilne industrije (in njenemu poznejšemu okrevanju), temveč tudi izredno pomembnim investicijam v izgradnjo hidroelektrarn in električnega omrežja na območju province. Državna protekcionistična in avtarkična gospodarska politika v drugi polovici tridesetih let je imela pozitiven vpliv na industrijski razvoj, saj je podpirala industrijo gradbenih materialov (cementarno), tekstilno in lesno industrijo (Luchitta, 1998, 99).

Videmska provinca

Vojna je močno prizadela industrijsko strukturo na območju (povojne) Videmske oz. Furlanske province. Uničenih je bilo veliko obratov, tako velikih kot majhnih, pa tudi veliko opreme in strojev. Tudi javna infrastruktura (ceste, mostovi, železnice, telefonske povezave) je bila zelo poškodovana. Obnova je trajala celotno povojno desetletje in šele leta 1927 je industrija kot celota dosegla raven, na kateri je bila pred vojno (Parmeggiani, 1966, 88, 92, 93). Po ocenah popisov industrije in obrti za leta 1911, 1927 in 1937 je število zaposlenih v industriji in obrti naraslo z okoli 33–35 tisoč (leta 1911) na 49.307 (leta 1927) in pozneje na 55.074 (leta 1937). Primerjava s številom prisotnega prebivalstva v provinci za leta 1911, 1931 in 1936 kaže, da je to 5,2–5,7 % (leta 1911), 6,8 % (leta 1931) in 7,7 % (leta 1936).

Pri tej primerjavi pa moramo upoštevati sledeče: da so bili provinci po vojni priključeni tudi kraji na bivšem avstro-ogrskem ozemlju, kjer so bili veliki industrijski obrati (kot sta rudnik svinca in cinka v Rajblju in železarna v Beli peči) – na ta način naj bi provinca dobila okoli sedem tisoč zaposlenih v industriji in obrti v obdobju 1911–1927; da so v popisih iz let 1927 in 1931 (ne pa za leto 1936!) velika odstopanja (od 9 do 13 %) med prisotnim in stanujočim prebivalstvom v provinci zaradi značilnih začasnih delavskih migracij iz Furlanije (Parmeggiani, 1966, 94, 96, 104; Panizzon, 1966, 9), zato je napredek v številu zaposlenih med popisoma iz let 1927 in 1937 verjetno za kakšno odstotno točko večji.

Struktura industrijskih obratov po popisih iz let 1927 in 1937 ne kaže bistvenih odstopanj od predvojnega časa. 95 % vseh obratov je bilo ocenjenih kot obrtniških (tisti, ki imajo največ 10 zaposlenih). Ti so pokrivali dobro tretjino vseh zaposlenih v industriji in obrti (ta delež je s 35,8 % leta 1927 padel na 30 % leta 1937). Majhni obrati so še naprej prevladovali v oblačilni in tekstilni, prehrabneni ter kovinski industriji. Po drugi strani je 11 največjih obra-

tov (z več kot 500 zaposlenimi) pokrivalo 23 % vseh zaposlenih. Če upoštevamo še uporabo mehanske pogonske sile, je z njo razpolagala četrtnina vseh obratov, ki je pokrivala okoli 2/3 vseh zaposlenih v industriji in obrti. Največ teh obratov najdemo v rudarski in železarski industriji ter v industriji proizvodnje in distribucije elektrike. Tako lahko sklepamo, da se je tudi v medvojnem času ohranjala diskrepanca med velikim številom obratov z obrtniškim tipom proizvodnje in majhnim številom velikih obratov s tovarniškim načinom proizvodnje, ki so tudi zaposlovali večino delovne sile (Parmeggiani, 1966, 96, 99, 105).

Posebnost medvojnega obdobja pa je določen sunek industrializacije v smer strmo naraščajoče uporabe mehanske pogonske sile. Medtem ko je bilo v provinci pred vojno v uporabi med 15.000 in 20.000 konjskih moči, je leta 1927 uporaba poskočila na 42.329, leta 1937 pa na 63.188 (Parmeggiani, 1966, 105, 114). Največ je k temu prispeval ravno razvoj industrije proizvodnje in distribucije električne energije, tako značilen za Italijo v času med obema vojnama. Ta industrijska panoga ima svoje zamatke v provinci že ob koncu 19. stoletja, z nastankom Società del Gas per l'illuminazione della città v Vidmu, ki je razpolagala z majhno termoelektrarno, in Società Anonima per imprese pubbliche v Pordenoneju, ki je dobavljala elektriko tako mestu kot lokalnim tekstilnim obratom. Leta 1906 pa je bila s sedežem v Vidmu in kapitalom 7.500.000 lir ustanovljena delniška družba Società Friulana di Elettricità, ki je postavila svoje hidroelektrarne na reki Torre pri Vidmu. Podjetje je imelo tudi centrale na lokacijah Čedad (Cividale), Tarčent (Tarcento), Humin (Gemona del Friuli) – Venzone, S. Daniele del Friuli – Fagagna, Tricesimo, Rezia (Resia) in Brdo (Lusevera). Te je ali upravljal samo ali pa jih je vodilo preko manjših podjetij, saj se je veliko majhnih podjetij na tem območju ukvarjalo z distribucijo električne energije, tako za javno in privatno razsvetlavo kot za uporabo v industrijski proizvodnji (Parmeggiani, 1966, 111–13; Archivio C. d. C. U., N. 177). Po vojni je Società Friulana di Elettricità tudi sodelovala z beneškimi podjetjem SADE pri pridobivanju in distribuciji elektrike od sklopa elektrarn Cellina-Meduna, tako po provinci kot izven nje. Ravno vlaganja v izkoriščanje obilice dobrih vodnih virov v provinci so furlanskim podjetjem omogočila, da so na začetku tridesetih let iz province izvozili okoli polovico vse proizvedene električne energije (Parmeggiani, 1966, 113–14).

Posebej dober razvoj je v medvojnem obdobju doživljala tudi industrija proizvodnje cementa, organizirana v tri glavna podjetja (Cementi del Friuli, Fabbriche riunite di cementi e calce in Cementi del Veneto). Omenjena podjetja so konstantno vlagala v posodobitev in optimizacijo proizvodnje. Tako

sta Cementi del Friuli in Fabbriche riunite di cementi e calce zgradili žičnico (prva) in železnico (druga), s katero sta povezali svoje kope z obrati v Čedadu, ki so jih tudi modernizirali. Ob koncu dvajsetih let je proizvodnja znašala 150 tisoč ton letno, kar je primerljivo s proizvodnjo vseh treh cementarn v Julijski Krajini v tistem času. Leta 1937 so Cementi del Friuli inkorporirali Cementi del Veneto in na ta način upravljali z obrati v Čedadu, Št. Lenartu, Vidmu in Padovi. Vsa tri podjetja so že od začetka tridesetih let sodelovala, podobno kot cementarne v Julijski krajini, v konzorciju »Consorzio Leganti Idraulici nelle Tre Venezie« (Parmeggiani, 1966, 116–17).

Metodološki okvir

Industrijska regija in dejavniki nastanka, razvoja, koncentriranja in širjenja industrije

Na začetku prejšnjega poglavja smo na splošno opisali potek industrializacije v Evropi konec 19. in v prvi polovici 20. stoletja. Pri tem so bile opazovane enote posamezne države, toda tudi najbolj industrializirane države v Evropi niso bile enakomerno industrializirane. Sledeč Pollardu (Pollard, 1981) lahko rečemo, da industrializacija v Evropi ni potekala tako, da se je ena država v celoti industrializirala pred drugo, ampak se je proces začel v posameznih regijah v državi, medtem ko je med njimi ostajal »prazen«, neindustrializiran prostor. V vsaki državi so tako soobstajala bolj industrializirana območja, kot industrijske regije, in pretežno agrarna območja. Ta razlika v stopnji industrializacije znotraj države je, po Pollardu, prisotna povsod po evropski celini. Posebnost njegove interpretacije je, da so bile industrijske regije lahko čezmejne¹.

Če vemo, da se je industrializacija širila iz zahodne Evrope na vzhod celine, potem lahko vidimo, da se je v okviru Združenega kraljestva najprej začela industrializirati Anglija (že v 18. stoletju), nato so se po njenem zgledu in pod njenim vplivom industrializirale posamezne regije v zahodni Evropi (npr. Belgija in severovzhodna Francija, Porenje ter Alzacija), pod vplivom letih pa nekatere regije v srednji in južni (npr. češke in avstrijske dežele, Lombardija) ter v vzhodni Evropi (npr. deli Rusije). Proces industrializacije torej ni zajel vseh industrijskih regij na celini naenkrat, ampak se je, ker se je začel v Angliji, najprej širil v Otoku najbližje dežele (zahodna Evropa), nato pa s ča-

¹ »Thus the division between the advancing industrial and mainly agrarian regions cut right across the state frontiers...« (Pollard, 1981, 192)

sovnimi zamiki dlje proti vzhodu, jugu in severu Evrope.² Časovni zamik pri začetku industrializacije je za potencialne industrijske regije srednje Evrope pomenil tako določeno slabost kot prednost. Slaba stran je bila, da so te regije ob začetku svoje industrializacije vstopile v konkurenco z že izoblikovanimi industrijskimi regijami. »Mlajše« industrijske regije so se torej morale že takoj od začetka meriti s »starejšimi« industrijskimi regijami. Toda prednost poznejšega vstopa je, da so se »mlajši« lahko učili na napakah »starejših« in so imeli na razpolago najnovejše tehnološke dosežke (npr., ni se jim bilo potrebno »mučiti« z razvijanjem lastne tehnologije, ampak so lahko uvozili najmodernejše stroje od drugod). Zaradi tega »mlajše« industrijske regije niso ostale na nižji stopnji razvoja, ampak so bile v procesu industrializacije enakopravne, če že ne enako močne kot »starejše«.³ Ta pojav oz. značilnost procesa industrializacije je Gerschenkron poimenoval »prednosti zaostalosti«.⁴

Kateri so, po Pollardu, dejavniki, ki so v procesu industrializacije prispevali k oblikovanju industrijskih regij? Posebnost industrijske regije je, da je v svoji industrijski dejavnosti specializirana. V njej so koncentrirane ključne ali bazične industrije (*key industries*). To so temeljne industrijske proizvodne dejavnosti, ki vodijo tehnološke in organizacijske procese ter vplivajo na ostale ekonomske spremembe, značilne za proces industrializacije (Pollard, 1981, 115). Zato so te ključne industrije praviloma rudarstvo, železarstvo in jeklarstvo ter kovinska in strojna industrija, ki s svojimi ekonomijami obsega (*economies of scale*) in izvozno usmeritvijo dajejo značaj in obliko industrijski regiji.⁵ Z izvozno usmeritvijo regije je povezan še dejavnik transporta, saj moderne prometne povezave, primarno železnice, omogočajo in podpirajo takšno usmeritev. Po eni strani železnica torej omogoča izvozno ekspanzijo regijskih izdelkov na nova tržišča in tako krepi strukturo industrijske regije, po drugi strani pa jo tudi odpira tuji konkurenci, kar pomeni, da v regiji lahko preživijo samo tisti industrijski kompleksi, ki so s svojo proizvodnjo kon-

2 »Rather than treat Europe as consisting of a high plateau, falling away to less favored lowlands, it would be better to 'conceive' Europe in this regard as graduated unit, but on which peaks rose at various points, rather than one forming a constant slope to the east or the south.« (Pollard, 1981, 191–92)

3 »The periphery was thus affected by what went on in Inner Europe, but it also had its own development, imposing its own logic on its economic history.« (Pollard, 1981, 192)

4 Glej Gerschenkron, 1962.

5 »The key feature of the region, which justifies the concept instrumentally, is its relationship to the rest of European society, an above all its imports and exports. (...) If the region has a significance in the European industrialization process, it must be found above all in these trading relations.« (Pollard, 1981, 113)

kurenčni tujini.⁶ Zaradi svoje specifične dejavnosti mora regija veliko svojih potreb (po hrani, delovni sili, kapitalu) zadovoljevati s surovinami oz. sredstvi od zunaj. Vendar je tisto, kar jo loči od okolice, s katero trguje, večja pretočnost kapitala in delovne sile tako znotraj nje kot med njo in okolico. Stopnja mobilnosti kapitala in ljudi torej pomaga zarisovati meje industrijske regije.⁷

Pri obravnavi nastanka industrijskih regij Pollard manj izpostavlja in analizira nekatere vidike. Ko predstavlja povezovanje med različnimi industrijami znotraj regije in, v določenih primerih, tudi oblikovanje industrijskega pasu kot srca industrijske regije (Pollard, 1981, 120), ne govori natančno o razvoju in značaju teh povezav med industrijami. To pomeni, da se ne pogloblja v prikaz obnašanja industrij, koncentriranih na enem mestu, in učinkov urbanizacije, kajti koncentracija industrije na eni lokaciji je skorajda vedno vzajemno povezana z obstojem urbanega središča. Če povzamem, Pollard daje večji poudarek razvoju industrije znotraj regije in razvoju trgovinskih povezav med regijami. Zato v tolikšni meri ne analizira prostorskega vzorca razporejenosti industrije znotraj posamezne regije in potencialnega nastanka ter oblikovanja industrijskih središč in industrijskih pasov, v povezavi z urbanim okoljem.

Po drugi strani pa se pri vprašanju nastanka in razvoja industrije v prostoru lahko obrnemo na splošno teorijo lokacije (*General location theory*). V tej teoriji so opredeljeni osnovni in univerzalni dejavniki, ki vplivajo na lociranje vseh možnih ekonomskih dejavnosti. Pri tem se teorija poslužuje prostorskih vzorcev (*spatial patterns*), ki služijo opredelitvi posameznih ekonomskih dejavnosti v prostoru (Wheeler et al., 1998, 12). V primeru regij poznamo dva osnovna prostorska vzorca, po katerih klasificiramo ekonomsko regijo: pri funkcijski regiji (*nodal region*) so različne ekonomske dejavnosti (npr. dejavnosti primarnega, sekundarnega in terciarnega sektorja) odvisne od ene centralne točke (npr. mesta), za homogeno regijo (*uniform region*) pa je značilna prevlada ene ekonomske dejavnosti, tako da je ta regija na zunaj prepoznavna po tej dejavnosti (npr. agrarna ali industrijska regija) (Wheeler et al., 1998, 12–13). Ekonomske aktivnosti znotraj sklenjenega področja (regije) lahko torej spoznavamo s pomočjo določenih prostorskih vzorcev, ki jih je

6 >... the export sector formed a larger component of the regional economy during industrialization than they do today. Whatever the relative size [izvoznega sektorja, op. p.], it provided the economic *raison d' être* for the region. When it expanded, the region expanded, and if it contracted the region would de-industrialize or become a depressed area.« (Pollard, 1981, 114–15)

7 >... local capital was not mobile between regions ... (...) It was one of the most obvious characteristics of the industrial region that its population grew much faster than that of its surrounding areas, that it became more urbanized, and that it carried, ..., a much more densely settled population.« (Pollard, 1981, 119)

možno hierarhično urediti v ekonomski sistem. Ta sistem nam omogoča, da opazujemo posamezno ekonomsko aktivnost na primeru manjše enote (npr. kmetije ali industrijskega obrata) ter nato združujemo te manjše enote v večje tako, da gledamo izbran prostor ali skozi posamezno ekonomsko dejavnost (v primeru homogene regije) ali pa preučujemo prepletanje različnih ekonomskih dejavnosti in njihovo koncentracijo oz. razpršenost (v primeru funkcijskih regij). Poleg tega urejanje prostorskih vzorcev ponuja tudi analizo posamičnih prostorskih procesov (*spatial processes*), torej spreminjanje prostorskih vzorcev skozi čas oz. opazovanje vplivov ekonomskih dejavnosti v prostoru in ne samo njihovega trenutnega stanja (Wheeler et al., 1998, 14–15). Pollardovi primeri industrijskih regij v Evropi bolj odgovarjajo konceptu homogene regije, medtem ko bomo v primeru procesa industrializacije v severovzhodnem Jadranu uporabljali koncept funkcijske regije, skupaj s konceptom mesta kot pola rasti, saj bomo opazovali tudi vplive terciarnih dejavnosti (npr. bančništva) na razvoj industrije.

Pri lociranju posamezne ekonomske dejavnosti v prostoru lahko s pomočjo splošne teorije lokacije določimo t. i. lokacijske pogoje in lokacijske dejavnike, ki pogojujejo postavitev in razvoj industrije na določeni lokaciji. Lokacijski pogoji⁸ imajo neposreden vpliv na lociranje industrije, kajti predstavljajo razmere na področju, kjer se želi industrijo postaviti (Vrišer, 2000, 35; Wheeler et al., 1998, 211). Lokacijski dejavniki (*locational* ali *location factors*) pa neposredno vplivajo na odločitev industrije za postavitev na določeni lokaciji. Prvi lokacijski dejavnik so surovine, nujne za industrijsko predelavo. Pri izkoriščanju surovin je odločilnega pomena transport surovin od mesta pridobivanja do predelovalnega obrata. Toda na izkoriščanje določene surovine vplivajo tudi stroški izkopavanja in predelave, saj lahko nižje stroške pri transportu izničijo višji stroški izkopavanja ali višji stroški predelovanja zaradi slabše kvalitete surovin. Pri lokacijskem dejavniku surovin so torej pomembni tako transport snovi kot predelovalne ter tudi tehnološke zmožnosti industrije (dejavnik tehnologija) (Vrišer, 2000, 37; Wheeler et al., 1998, 205). Lokacijski dejavnik energije je v osnovi vezan na dobavo pogonske sile za industrijo in vire za pridobivanje energije (Vrišer, 2000, 38; Wheeler et al., 1998, 204). Dejavnik delovne sile obsega različne vidike, od stroškov, ki so povezani s kvalificiranostjo delavcev za določeno delo, do števila potencialnih delavcev, ki so na voljo. Kombinacija stroškov in števila proste delovne sile nam v grobem da višino mezde – industrija, ki potrebuje veliko število nekvalificiranih

8 »[To so] reliefne in podnebne razmere, biološko (starostno in spolno) sestavo prebivalstva, delovne navade in obstoj industrijske tradicije, morebitno agrarno prenaseljenost in presežke delovne sile v primarnih panogah ter industrializacijsko politiko državnih oblasti.« (Vrišer, 2000, 35)

delavcev, se bo želela locirati na krajih z nizko mezdo, medtem ko je industrija, ki se zanaša na majhno število visoko kvalificiranih delavcev, verjetno pripravljena sprejeti višjo mezdo (Vrišer, 2000, 39–40; Wheeler et al., 1998, 202). Trg je pomemben za lociranje industrije iz dveh razlogov: prvi je transport predelanega blaga od obrata do končnih uporabnikov, drugi pa je obseg proizvodnje, saj nekatere industrije zalagajo veliko število različnih odjemalcev, medtem ko imajo druge samo par naročnikov (Vrišer, 2000, 41–42; Wheeler et al., 1998, 199). Zadnji dejavnik je kapital, tako fiksni (zemljišče, obrati, stavbe in podobno) kot obratovalni (denar za stroške delovne sile, materiala, različne storitve in podobno) (Vrišer, 2000, 42). Ker lahko industrija pri svojem lociranju določen dejavnik nadomesti z drugim (npr. več delovne sile za manj kapitala ali boljšo in hitrejšo dobavo surovin za manj delovne sile), obstaja pri lociranju industrije množica kombinacij lokacijskih dejavnikov, ki jih teorije lokacije abstrahirajo na več ali manj modelov (Wheeler et al., 1998, 202). Pollard pri definiranju industrijskih regij eksplicitno uporablja navedene lokacijske dejavnike, a pri tem še bolj izpostavlja podjetništvo (*entrepreneurship*) in državo kot zgodovinska dejavnika, ki pripomoreta k oblikovanju posamezne industrijske regije (Pollard, 1981, 117, 122).

Mesta in teorija polov rasti (*growth-pole theory*)

Omenili smo že, da pri analizi razvoja industrijske dejavnosti v prostoru sledimo konceptu funkcijske regije. Obseg in delovanje funkcijske regije sta odvisna od njene centralne točke, mesta, ki je praviloma največji industrijski center v regiji ter največje središče terciarnih dejavnosti. Odvisno od velikosti izbrane regije (majhna funkcijska regija s samo enim središčem ali večja funkcijska regija z več središči) lahko govorimo o enem ali več regionalnih središčih, vendar v slednjem primeru obstaja hierarhija med mesti – skorajda vedno bo obstajalo eno »glavno« središče (Wheeler et al., 1998, 130). Primarna prednost mesta kot ekonomskega središča regije leži v aglomeraciji, to je v koncentriranju ekonomskih dejavnosti na enem mestu. Mesto predstavlja možnost za industrijsko ekonomijo obsega, saj večja količina potencialnih odjemalcev v njem pomeni večjo produkcijo in nižje stroške posamičnega izdelka. Nižji stroški pa omogočajo še večjo proizvodnjo, ki lahko, zaradi nizke cene izdelkov, konkurira na novih tržiščih zunaj mesta ali regije. Poleg tega koncentracija obratov v isti industrijski panogi v mestu pomeni tudi določene ugodnosti za vse obrate, ker si med seboj lahko delijo primerno kvalificirano delovno silo, posamezne storitve (npr. dobavo surovin) in tehnologijo – to je delovanje t. i. lokalizacijskih ekonomij (*localization economies*). Koncentriranje industrijskih

obratov v mestih omogočajo tudi urbanizacijske ekonomije (*urbanization economies*), ko različne industrijske dejavnosti izkoriščajo obstoj mestnih storitev, npr. požarno in policijsko varnost, javni prevoz, komunalne storitve in podobno (Wheeler et al., 1998, 132–33, 135). Vsako mesto namreč razpolaga z določeno količino sekundarnih in terciarnih dejavnosti (*non-basic activities*), ki služijo za potrebe mesta in so na voljo tudi industrijskim podjetjem (Wheeler et al., 1998, 139; Klaassen, 1972, 2).

Mesto poleg ugodnosti za industrijsko proizvodnjo ponuja prebivalstvu v svoji okolici različne trgovske in storitvene usluge, kar pripomore k ohranjanju njegove centralne pozicije znotraj regije. Le-ta je odvisna tudi od vrste storitev, ki jih ponuja (nekatera mesta so lahko samo trgovinski ali proizvodni centri), ter od velikosti mesta, kajti zaradi aglomeracije velja, da večja mesta ponujajo več storitev kot manjša. Mesta z boljšo centralno pozicijo bodo torej imela več centralnih funkcij (*central functions*) kot mesta s slabšo centralno pozicijo, kar privede do hierarhije med mesti (Wheeler et al., 1998, 153–55). Hierarhična in prostorska delitev mest glede na centralne funkcije ustvarja t. i. sistem centra (*central-place system*). V njem so večji centri povezani z manjšimi v določen vzorec, kjer so večji centri med seboj bolj oddaljeni ter redkejši od manjših centrov. Prostorski vzorec sistema centra ima torej obliko mreže, z večjimi centri kot izrazitejšimi točkami in z manjšimi centri kot manj izrazitimi točkami (Wheeler et al., 1998, 156–57).

V povezavi s centralno pozicijo mesta in aglomeracijo teorija pola rasti trdi, da se celotna regija ne razvija enakomerno, temveč da je največja ekonomska rast prisotna na določeni točki ali polu, medtem ko je drugje nižja. Primarni razlog za ta neenakomeren gospodarski razvoj v regiji je v koncentraciji ključnih industrij na polu oz. v mestu. Ključne industrije so tiste, ki s svojo produkcijo obsega najbolj vplivajo na gospodarsko rast mesta (Wheeler et al., 1998, 47).

Klaassen industrijsko proizvodnjo glede na koncentracijo in vlogo deli na tri stopnje. Prva stopnja je t. i. *primary manufacturing*, ki zajema prehranbeno, lesno, keramično, steklarsko in kamnolomsko industrijo. Za to industrijo je značilno, da lokacija nima odločilnega pomena za postavitev industrijskega obrata, saj jo kot t. i. razpršeno industrijo (*footloose industry*) lahko postavimo kjer koli, največkrat tam, kjer so surovine (npr. les, kamen) (Vrišer, 2000, 45). Poleg tega industrije na tej stopnji manj potrebujejo druge industrije za svoj razvoj. Druga stopnja je t. i. *secondary manufacturing*, to sta večinoma oblačilna in obutvena industrija. Tukaj je že možno zaznati večjo povezanost med različnimi vrstami industrijskih obratov in posledično več-

jo koncentracijo teh obratov na eni lokaciji. To je zaradi tega, ker so posamezni obrati že bolj specializirani in so med seboj odvisnejši pri izbiri delovne sile (bazen delovne sile – *pool of labor force*), prisotnosti na trgu, transportu surovin in izdelkov ter zemljiških rent (Lampard, 1955). Tretja stopnja je t. i. *tertiary manufacturing* (npr., tiskarska, kovinska, strojna industrija), z najzahtevnejšimi tehnološkimi procesi proizvodnje in z najvišjo stopnjo medindustrijske povezanosti (Klaassen, 1972, 15–16). Ti tipi industrijske proizvodnje najbolj težijo k združevanju na eni lokaciji, saj največ profitirajo od lokalizacijskih in urbanizacijskih ekonomij. Kot trdi Marshall, so prednosti postavitve in koncentracije industrije na enem mestu namreč tako velike, da je velika verjetnost, da bo ta industrija tam tudi ostala in se razvijala (Marshall, 1890); še posebej, če prednosti aglomeracije izkoristijo tudi druge industrije in – v primerih velikih mest ali industrijskih četrti – pride do sinergij med različnimi industrijskimi panogami (Marshall kot primer navaja prisotnost tekstilne industrije zraven strojne industrije). Po Klaasenu lahko tiskarska, kovinska in strojna industrija s svojimi zelo zahtevnimi tehnološkimi procesi proizvodnje ter velikimi vložki kapitala in dela najbolj izkoriščajo inter- in intraindustrijsko povezanost. To pa so tudi primeri industrij, ki imajo, kot ključne industrije, odločilen vpliv na gospodarski razvoj mesta ali širše regije, saj njihova rast vpliva na rast celotnega industrijskega sektorja in posledično tudi drugih dejavnosti.⁹ Povezanost industrij med seboj imenujemo tudi *sector-bundle* (Klaassen, 1972, 17).

Rast posamičnega mesta (točke oz. pola¹⁰) ima za celotno regijo tako pozitivne kot negativne učinke. Prvi so t. i. procesi pronicanja (*trickle-down processes*), ko ima mestno zaledje (*Umland*) gospodarske koristi od razvoja mesta: te segajo od pridelave hrane za mesto, možnih investicij v industrijo ali infrastrukturo v zaledju do zaposlovanja odvečnega zalednega prebivalstva v mestu (Wheeler et al., 1998, 47–48). Negativni učinek je t. i. polarizacijski proces (*polarization process*), ko zaradi svoje rasti pol pridobiva vedno več centralnih funkcij, kar ga dela še privlačnejšega za industrijo, terciarne storitve in zale-

9 »... nothing more than a rational process for the creation of activity bundles that can only operate efficiently as bundles at a small distance from each other. (...) The larger the city, the broader the range of supplies will be and also the larger the size of the local market. (...) This will again increase the attractiveness of the area. New firms will be attracted there and further increase both the supply of inputs as well as the size of the market. This process, which in principle has no end, is the basic force behind the urbanization we observe so clearly in our present world.« (Klaassen, 1972, 18)

10 Growth point je manjše središče s ključno industrijo, ki »... does not polarize the growth in a large and homogeneous geographical space, but only in a small zone.« Growth pole je večje mestno središče s centralnimi funkcijami in vplivom na večjem področju, medtem ko so axis of growth »... series of point or poles of growth between which the complementary relationships multiply owing to the existence of an important transport axis.« (Penouil, 1972, 120)

dno prebivalstvo, ampak posledično siromaši preostale predele ali mesta v regiji (Wheeler et al., 1998, 48; Klaassen, 1972, 24).¹¹ Teoretično naj bi se na dolgi rok ključne industrije v polu tako razvile, da lahko vzpostavijo sekundarne mestne centre, s svojo značilno ključno industrijo in pozitivnimi ter negativnimi učinki. Teorija pola rasti torej predvideva prevlado pozitivnih učinkov nad negativnimi in ekonomski razvoj v celotni regiji (Wheeler et al., 1998, 48). Širjenje vpliva mestnih središč na zaledje in regijo je, kot smo že omenili, odvisno od velikosti mesta, njegovih centralnih funkcij in razvitosti industrije v mestu. Penouil predpostavlja hierarhijsko urejeno mrežo mest v prostoru, kjer večja mesta kot močnejša industrijska središča širijo svoj ekonomski vpliv v večjem obsegu kot manjša mesta oz. industrijska središča. V primeru konstantnega, intenzivnega stika (preko dobrih prometnih poti) med, praviloma, večjimi središči pa lahko pride do nastanka urbanega/industrijskega pasu (Penouil, 1972, 120)¹².

Dodatno še razlikujemo prisotnost in vpliv polov oz. točk rasti v razvitih in v manj razvitih regijah (*under-developed region*). V nerazvitih regijah so večinoma prisotne točke rasti, torej mesta, ki so centri ekonomskega razvoja, ampak imajo v regiji omejen vpliv (Penouil, 1972, 129). Ta mesta so središča sekundarnih in terciarnih dejavnosti, monetarne in blagovne menjave (za razliko od podeželja, kjer prevladuje samozadostno gospodarstvo), centri urbanih navad in vzorcev obnašanja ter viri novih tehnologij ali dobrin (Penouil, 1972, 131, 141; Friedmann, 1956). Njihovi pozitivni učinki na regijo so povezani z izgradnjo npr. prometne infrastrukture, ki lahko koristi celotni regiji, ter tudi z razvojem ključne industrije, ki lahko v primeru usmerjenosti na izvoz stimulira rast drugih industrijskih panog (Penouil, 1972, 135). Toda za nerazvito regijo velja močan polarizacijski učinek, ko aglomeracija industrij v mestu in prometna infrastruktura delujeta v korist gospodarskega razvoja mesta, pri tem pa negativno vplivata na prevladujoče samozadostno agrarno zaledje (Penouil, 1972, 136). Tako v nerazvitih regijah zaradi razlike v ekonomski strukturi in razvoju pa tudi zaradi razlik med mestnim in podeželskim življenjskim stilom obstaja velika nevarnost, da je urbani center popolnoma ločen od okolja in da se razlike v razvoju še poglobljajo (Penouil, 1972, 132).¹³

11 Glej tudi Myrdal, 1958.

12 Glej tudi Winder, 1999.

13 »The urban pole is more a centre of imbalance than a centre of growth.« (Penouil, 1972, 139)

Statične in dinamične eksternalije (*static and dynamic externalities*)

Iz teorije rasti pola in njenih primerov je razvidno, da so večja mesta tista z največjo koncentracijo industrije, še posebej ključne industrije, in da preko širjenja urbanizacije in industrializacije vplivajo na nastajanje industrializiranega prostora s sekundarnimi industrijskimi/urbanimi centri. Vendar v teh študijah manjka natančnejši pogled na to, kaj prispeva k industrijskem razvoju majhnih mest, brez bazične industrije in z nizko stopnjo koncentracije. Glede na dosedanje ugotovitve (Penuoil, Friedmann, Cayez) bi lahko rekli, da je na delu proces pronicanja, ampak ta predpostavlja postopno industrializacijo manjših mest pod vplivom večjih. To se dogaja zato, ker je oblikovanje pola rasti s svojo koncentracijo industrije povezano s statičnimi eksternalijami (*static externalities*), tj. z lokalizacijskimi in urbanizacijskimi ekonomijami. Že Marshall je pisal o koristih koncentriranja industrije na eni lokaciji, ko imajo podjetja nižje stroške, ker si med seboj lahko delijo dobavo surovin, blaga, transport izdelkov ter izurjeno delovno silo – to so prednosti lokalizacijskih ekonomij. Poleg tega velika mesta tako močno koncentrirani in specializirani industriji predstavljajo velik trg, ki ga lahko še naprej povečujejo s produkcijo obsega in kopičenjem delovne sile (to je delovanje urbanizacijskih ekonomij). Sledeč statičnim eksternalijam bodo večja mesta torej vedno uživala prednost v industrijskem razvoju pred manjšimi. Dodatno vprašanje pa je, ali statične eksternalije v celoti pojasnjujejo razvoj industrije na določeni lokaciji. Glaeser namreč trdi, da bolj kot vzroke za rast ali upad razlagajo okoliščine in pogoje, v katerih se industrija razvija. Manj jasno pa ostaja, ali se bo, na primer, enkrat postavljena industrija razvijala ali ne.¹⁴ To vprašanje je še posebej pomembno pri obravnavi industrije v podeželskem okolju, kjer so statične eksternalije praviloma šibkejše kot v mestih.

Kot odgovor na to vprašanje teorije o razvoju mest poznajo še dinamične eksternalije (*dynamic externalities*) oz. MAR- (Marshall-Arrow-Romer) in Jacobs-ekonomije (*MAR/Jacobs economies*) (Glaeser et al., 1992; Henderson, Kuncoro in Turner, 1995), ki predstavljajo *knowledge-spillover* oz. širjenje znanja, inovacij in izkušenj preko srečevanja in stikov med ljudmi, zaposlenimi v eni ali več industrijskih panogah. Tudi te eksternalije pridejo najbolj do izraza v mestih, kjer je več ljudi, ki med seboj komunicirajo in si izmenjujejo ideje. MAR-ekonomije namreč pojasnjujejo, kako imajo s širjenjem znanja znotraj

14 »Static localization externalities can thus easily account for city specialization, but not for growth.« (Glaeser et al., 1992, 1129)

ene industrijske panoge od *knowledge-spilloverja* koristi vsi obrati v panogi.¹⁵ Razpršenost tehnologij, znanj in izkušenj v panogi spodbuja specializacijo posameznih obratov in krepi njihovo medsebojno odvisnost. Manj interne konkurence med obrati pa nadalje stimulira nastanek lokalnih monopolov, kar naj bi bilo dobro tako za rast panoge kot tudi mesta, v kateri je panoga locirana.¹⁶ Jacobs-ekonomije pa, nasprotno, razlagajo rast industrije v mestu s širjenjem znanja med različnimi tipi industrij.¹⁷ Vedno večje delitve dela pripomorejo k specializaciji in nastanku novih industrijskih dejavnosti (Jacobs, 1969, 58–59). Prav tako konkurenčni boj znotraj posamezne industrijske panoge spodbuja inovacije in specializacijo znanja ter njihovo širjenje v druge, podobne panoge. Pri tem imajo od širjenja različnih znanj največ koristi majhna podjetja ali novi tipi industrij, saj se s svojo proizvodnjo oz. izdelki šele uveljavljajo (Glaeser et al., 1992, 1129; Henderson et al., 1995, 1069, 1083). V potrditev svoje teze Jacobs ponuja primera Manchesterja in Birminghama v 19. stoletju. Prvi je bil zelo specializiran v tekstilni industriji, medtem ko je imel drugi par velikih industrij, a tudi zelo veliko manjših obratov. V teku stoletja je Birminghamov industrijski sektor zaradi svoje fleksibilnejše strukture rasel, medtem ko je Manchesterjev industrijski sektor pokopala njegova navezanost na vse bolj nekonkurenčno tekstilno industrijo (Jacobs, 1969, 86–89). Po Jacobsu pretok znanja ni omejen samo na industrijo, ampak sega tudi na ostale ekonomske dejavnosti v mestu. Delitve dela in nove industrijske dejavnosti potrebujejo namreč storitvene dejavnosti, kot je trgovina (uvoz surovin in predelava v izdelke za izvoz). Toda storitve ne samo da podpirajo obstoječo industrijsko proizvodnjo, temveč tudi ustvarjajo potrebo po novih industrijah. Razvojni cikel mesta torej sega od proizvodnje za izvoz in uvoza novih surovin do predelave teh novih surovin v novih industrijah ter naprej od izvoza

15 »The Marshall-Arrow-Romer (MAR) externality concerns knowledge spillovers between firms in a industry. (...) Knowledge accumulated by one firm tends to help other firms' technologies, without appropriate compensation. (...) In this case, industries that are regionally specialized and benefit most from the within-industry transmission of knowledge should grow faster. Cities that have such industries should grow faster as well.« (Glaeser et al., 1992, 1127, 1130–31)

16 »The MAR models tend to imply that whereas local competition is bad for growth, local concentration is good for growth because innovators internalize the externalities. (...) Because MAR and Porter agree that the most important technological externalities occur within industry, they also agree that regional specialization is good for growth both of the specialized industries and of the cities they are in.« (Glaeser et al., 1992, 1131)

17 »Jacobs (1969), unlike MAR and Porter, believes that the most important knowledge transfers come from outside the core industry. As a result, variety and diversity of geographically proximate industries rather than geographical specialization promote innovation and growth. (...) Jacob's theory predicts that industries located in areas that are highly industrially diversified should grow faster.« (Glaeser et al., 1992, 1128)

novih izdelkov do ponovnega uvoza novih surovin itd. (Jacobs, 1969, 126–31; 138–40). Poleg trgovine Jacobs izpostavlja še razvoj finančnega sektorja, ki nastane na temelju že obstoječega industrijskega in trgovinskega sektorja in ki pripomore k razvoju novih dejavnosti v teh dveh sektorjih (Jacobs, 1969, 208).

Raziskovalne metode

Osnova raziskave je bila analiza delovanja in poslovanja industrijskih podjetij ter njihovih obratov v izbranem obdobju in prostoru. Podjetja smo razmestili po panogah, pri čemer smo se usmerili v tiste panoge, ki so značilne za proces industrializacije (npr. železarska in jeklarska, kovinska in strojna, tekstilna, premogovniška ter industrija pridobivanja in distribucije električne energije) ali pa specifične za obravnavani prostor (npr. industrija predelave rib, industrija gradbenih materialov, lesna industrija in industrija pridobivanja boksita, silicija, svinca ter cinka in živega srebra). Hkrati pa smo, sledeč raziskovalnemu vprašanju in problemom, želeli zajeti tako industrije, ki so prisotne v mestnem okolju kot tiste zunaj mest. Pri panogi kovinske in strojne industrije nismo posebej analizirali ladjedelniške industrije, ampak smo se usmerili na srednje velika podjetja, ker o ladjedelniški industriji obstaja več dobrih ekonomsko-zgodovinskih študij, prav tako pa smo jo posebej predstavili v podpoglavju o procesu industrializacije v prostoru severovzhodnega Jadrana med obema vojnama. Prav tako nismo analizirali skupin podjetij iz prehranske in kemične industrije, ki so se ukvarjala s proizvodnjo testenin, rastlinskega olja, varjenjem piva ali predelavo riža, saj gre za podjetja, ki so imela specifično pozicijo v okviru tržaške ekonomije in katerih razvoj je v veliki meri podoben razvoju ključnih industrij v obravnavanem prostoru (glej podpoglavje o ključnih industrijah), zato njihova analiza ne bi bistveno prispevala k raziskovalnemu vprašanju.

V skladu z razmestitvijo po panogah smo ustvarili bazo podatkov o podjetjih v obdobju 1900–1940. V njo smo vključili podjetja, ki so se v izbranem obdobju in prostoru ukvarjala z industrijsko dejavnostjo. Da bi lahko ločili med industrijo in obrtjo, smo kot selekcijski kriterij uporabili dve merili. Prvo merilo sledi značilnostim industrializacije, predstavljenim na začetku prejšnjega poglavja, kot sta centralizirani proizvodnja z delitvijo dela in uporaba strojev ter mehanske pogonske sile preko izkoriščanja naravnih surovin (npr. vode). V skladu s tem smo oblikovali nabor kriterijev, ki jih je uporabljal avstro-ogrski *Industrial Act* iz leta 1883 (Good, 1984, 193) za ločevanje med obrtniškimi in industrijskimi obrati. Podjetja, ki so razpolagala z zaključnim obratom z najmanj 20 zaposlenimi delavci, poznala delitev dela ter upo-

rabljala stroje oz. mehansko pogonsko silo, smo klasificirali kot industrijska podjetja. Drugo merilo je bila oblika podjetja. Upoštevali smo tiste tipe podjetij, ki so imeli na razpolago takšne vsote kapitala, s katerimi so lahko organizirali industrijsko proizvodnjo (minimalni obseg sredstev je bil 20.000 avstrijskih kron ali 20.000 italijanskih lir). Analizirana podjetja so različne oblike družb, od samostojnih podjetij, javnih trgovskih družb, komanditnih družb in družb z omejeno odgovornostjo do delniških družb. Izhodišče za sestavljanje baze je bilo drugo merilo, ker iz obstoječih arhivskih zbirk podatkov ne moremo neposredno ugotoviti, ali je podjetje razpolagalo z obrtniškim ali industrijskim tipom obrata/obratov. Zato smo preko oblike podjetja in osnovnih opisov najprej klasificirali posamezno podjetje s potencialno industrijskim ali obrtniškim načinom proizvodnje. Ti osnovni opisi obsegajo ime podjetja, dejavnost, sedež podjetja in lokacijo obrata/obratov, družbeni kapital in družabnike oz. upravnike, datuma začetka in konca dejavnosti ter dodatne relevantne informacije. Na temelju tega smo potem analizirali zgodovino podjetja in ugotavljali, ali njegova dejavnost ustreza prvemu merilu. V več primerih zaradi pomanjkanja podatkov ni bilo mogoče zadostiti vsem kriterijem. Tedaj smo upoštevali dostopne podatke in v skladu z raziskovalnimi problemi presodili, ali in koliko je podjetje pomembno za raziskavo.

Ekonomsko-zgodovinska analiza zgodovine posameznih podjetij je bila izvedena tako, da smo kritično in podrobno rekonstruirali nastanek, razvoj, poslovanje in potencialni konec vsakega podjetja. Poleg tega, da nam je analiza pomagala opredeliti izbrano podjetje kot tisto z industrijskim ali obrtniškim načinom proizvodnje, je bila pomembna tudi z dveh drugih vidikov. Prvi je prisotnost in razumevanje delovanja lokacijskih dejavnikov, lokalizacijskih in urbanizacijskih ter MAR- in Jacobs-ekonomij. S fokusom na teh elementih v zgodovini vsakega podjetja smo si lahko ustvarili celovito sliko o razvoju posameznih industrijskih panog v izbranem prostoru, ki je natančneje predstavljena v zaključku dela kot odgovor na prve tri raziskovalne probleme. Drugi vidik je vidik časovne dimenzije, torej delovanje podjetja v izbranem obdobju (1900–1940). Ta odgovarja četrtemu raziskovalnemu problemu, v kolikor nam pomaga razumeti prisotnost in vplive različnih ekonomskih sistemov ter politik, vpliv sprememb političnih meja po prvi svetovni vojni in vpliv ter posledice velike gospodarske krize v tridesetih letih. Drugače povedano, pomaga nam opazovati prostorske procese oz. spremembe v prostorskem vzorcu, v tem primeru mreže industrijskih obratov, skozi čas.

Izhodišče za ustvarjanje zbirke podatkov je bil fond podjetij Trgovinskega in pomorskega sodišča v Trstu (Tribunale Commerciale e Marittimo) v

Državnem arhivu v Trstu (Archivio di Stato di Trieste, AST). To sodišče je po avstrijskem trgovinskem zakonu (*Das allgemeine Handelsgesetzbuch*) iz leta 1862 vodilo evidenco podjetij, ki so se ukvarjala z različnimi tipi trgovinske, industrijske in obrtniške dejavnosti.¹⁸ Imelo je dva tipa registra, za samostojna podjetja in za družbe (*registro per le firme sociali*). Tu so bila vpisana vsa podjetja, ki so bila ustanovljena v obdobju 1863–1906. Leta 1906 so bili v skladu z novim trgovinskim zakonom, ki je dovoljeval ustanavljanje družb z omejeno odgovornostjo, sestavljeni trije registri – eden za samostojna podjetja, javne trgovske družbe in komanditne družbe (oznaka Rg A), drugi za delniške družbe (oznaka Rg B) in tretji za družbe z omejeno odgovornostjo (oznaka Rg C). V te tri registre so vpisana vsa podjetja, ki so bila ustanovljena v letih 1906–1930. Vsako vpisano podjetje ima svojo mapo z dokumenti. Po letu 1930 je z razširitvijo italijanske zakonodaje in italijanskega trgovinskega zakonika (*Codice di Commercio d'Italia*) na območju Julijske krajine obveznosti registracije in evidence podjetij prevzelo Civilno in kazensko sodišče v Trstu (Tribunale Civile e Penale a Trieste).

Na osnovi registrov iz leta 1906 smo, sledeč drugemu merilu (oblika podjetja), lahko evidentirali potencialno zanimiva podjetja. V primeru, da je bilo podjetje ustanovljeno pred letom 1906 in se je njegova dejavnost nadaljevala po tem letu, je tudi bilo evidentirano v novih registrih. V primeru, da je bilo podjetje ustanovljeno v obdobju 1906–1930, a je trajalo dlje, ne obstaja poseben register, ampak so mape podjetij hranjene v posebni zbirki podjetij, poimenovani »(abecedni) seznam podjetij trgovinske in industrijske zbornice« oz. Schedario Camera di Commercio (C. d. C.). Mapa podjetja vsebuje poročila z zasedanj generalne skupščine ali upravnega odbora, dokumente o registraciji ali spremembah v sestavi in dejavnosti podjetja ter različne korespondence in dopise. Na temelju teh podatkov smo potem lahko ugotovili, ali dejavnost podjetja odgovarja prvemu naboru kriterijev. V primerih, da za evidentirana podjetja AST ni hranil primerne mape, smo uporabili arhiv tržaške trgovinske in industrijske zbornice (Archivio Camera di Commercio di Trieste). Ta hrani iste tipe podatkov, saj so po avstrijski in italijanski zakonodaji tudi zbornice vodile evidenco podjetij.¹⁹ Ker pa arhiv zbornice nima registra podjetij, je bilo lažje iskati in evidentirati potencialno zanimiva podjetja pre-

18 »Po trgovinskem zakonu iz leta 1862 ... so morali trgovci zaradi vpisa v trgovinski vpisnik ali register prijaviti svojo firmo pri trgovinskem oziroma okrožnem sodišču.« (Zupančič Pušavec, 2003, 110)

19 »Zbornica je bila po zakonu dolžna voditi register trgovsko sodno protokoliranih firm, zato je v ta namen ustanovila trgovinski register ...« (Zupančič Pušavec, 2003, 125)

ko registrov Trgovinskega in pomorskega sodišča v AST in potem manjkajoče podatke poiskati v arhivu zbornice.

Podobne fonde podjetij smo iskali tudi v Državnem arhivu v Gorici (Archivio di Stato di Gorizia, ASG) in arhivu goriške trgovinske in industrijske zbornice (Archivio Camera di Commercio di Gorizia), Državnem arhivu v Pazinu (Državni arhiv u Pazinu, DAPA) in Državnem arhivu v Vidmu (Archivio di Stato di Udine, ASU) oz. Arhivu videmske trgovinske in industrijske zbornice (Archivio Camera di Commercio di Udine). Ker je bila Trgovinsko in pomorsko sodišče v Trstu inštitucija, specifična za Trst in z omejeno jurisdikcijo (poleg mesta Trsta in okolice je pokrivala še okrožja Sežana, Komen, Koper, Piran, Podgrad in Volosko), smo za območje Goriške, Istre in Furlanije iskali registre sorodnih civilnih in kazenskih sodišč. V ASG ni fonda tega sodišča, obstaja pa fond goriške trgovinske in industrijske zbornice za obdobje 1910–1942 z zelo skromnim registrom podjetij (Camera di Commercio di Gorizia: Archivio generale (1910–1935): Cat. III – Registro delle imprese (catasto industriale)), ustanovljenih v letih 1913–1934, vendar brez odgovarjajočih map za posamezna podjetja. Arhiv goriške trgovinske in industrijske zbornice pa nima registra podjetij, ampak tri zbirke kartic z imeni podjetij (in lastnikov oz. družabnikov), urejene po abecednem redu, ki so delovala od konca 19. stoletja pa še do časa po drugi svetovni vojni. Kot problem pri raziskovanju se je kmalu pokazala kronološka (ne)konsistentnost med zbirkami, saj posamezni kartici odgovarja mapa za samo eno registracijo podjetja. Tako je podjetju, v primeru, da je spremenilo svoje ime (in lastnike oz. družabnike), dejavnost ali obliko, nemogoče slediti, če ni znano ime njegovega »naslednika«. To je razlika od fonda Trgovinskega in pomorskega sodišča ali arhiva tržaške zbornice, kjer je celotno življenje podjetja, vključno z omenjenimi spremembami, vsebovano v eni mapi. Zato tudi v teh zbirkah ni bilo mogoče najti odgovarjajočih map za skorajda vsa podjetja iz registra fonda goriške trgovinske in industrijske zbornice v ASG-ju, saj so tam evidentirana podjetja lahko večkrat spremenila svoja imena, lastnike oz. družabnike ali obliko. Velika večina podjetij iz arhiva goriške trgovinske in industrijske zbornice je tako zbrana na temelju indecev iz literature ali logične presoje (npr. iskanje pod »Società ...«).

Slabše je z arhivi v Vidmu. ASU prav tako ne razpolaga s fondom lokalnega civilnega in kazenskega sodišča, arhiv videmske trgovinske in industrijske zbornice pa ima zbirko registrov podjetij za obdobje od druge polovice 19. stoletja do druge polovice 20. stoletja. Vsak register vsebuje 1.000 vpisanih podjetij. Toda vpisi v registre so brez kakršnega koli reda, saj so med se-

boj pomešane oblike podjetij, čas ustanovitve, sedež podjetja itd. Tako je uspeh pri raziskovanju tega fonda večkrat odvisen od sreče oz. naključja, saj se v enem registru lahko najde več uporabnih podjetij, v drugem pa nobeno. Tudi pri zbiranju teh podjetij smo se, kolikor je bilo zaradi narave fonda to možno, zanašali na navedbe v literaturi. Zaradi druge svetovne vojne ne obstaja kontinuiteta delovanja puljske trgovinske in industrijske zbornice za istrsko območje, kot v primeru tržaške, goriške in videmske zbornice. Državni arhiv v Pazinu tako hrani le fond Civilnega in kazenskega sodišča v Puli za obdobje 1917–1931, toda ta fond je neurejen, s pomanjkljivim inventarjem in zato skorajda neuporaben. Prvi primeren fond za našo raziskavo za to območje je bil tako obsežen fond puljske oz. istrske prefektуре (*Prefettura dell'Istria di Pola*) za obdobje 1923–1945, kjer se najdejo sporadične in razpršene informacije o posameznih industrijskih podjetjih. Drugi primeren fond je bil dobro urejen fond podjetja *Società Anonima Carbonifera ARSA*.

Podatke o podjetjih, zbranih na osnovi predstavljenih arhivov, smo, kjer je bilo mogoče, dopolnili s podatki iz Centralnega državnega arhiva v Rimu (Archivio Centrale dello Stato, ACS), arhiva državnega sklada IRI (Istituto per la Ricostruzione Industriale, dostopen v digitalni obliki na spletu <http://www.maas.ccr.it/asirihap3/>) in arhiva italijanske centralne banke (Archivio Storico Banca d'Italia, ASBI). Iz ACS smo uporabili fond »Tajništvo predsednika italijanske vlade« (*Presidenza del Consiglio dei Ministri, Segreteria*), »Korespondenca tajništva Duceja« (*Segreteria particolare del Duce, Carteggio ordinario (1922–1943)*) ter fond »Splošna direkcija za industrijo in rudarstvo« (*Direzione generale dell'industria e delle miniere*) italijanskega Ministrstva za gospodarstvo (*Ministero dell'industria e del commercio*, potem *Ministero dell'economia nazionale*) (1859–1950). Fond IRI pogosto ponuja, poleg aktualnega poslovnega stanja posameznega podjetja, tudi kratek pregled njegove zgodovine. Iz ASBI smo uporabili tri fonde (*Consorzio sovvenzioni su valori industriali, Vigilanza sulle aziende in Ispettorato del credito*). Gre za urade, ki so, tako kot IRI, financirali in/ali spremljali poslovanje podjetij. Izbrani podatki iz teh treh fondov pokrivajo obdobje 1918–1940, medtem ko fond IRI pokriva čas 1933–1940.

Na podlagi omenjenih arhivskih virov podatkovno bazo sestavlja 117 podjetij, od tega 61 delniških družb, 28 javnih trgovskih ali komanditnih družb, 17 družb z omejeno odgovornostjo in 11 samostojnih podjetij. Večinski delež delniških družb ni presenetljiv, če se spomnimo, da je za območje severovzhodnega Jadrana že od konca 19. stoletja značilna diskrepanca med velikim številom podjetij z obrtniškim načinom proizvodnje (od 90 do 95 % vseh

podjetij) in zelo majhnim številom podjetij z industrijskim načinom proizvodnje. Generalno gledano so obrtniškem načinu proizvodnje najbolj ustrezala podjetja v obliki samostojnih podjetij, javnih trgovskih družb in komanditnih družb. Delniške družbe in družbe z omejeno odgovornostjo pa so se ukvarjale izključno z industrijsko proizvodnjo, zato tudi prevladujejo med preostalimi 5–10 % podjetij. Drugi razlog za prevlado delniških družb je v strukturi in velikosti podjetja, saj so delniške družbe kot velika podjetja s svojim kapitalom, znanjem in logistiko lažje prestajale razne pretrese, kot sta prva svetovna vojna in velika gospodarska kriza. Praktično gledano pa nam njihova robustnost ponuja v analizo večje količine podatkov in lažje povezovanje s specifičnimi arhivskimi zbirkami, kot sta arhiv IRI in ASBI. Podobno je tudi s časovnim razponom dokumentov, ki jih najdemo v mapi posameznega podjetja. Največ dokumentov je za medvojno obdobje, dosti manj pa za čas pred prvo svetovno vojno. Vzrok za to je omenjena diskrepanca, saj pride do intenziviranja procesa industrializacije v izbranem prostoru šele v obdobju 1900–1914. Tedaj so podjetja z industrijskim načinom proizvodnje (večina analiziranih delniških družb in družb z omejeno odgovornostjo) začela šele dobro nastajati. Sicer je bila slaba polovica vseh podjetij ustanovljena pred prvo svetovno vojno, a je v medvojnem času obstajalo več podjetij kot pred vojno. Ker je okoli polovica podjetij iz predvojnega obdobja v prvih povojnih letih propadla zaradi ekonomsko-političnih posledic vojne, to priča o stopnjevanju procesa industrializacije. Premosorazmerno je tako manj dokumentov in podatkov za prva leta delovanja podjetij, ki so bila ustanovljena pred prvo svetovno vojno, več pa zlasti za prva povojna leta ali za čas velike gospodarske krize.

Sledeč stanju in dostopnosti arhivskih fondov lahko rečemo, da je največ izbranih podjetij iz Državnega arhiva v Trstu in arhiva tržaške trgovinske in industrijske zbornice (62 %). Sledita arhiv goriške zbornice in Državni arhiv v Gorici (24 %), arhiv videmske zbornice (11 %) in Državni arhiv v Pazi-
nu (3 %).

Poleg arhivskih virov raziskava uporablja tudi izbrane tiskane vire. Med tiskanimi viri prevladujejo poročila tržaške trgovinske in industrijske zbornice za obdobje 1910–1935, ki so bogata predvsem z opisi stanja posameznih industrijskih panog ali podjetij ter s številnimi statističnimi podatki o trgovini skozi Trst. Od uradnih avstrijskih in italijanskih prebivalstvenih in gospodarskih statistik se raziskava poslužuje samo nekaterih delov italijanskih popisov prebivalstva in industrije z obrtjo. Uporaba teh tipov virov za izbrani prostor in čas je delikatna z več plati. Edina reprezentativna popisa industrije in obrti za ta prostor sta namreč italijanska popisa iz let 1927 in 1937 (slednji je

bil objavljan v letih 1937–1939). Ta popisa sta razdeljena po posameznih sklopih industrijskih panog in obravnavata izbrani prostor pod politično enoto Julijska krajina (pogosto skupaj z Zadrom oz. kot ozemlja, ki jih je Italija pridobila po prvi svetovni vojni). To pomeni, da ločita furlanski prostor od Julijske krajine ter nam kažeta sliko stanja posameznih industrij na ravni Julijske krajine, ne poglobljata pa se v stanja industrij znotraj provinc, kar bi ključno prispevalo k raziskavi. Poleg te prostorske dimenzije moramo imeti v mislih, da gre za popisa, ki sta bila narejena v času dveh različnih usmeritev italijanskega gospodarstva. V primerjavi z letom 1927 so bile ocene v popisu iz leta 1937 narejene v času italijanske politike gospodarske avtarkije, ki je načrtno stimulirala razvoj izbranih industrijskih panog (npr. industrija izkopavanja boksita). To pomeni, da lahko pri teh panogah opazimo bistvena odstopanja od pričakovane »naravne« linije razvoja. Če upoštevamo te pomisleke in dejstvo, da ne obstaja avstrijski popis industrije in obrti, primerljiv z italijanskima, potem je razumljivo, da uporaba teh dveh popisov ne more veliko prispevati k raziskavi.

Tako smo, v smislu splošnega uvida v proces industrializacije v izbranem prostoru, izkoristili edino oceno o številu zaposlenih v industriji in obrti v tem prostoru, ki jih najdemo v literaturi in ki temeljijo na omenjenih italijanskih popisih in avstrijskem popisu prebivalstva iz leta 1910. Te podatke smo dopolnili še z ocenami iz italijanskih popisov prebivalstva iz let 1921 in 1936. Najprimerljivejše ocene so med avstrijskim in italijanskima popisoma prebivalstva, saj vsi trije kot kriterij za zaposlene v industriji in obrti upoštevajo tiste posameznike, ki imajo določen poklic.²⁰ Za razliko od njih sta popisa industrije iz let 1927 in 1937 upoštevala samo tiste posameznike, ki so bili v času popisa dejansko zaposleni v industrijskih in obrtniških obratih, ne pa tudi brezposelnih, neregistriranih delavcev, začasnih delavcev ali delavcev na domu, ki so bili v popisih prebivalstva klasificirani v določene poklice.²¹ Problematičnost uporabe teh ocen je tudi v tem, da zaradi sprememb teritorial-

20 Za avstrijsko statistiko glej Žagar, 2003, 45.

21 »... che l'incidenza dei dati dei censimenti industriali sulla popolazione attiva è inferiore a quella degli analoghi dati dei censimenti della popolazione, perché i censimenti industriali rilevano la popolazione effettivamente occupata in esercizi industriali (restano quindi esclusi disoccupati, precari, lavoranti a domicilio, lavoranti non registrati, che pure dichiarano una qualche situazione 'professionale' nei censimenti della popolazione).« (Zamagni, 1993, 51)
Tako v avstrijskih popisih prebivalstva velja, da je bil poklicni razred B, obrt in industrija, razdeljen »... na zaposleno (aktivno pridobitno) in vzdrževano prebivalstvo, znotraj teh dveh uvrstitev pa na več podskupin. Za popisa leta 1869 in 1880 je razvrščeno zaposleno prebivalstvo na samostojne, uslužbenice in delavce, vzdrževano pa na svoje in hišne posle. Razdelitev med nepridobitnim vzdrževanim prebivalstvom je ostala nespremenjena tudi pri naslednjih popisih. Spreminjala pa se je notranja delitev v skupini aktivnega prebivalstva. (...) Tako so leta 1890 na novo uvedli podskupi-

nih meja in administrativnih enot po prvi svetovni vojni ne moremo med seboj neposredno primerjati avstrijskega popisa z italijanskimi. Ob tem seveda ne pozabimo, da je bilo furlansko območje vseskozi del Italije in ga moramo torej obravnavati posebej. Zato smo se odločili, da ocene predstavimo tudi v obliki procentov oz. števila zaposlenih v industriji in obrti v razmerju do prisotnega prebivalstva. Tako preko časovnih točk (leta 1900, 1921, 1927, 1936 in 1937) lažje spremljamo potek in potencialno intenziviranje procesa industrializacije v izbranem prostoru.

V raziskavi je uporabljenih tudi več sklopov literature. Mednarodno literaturo v angleškem jeziku smo uporabili za razlago značilnosti procesa industrializacije v Evropi od konca 19. stoletja do druge svetovne vojne in za formiranje teoretičnih ter metodoloških osnov raziskave. Avstrijska zgodovinska literatura nam je služila pri opisu procesa industrializacije v avstro-ogrskem prostoru v obdobju od konca 19. stoletja do leta 1914, italijanska pa za opis splošne ekonomske situacije in razvoja industrije v Italiji v obdobju med obema vojnoma. Pri poglavju o procesu industrializacije v prostoru severovzhodnega Jadrana v obdobju 1900–1940, smo uporabili zgodovinska dela »lokalnih« avtorjev italijanskega območja Trsta, Tržiča, Gorice in Vidma (v italijanskem jeziku) in območja Istre (v hrvaškem in slovenskem jeziku) ter par del slovenskega ekonomskega zgodovinskega. Prav tako nam je ta »lokalna« literatura služila kot dopolnilo podatkom za podjetja iz arhivskih virov.

Dodaten raziskovalni pripomoček je poimenski seznam podjetnikov, predstavljen v prilogi. Ta seznam je bil narejen na osnovi analize zgodovine podjetij oz. industrijskih panog. Vsebuje predvsem posameznike, ki so bili najaktivnejši v podjetniški dejavnosti, in sicer tako, da so opravljali vodstvene funkcije oz. zasedali mesta v upravnih odborih v enem ali več praviloma velikih podjetjih. Med njimi je veliko tistih, ki so pripadali tudi t. i. tržaški ekonomski eliti (glej Millo, 1989). Namen tega seznama je, da služi kot pomoč pri branju naslednjega poglavja oz. pri analizi podjetij, saj so aktivnosti podjetnikov pomemben pokazatelj delovanja MAR- in Jacobs-ekonomij v posameznih industrijah oz. industrijskih panogah. Na nekaterih mestih so dejavnosti podjetnikov dopolnjene z relevantnimi informacijami iz literature in z opisi njihove politične kariere, ko se ta prepleta s podjetniško dejavnostjo.

no dninarjev, leta 1900 podskupino pomagajočih družinskih članov, leta 1910 pa še podskupini najemnikov in kolonov ter vajencev.« (Fischer, 2005, 46)

Industrijske panoge in podjetja na severnem Jadranu (1900–1940)

Ključne industrije

S ledeč Pollardu in Klaassenu lahko rečemo, da so osnovne značilnosti ključnih industrij v industrijski regiji ali mestu njihova koncentracija, ekonomija obsega in izvozna usmeritev. Njihov osrednji pomen je v tem, da imajo odločilen vpliv na industrijski razvoj v regiji oz. mestu. Na podlagi analize industrijskih panog v prostoru severovzhodnega Jadrana je mogoče presoditi, da temu merilu ustrezajo industrija pridobivanja premoga, železarska in jeklarska industrija, tekstilna industrija ter industrija pridobivanja in distribucije električne energije. V to skupino spada tudi ladjedelniška industrija (s pripadajočo strojno) v Trstu in Tržiču. Med seboj se te industrije resda razlikujejo po kombinaciji lokacijskih dejavnikov ter statičnih in dinamičnih eksternalijah. Toda njihove skupne točke so izredno močna navezanost na Trst kot prometno in trgovinsko središče ter center podjetniškega kapitala in znanja (urbanizacijske ekonomije), visoka stopnja kapitalske in delovne intenzivnosti ter uporabe električne energije, srednja do velika koncentracija obratov oz. proizvodnje ter močne MAR- in Jacobsekonomije.

Osrednji povezovalni element ključnih industrij na območju severovzhodnega Jadrana so urbanizacijske ekonomije, ki oblikujejo mesto Trst kot regionalni pol rasti. V primerih tekstilne industrije predelave bombaža in svile ter industrije pridobivanja in distribucije električne energije se kot drugi regionalni pol rasti, z območja Veneta, pojavljajo Benetke. Toda medsebojna konkurenca Trsta in Benetk ne zmanjšuje pomena tržaške pozicije, saj gre za konkurenco samo pri podjetniškem kapitalu in znanju, ki sta ena od elementov urbanizacijskih ekonomij.

Nekatere ključne industrije so bile bolj, druge pa manj koncentrirane, odvisno od lokacijskih dejavnikov surovine. Prav tako so bila nekatera podjetja manj kapitalsko in delovno intenzivna kot druga. Toda pomembno je, da panoge kot celote izkazujejo visoko stopnjo kapitalске in delovne intenzivnosti (razumljiva izjema je industrija pridobivanja in distribucije električne energije) in da kljub razpršenosti v prostoru (primer je industrija pridobivanja premoga) s svojo dejavnostjo gravitirajo proti Trstu.

Prav tako so za razvoj vseh ključnih industrij imele odločilni pomen MAR- in Jacobs- ekonomije. Iz analiziranih primerov lahko vidimo, kako Jacobs-ekonomije potrjujejo Trst kot pol rasti. Tudi MAR-ekonomije po eni strani sledijo temu, po drugi strani pa kažejo na določeno odcepitev nekaterih obratov in podjetij iz ekonomske strukture severovzhodnega Jadrana in njihovo integracijo v nacionalne koncerne. Ta proces je značilen za čas tridesetih let, kot lahko sklepamo iz primerov ARSE in podjetij Società Anonima Miniere Carbonifere di Trieste, Alti forni ed Acciaierie della Venezia Giulia, Cotonificio Triestino Brunner S. A. in Cotonificio Veneziano.

Industrija pridobivanja premoga

Pri oblikovanju industrije pridobivanja premoga je odločilni lokacijski dejavnik surovina, saj je industrija nastala na lokacijah, kjer so bila nahajališča premoga. Tako je bil center premogovniške industrije v prostoru severovzhodnega Jadrana v Istri, natančneje na območju Labina (Krapan in Vinež). Tam je leta 1881 Trboveljska premogokopna družba (Trifailer Kohlenwerks-Gesellschaft) kupila obstoječi rudnik, ki je do tedaj bil last Jadranske premogokopne družbe Labin. Trboveljska premogokopna družba je bila ustanovljena leta 1872 s koncesijo Wiener Bank-Vereina. Središče premogovniške dejavnosti družbe so bili rudniki v Zasavju (Trbovlje, Zagorje, Hrastnik, Dol), do začetka 20. stoletja pa si je pridobila tudi nekatere rudnike na Štajerskem (Ojstro, Liboje-Zabukovica, Laško) in drugod po Sloveniji (Dobrova, Senovo in Reštanj)¹. Pred začetkom prve svetovne vojne je bila družba največje rudarsko podjetje na območju slovenskih dežel. Proizvodnja labinskih rudnikov je v desetletju pred vojno predstavljala okoli desetino letošnje proizvodnje podjetja (DAPA, Ugljenokopi Raša, Spisi, šk. 1, Geschäfts Bericht Trifail 1900 in 1910).

Po koncu prve svetovne vojne pride do nacionalizacije labinskih rudnikov. S 1. januarjem 1920 je namreč bila v Trstu ustanovljena delniška družba Società Anonima Carbonifera »ARSA«. Namen novoustanovljene družbe

¹ Kratek opis delovanja družbe ponuja fond Trboveljske premogokopne družbe v Arhivu Republike Slovenije (<http://arsq.gov.si/Query/detail.aspx?ID=24020>). O ustanovitvi glej tudi Šorn, 1969, 139.

je bil prevzeti v last in upravljanje omenjene rudnike od Trboveljske premogokopne družbe.² Večino delnic podjetja (60 %) so posedovali italijanski (iz »stare« Italije) in tržaški podjetniki. Med ustanovitelji iz »stare« Italije je bila glavna Banca Italiana di Sconto, najpomembnejši delničarji iz Trsta so bili, poleg Banca Commerciale Triestina (BCT), Navigazione Libera Triestina, Stabilimento Tecnico Triestino in Lloyd Triestino. Te tržaške pomorske družbe so bile zainteresirane za ARSO zaradi dobavljanja premoga kot pogonskega sredstva za ladje.³ Povezovalni člen med podjetniki iz »stare« Italije in Trsta je bil Guido Segre,⁴ ki je bil tudi predsednik upravnega odbora. Preostalih 40 % delež delnic pa je zadržala Trboveljska premogokopna družba.

Največji rudnik premoga v Tržaški provinci in drugi največji na območju severovzhodnega Jadrana je bil pri kraju Vremski Britof. Podjetje, ki se je ukvarjalo z izkopom in prodajo premoga na tej lokaciji, je bilo ustanovljeno v prvi polovici leta 1922 pod imenom Società Anonima Miniere Carbonifere di Trieste. Sedež podjetja je bil v Trstu, ustanovitveni kapital je znašal 1.150.000 lir. Večino kapitala so predstavljala zemljišča z najdišči premoga. Družabniki v podjetju, inženir Willy Eydam iz Dresdna, Antonio Fischer iz Gradca in Avgust Prister iz Trsta, so kot svoj delež prispevali najdišča in pravice za izkoriščanje v okolici vasi Famlje, nedaleč od Vremškega Britofa. Vrednost teh najdišč je znašala 250.000 lir (Archivio C. d. C. TS, N. 11030). Avgust Prister je sicer že pred prvo svetovno vojno kot uslužbenec podjetja »Adria« Kohlenwerke, registriranega v Ljubljani, kupoval zemljišča okoli vasi Famlje in Škofje pri Britofu (DAPA, Ugljenokopi Raša, Spisi, šk. 197, Espropriazioni). Podjetje je pozneje formiralo svoj glavni bazen na liniji Famlje–Rodik, z glavnim obratom v Britofu. Drugi delničar je bil Sindacato Minerario Italiano per la Venezia Giulia, ki so mu inženir Giovanni Rubinich, inženir Giuseppe Dreossi in inženir Bruno Slocovich predali pravice nad najdišči na območju okoli Trsta (gre specifično za parcele okoli Senožeč, Gabrč, Bazovice, Divače in Kozine) v skupni vrednosti 550.000 lir. Preostalih 350.000 lir je prispevala Società Imprese e Gestioni, ki je delovala kot posrednik za Banco di Roma.

2 »La Società 'Arsa' si è costituita il 1. gennaio 1920 con un capitale di Lire 15.000.000, allo scopo di nazionalizzare le Miniere Carbonifere di Carpano – Vines – Stermazio (Istria) [Štrmac pri Sveti Nedelji pri Labinu, op. p.], che fino al 1919 erano di proprietà della Trifailer Kohlenweks Gesellschaft di Vienna.« (Banca Commerciale Triestina, 1925, 153)

3 »L'iniziativa muoveva da un gruppo di imprenditori giuliani, interessati principalmente al settore cantieristico e armatoriale, che pensavano in questo modo di impadronirsi di un importante settore di produzione di energia, da impiegare in primo luogo sulle loro navi.« (Millo, 1981, 59)

4 »Il trait-d'union fra i gruppi triestini e quello piemontese è Guido Segre, con una molto più modesta partecipazione personale..., ma vero protagonista della Società grazie ai suoi legami personali e d'affari con i finanziatori dell'Arsa.« (Millo, 1981, 62)

Glede lokacijskega dejavnika transporta velja, da je transport premoga od labinskih rudnikov potekal po železniški povezavi do pristanišč Bršica in Štalije in od tam z ladjami v Trst ali pa so ladje v omenjeni pristanišči prihajale napolnit svoje zaloge pred potovanjem.⁵ Lokacijski dejavnik trga kaže, da so ti rudniki dobavljali premog različnim industrijskim podjetjem, od katerih je bila večina v Trstu, preostala pa povsod po Italiji (DAPA, Ugljenokopi Raša, Spisi, šk. 88, Statistica liste Clienti 1925–1935). Drugače so bile najpomembnejše stranke tržaške in reške pomorske družbe, ki so bile po vsej verjetnosti odjemalci že pred prvo svetovno vojno in ki so v obdobju 1925–1935 pokrivala okoli eno tretjino prodanega premoga.⁶ Podjetje Miniere Carbonifere pa je transportiralo svoj premog s tovornjaki do Trsta in potem naprej po železnici do svojih klientov. Lokacijski dejavnik trga kaže, da so med strankami prevladovala opekarne (iz spodnjega Posočja, Istre in Furlanije), ki jim sledijo posamezna industrijska podjetja, tako iz Trsta kot iz »stare« Italije.⁷

Pri lokacijskem dejavniku delovne sile vidimo, da so v podjetjih zaposlovali lokalno nekvificirano delovno silo. V labinskih rudnikih je v dvajsetih in v prvi polovici tridesetih let delalo okoli 1.000 delavcev (Millo, 1981, 73). Glede na stopnjo proizvodnje v teh letih in pred prvo svetovno vojno lahko sklepamo, da so pred vojno imeli vsaj toliko ali nekoliko manj zaposlenih delavcev. Po številu zaposlenih delavcev in organizaciji proizvodnje so bili labinski rudniki oz. podjetje ARSA največje premogovniško podjetje v prostoru severovzhodnega Jadrana in največje rudarsko podjetje v Istrski provinci. Dejansko so imeli toliko zaposlenih delavcev kot vsa podjetja za izkopavanje boksita skupaj. V drugi polovici tridesetih let, ko je zaradi državne avtarkične ekonomske politike⁸ število zaposlenih delavcev naraslo na slabih 9.000 (Mil-

5 »Il porto dell'Arsa, destinato esclusivamente al servizio della miniera, ha attualmente un movimento annuo di circa 1.200 natanti, ed è, per quantità di carbone caricato, il primo porto di carbonamento dell'Adriatico ed il secondo del Regno, classificandosi soltanto dopo il porto di Genova.« (Consiglio Provinciale dell'Economia Corporativa di Trieste, 1935, 185)

6 Te družbe so: »Adria« S.A. di Navigazione (Fiume), »Cosulich« Soc. Triestina di Navigazione (Trieste), Jadranska Plovidba (Sušak), Martolinich Marco U. (Lussinpiccolo), Navigazione Libera Triestina (Trieste), Ditta Tripovich (Trieste), »Ilva« (Genova), Carlo Martinolich & F. (Trieste), »Costiera« (Fiume), Comando Marina (Napoli), Gruppo Ravano (Genova). (DAPA, Ugljenokopi Raša, Spisi, šk. 88, Statistica liste Clienti 1925–1935)

7 Te stranke so: Magazini Generali; Oleifici Triestini S. A. (Trst); Bagno Romano (Trst); Regio Marina v Benetkah; S. A. Cartiera Friuliana, Milano; Fabbrica Laterizi Antonio Mezzar, Cerreto, Istria; Fornace Laterizi F. Asquini & C., Fagagna; Ditta Cabassi & C., Premiata Fornace Laterizi Cormons; Candussi & Dachler – Fornace Laterizi, Romans; Fornace Laterizi Ing. G. Carli, Udine; Fornaci Dalla Pozza, Sagrado; Fornace Laterizi Dante de Mezzo, Maiano. (DAPA, Ugljenokopi Raša, šk. 198, Britof – Varie)

8 Omejevanje uvoza surovin iz tujine in državna naročila – za ARSA-o sta nova velika naročnika bila vojska in državne železnice.

lo in Vinci, 1985, 155), pa so postali daleč največje rudarsko podjetje v obravnavanem prostoru(!) in največji posamezni delodajalec na območju Istrske province (pokrivali so slabo tretjino vseh zaposlenih v industriji in obrti v letih 1937–1939). Podoben lokalni bazen delovne sile je imel tudi premogovnik v Vremskem Britofu, ki je leta 1931 zaposloval okoli 80 delavcev na dveh glavnih kopih (Zavrhek in Britof) (DAPA, Ugljenokopi Raša, šk. 198, Britof – Varie).

Lokacijski dejavnik energije kaže, da sta obe podjetji kot pogonsko silo uporabljali električno energijo. ARSI jo je dobavljalo podjetje za distribucijo električne energije v Istri (Società Elettrica Istriana), medtem ko sta Vremski Britof oskrbovali dve tržaški podjetji, SVEM in SACEIO (DAPA, Ugljenokopi Raša, šk. 198, Britof–Varie, Britof–SVEM).

Glede lokacijskega dejavnika kapitala lahko pri labinskih rudnikih opazimo obsežna vlaganja v infrastrukturo, opremo in stroje.⁹ V njihovem primeru je to povezano tudi s pomembno modernizacijo in uporabo elektrike v proizvodnji konec dvajsetih let (tako od leta 1930 dalje vsi pogoni in stroji delujejo samo na elektriko, nič več na paro),¹⁰ na osnovi česar so se rudniki razvijali v naslednjem desetletju. Investicije v fiksni kapital so bile pomembne tudi v primeru rudnika pri Vremskem Britofu, kjer pa je preslaba rudarska infrastruktura zavirala delovanje in vplivala na to, da je rudarska dejavnost v prvi polovici tridesetih let mirovala¹¹. Vse to pomeni, da je ta branža za rentabilno poslovanje potrebovala velike investicije v fiksni kapital.

Pri obeh podjetjih lokalizacijske ekonomije niso igrale vidne vloge. Rudnika sta bila samostojni enoti v svojih geografskih prostorih in si med seboj nista delila niti surovin, transporta, energije ali delovne sile. Edini povezovalni člen je bil trg, saj sta obe podjetji večinoma delali, posredno ali neposredno, za tržaški trg. Labinski rudniki so to počeli neposredneje, z dobavo premoga

9 »Nuovi pozzi e nuove gallerie furono aperte allo sfruttamento ed importanti impianti nel soprassuolo furono eseguiti per rendere più produttivo il lavoro già prevalentemente manuale dell'esercizio. I nuovi investimenti richiesero però; capitali notevolissimi, talchè la Società, nello stesso primo anno di esercizio, dovette aumentare tosto il capitale a Lire 30.000.000. e poi a Lire 45.000.000.« (Banca Commerciale Triestina, 1925, 153)

10 »... dell'intensificazione dello sfruttamento operaio e contemporaneamente di un risultato cui si perviene mediante l'ammodernamento e la riorganizzazione dei sistemi produttivi dell'azienda e l'applicazione ampia e sistematica delle macchine in miniera. La concentrazione produttiva in alcuni settori della miniera ritenuti più redditizi, l'elettrificazione dei servizi, l'estrazione meccanica del carbone mediante intagliatrici a catena ad asta rotante azionate da un motore elettrico o ad aria compressa, l'uso delle perforatrici a percussione per la preparazione dei fori da mina, rappresentano le principali innovazioni tecnico-organizzative introdotte, sulla base delle quali aumentò sensibilmente il rendimento medio per operaio e migliorò nel contempo la qualità del prodotto estratto.« (Millo in Vinci, 1985, 137)

11 V letu 1931 je podjetje zaradi izgub bilo prisiljeno ustaviti izkopavanje premoga (Consiglio Provinciale dell'Economia Corporativa di Trieste, 1933, 146).

tržaškimi ladijskimi družbam, rudnik pri Vremskem Britofu pa posredneje, z dobavo premoga opekarnam, ki so prodajale svoje izdelke (primarno) v Trstu.

Pri razvoju ARSE od leta 1920 naprej lahko opazimo izrazito vlogo Jacobs-ekonomij, kjer je odločilno pozicijo zasedalo tržaško mestno okolje. Po prvi svetovni vojni pride do procesa zamenjave lastništva labinskih rudnikov preko podjetja ARSA, ki so ga pomagali ustanoviti tržaški podjetniki, na čelu z banko Banca Commerciale Triestina in tržaškimi pomorskimi družbami, ter italijanska »mešana« banko Banca Italiana di Sconto, skupaj s preostaliimi družabniki iz »stare« Italije. Gre torej za sodelovanje lokalnega in zunanjega podjetniškega in strokovnega znanja z bančnim kapitalom. V letih 1925–1927 pa pride do pomembne zamenjave v lastniški strukturi podjetja, ko si tržaška družina Brunner pridobi nadzor nad podjetjem. Cotonificio Triestino Brunner S. A. in podjetje Fratelli Brunner sta namreč kupila vse preostale delnice Trboveljske premogokopne družbe oz. njihov 40-% delež, 14 % delnic pa je imela v rokah BCT, v kateri so imeli Brunnerji odločilno vlogo (DAPA, Ugljenokopi Raša, Spisi, šk. 3, Consorzio Acquisto Azioni). V času do leta 1929/1930, ko so podjetje vodili Brunnerji, kot lastniki in upravniki v podjetju še naprej sodelujejo tržaške pomorske družbe, tržaške zavarovalnice in BCT. Tedaj so tudi načrtovali obsežno razširitev dejavnosti podjetja na proizvodnjo in distribucijo električne energije, v skladu z Brunnerjevo strategijo formiranja velikega industrijsko-trgovskega koncerna na območju severovzhodnega Jadrana. S propadom Brunnerjev leta 1930 večino delnic prevzame Banca Commerciale Italiana (Millo, 1981, 70–73), po letu 1935 pa se podjetje podpržavi in postane del državnega koncerna Azienda Carboni Italiana, pri čemer velja dodati, da je funkcijo predsednika koncerna in predsednika upravnega odbora ARSE opravljal Guido Segre, sicer Brunnerjev politično-ekonomski nasprotnik (Millo, 1981, 75). Ta integracija ARSE v Azienda Carboni Italiana je sledila tedanji italijanski ekonomski politiki koncentracije in zaščite ključnih državnih industrij, med katere je spadala tudi proizvodnja primarnih surovin¹², in je primer delovanja MAR-ekonomij.

Podobno je bilo tudi z ustanovitvijo podjetja Miniere Carbonifere, kjer pride do sodelovanja med lokalnim, tržaškim znanjem in kapitalom (koncentriranim okoli Sindacato Minerario Italiano per la Venezia Giulia) in Banco di Roma. V začetku tridesetih let pa podjetje prevzame ARSA in tedaj nastopi obdobje mirovanja. Z novim zagonom ARSE po letu 1935 se je leta 1936 uprava podjetja pod predsednikom Guidom Segrejem odločila za ponovno aktivacijo podjetja. Ker je v vmesnem času vrednost podjetja padla zaradi

12 »Cosciché obiettivi dello Stato – controllo su tutto il settore delle materie prime ed in particolare sui combustibili, anche in connessione con la tendenza al riarmo...« (Millo, 1981, 75)

amortizacije opreme in strojev, sta bila izvedena dokapitalizacija in konsolidiran delniški kapital na 1.000.000 lir (edini delničar je bila ARSA)¹³. Leta 1938 se je podjetje kot del skupine Azienda Carboni Italiani preimenovalo v S. A. Mineraria della Venezia Giulia (Archivio C. d. C. TS, N. 11030, 4. 6. 1938). Kljub začetnim vzpodbudam dejavnost podjetja do leta 1940 ni zaživela.

Železarska in jeklarska industrija

Železarne na območju severovzhodnega Jadrana so nastale v okolju, kjer ni bilo naravnih zalog glavne surovine (železove rude) in kjer premog, kot druga glavna surovina, ni bil primeren za uporabo v železarski produkciji. V tem je glavna razlika med železarnami v prostoru severovzhodnega Jadrana in drugod po Evropi, kjer so železarsko-jeklarski kompleksi nastajali na krajih z zelo dobrim dostopom do obeh glavnih surovin. Otežen dostop do surovin je pomembno vplival na to, da sta obe železarni v obravnavanem prostoru razvili svoj specifičen tip proizvodnje, kar je zaviralo potencialno sodelovanje ali povezovanje.

Železarna v Škednju (Servola) pri Trstu je nastala kot obrat z določeno nalogo predelave surovin v polizdelke za potrebe železarskega kompleksa na Jesenicah. Z delovanjem je začela leta 1896 kot del Kranjske industrijske družbe (Krainische Industrie Gesellschaft ali Società Industriale della Carniola, v nadaljevanju KID), ki je bila ustanovljena leta 1869 s sedežem v Ljubljani in glavnim železarskim obratom na Jesenicah. Obrat v Škednju je predeloval železovo rudo, ki je prihajala v tržaško pristanišče po morju, v polizdelke (lito in surovo železo), ki so jih potem po železnici (sprva po trasi južne železnice Trst–Hrpolje–Divača–Ljubljana–Jesenice, potem po »bohinjski« Trst–Gorica–Jesenice–Celovec/Beljak) transportirali v nadaljnjo obdelavo na Jesenice (Mohorič, 1969, 365, 380, 382). Odločilni lokacijski faktor za njen nastanek je torej bil transport, saj so tudi premog kot osnovno surovino uvažali iz tujine po morju, ker je bio to cenovno najugodnejše. To se je nadaljevalo po prvi svetovni vojni, ko so prav tako po morju uvažali železovo rudo iz Italije (z otoka Elbe). V primeru transporta je podjetje torej izkoriščalo utečene trgovinske in prometne poti tržaškega pristanišča – ta sinergija med pomorsko, trgovinsko in industrijsko dejavnostjo je še posebej očitna pri uvozu premoga v pristani-

13 »Ricorda, ..., che la miniera si è trovata da anni completamente inattiva e di conseguenza ha subito un deprezzamento di tutti i valori afferenti ad investimenti, macchinari, scorte ecc. come da situazione sociale. (...) Nel momento in cui d'altra parte un programma di ripresa già in parte reso attuale coi lavori iniziati nella zona di Roditti [Rodik, op. p.], rende necessario, ai fini di una sana e prudente amministrazione, l'adeguamento del capitale a quelli che saranno gli immobilizzi per acquisti di macchinari e merci e la disponibilità del circolante necessario per i lavori stessi...« (Archivio C. d. C. TS, N. 11030, 6. 10. 1936)

šče, ki so ga uporabljali tako za pogonsko sredstvo za ladje kot v različnih industrijah. Pri tem ne smemo pozabiti, da je bila železarna eden od največjih individualnih odjemalcev premoga, ki je bil v izbranem obdobju eden od najpomembnejših uvoznih artiklov tržaškega pristanišča, in je imela tako posredno pomemben vpliv na tržaško pomorsko oz. trgovinsko dejavnost.¹⁴

Lokacijski dejavnik trga je bil določen s funkcijo, ki jo je škedenjski obrat opravljal v okviru sistema Kranjske industrijske družbe. Dodatni klienti so bile ladjedelnice v Trstu, Tržiču in Pulju, a slednje samo pred vojno, ko je še delal Arsenal avstro-ogrske vojaške mornarice (Mohorič, 1969, 404–05, 412, 415; Mohorič, 1970, 13). Ravno ladjedelnice v Trstu, Miljah in Tržiču pa so bile tudi v celotnem medvojnem obdobju pomembne odjemalke (Consiglio Provinciale dell'Economia Corporativa di Trieste, 1931, 138).

Podobno kot za Škedelj velja, da sta tudi pri postavitvi železarne S. A. Acciaierie Weissenfels v Beli peči pri Trbižu¹⁵ imela odločilno vlogo lokacijska dejavnika transporta in trga. Podjetje ni potrebovalo železove rude, ker se ni ukvarjalo s produkcijo surovega železa, je pa zato moralo transportirati surovo železo do svojih obratov od drugod¹⁶. Glede na bližino železarne na Jesenicah lahko sklepamo, da je podjetje pred prvo svetovno vojno dobivalo železo od jeseniške železarne. Po vojni se je ta potencialna poslovna povezava prekinila, ker so Jesenice ostale v Kraljevini SHS/Jugoslaviji, Bela Peč oz. Acciaierie Weissenfels pa je pristala v italijanski Videmski provinci (pred vojno sta bili obe del avstrijske dežele Kranjske). Politično-ekonomske spremembe po vojni so torej vplivale na to, da je dejavnost podjetja v prvih letih po vojni mirovala. Podjetje je ponovno začelo normalno delovati šele leta 1920. Leta

¹⁴ Škedenjski obrat je pred prvo svetovno vojno potreboval okoli 240.000 ali 250.000 ton premoga, kar je dobra tretjina (!) celotne porabe premoga v industriji in pomorstvu leta 1913 v Trstu in okolici.

V prvih letih po vojni pa je promet s premogom v Trstu občutno padel. Leta 1923 so industrije in pomorstvo v Trstu in okolici porabili le 392 tisoč ton oz. 52 % v primerjavi z letom 1913. Kako je nedelovanje škedenjskega obrata v prvih letih po vojni močno vplivalo na zmanjšano porabo premoga, kaže nadaljnja primerjava z letom 1929, ko je škedenjska železarna že polno obratovala. Tega leta se je za industrijo in ladje v Trstu in okolici porabilo 662 tisoč ton premoga, pri čemer je škedenjski obrat sodeloval s 222 tisoč tonami oz. z istim tretjinskim deležem (Consiglio Provinciale dell'Economia Corporativa di Trieste, 1931, 138; Pertot, 1954, 76). Če k predstavljenim podatkom o porabi premoga dodamo še uvoz, lahko vidimo, da je njen tretjinski delež v porabi predstavljal slabo tretjino (28 %) uvoženega premoga po morju leta 1913 oz. dobro tretjino (33 %) leta 1929.

¹⁵ Železarsko-jeklarski obrat v Beli Peči (Weissenfels; Fusine in Valromana) je bil registriran pri kranjskem deželnem sodišču v Ljubljani leta 1897 (10. 12. 1897) kot podjetje Göppinger & C. s sedežem v Gorici. Ukvarjalo se je z izdelavo železnih verig, jekla in različnih kovinskih izdelkov, a je poleg tega upravljalo tudi s svojimi gozdnimi posestvi (Archivio C. d. C. TS, N. 6608).

¹⁶ »... e noi, ..., trovandosi i nostri stabilimenti lontani dai centri di produzione del greggio e di vendita dei prodotti...« (Archivio C. d. C. TS, N. 6608, 19. 7. 1930)

1923 so na zasedanju generalne skupščine (13. 8. 1923) sprejeli nov statut, na temelju katerega so prenesli sedež podjetja iz Gorice v Trst in dvignili družbeni kapital z 937.500 lir na 2.000.000 lir, s čimer naj bi stabilizirali proizvodnjo (Archivio C. d. C. TS, N. 6608; Banca Commerciale Triestina, 1925, 122). Ker je imelo podjetje v medvojnem času primarni trg za svoje izdelke (železne verige za ladje) v Trstu ali Benetkah, so od tam tudi, po vsej verjetnosti, dobavljali železo. Podjetje je uporabljalo iste železniške poti (Benetke/Trst–Videm–Trbiž) tako za transport surovin kot blaga, ampak je zaradi odmaknjene lokacije imelo visoke stroške s transportom.

Za razliko od lokacijskega dejavnika surovine je bil lokacijski dejavnik energije ugoden za obe podjetji. Acciaierie Weissenfels so lahko dobro in poceni izkoriščale lastne vodne vire za pridobivanje elektrike za poganjanje strojev, saj niso potrebovale premoga.¹⁷ Škedenjska železarna pa je sprva uporabljale premog, namenjen primarno produkciji koksa, tudi kot pogonsko sredstvo za stroje, od konca dvajsetih let naprej pa vse bolj elektriko, ki se je v času pred začetkom druge svetovne vojne že močno uveljavila v veliki industriji v Tržaški provinci.

Pri škedenjski železarni lahko opazimo izrazito prisotnost urbanizacijskih ekonomij, saj je bila na več načinov povezana s tržaškim mestnim okoljem. Prvi je že omenjeno razmerje med pomorsko, trgovinsko in industrijsko dejavnostjo, ko je povpraševanje po surovinah za potrebe železarne stimuliralo trgovino in promet preko tržaškega pristanišča. Če k temu prištejemo še ugotovitev, da je železarna delala za tržaške in okoliške ladjedelnice, lahko trdimo, da je bila del tržaške ekonomije (trgovina – pomorstvo – industrija (ladjedelniška oz. kovinska in strojna industrija)).¹⁸ Drugi način povezanosti z mestom je dogovor med mestno upravo in železarno o dobavi plina za potrebe mestne razsvetljave,¹⁹ tretji pa možnost izkoriščanja množice migrantov, ki so iskali zaposlitev v Trstu, še posebej v desetletjih pred vojno.

Gledano po številu delavcev, zaposlenih v velikih obratih (nad 100 delavci) v Trstu leta 1910, je bila železarna druga najvišje rangirana industrija v mestu, za ladjedelniško s pripadajočo strojno, in tudi največji železarsko-jeklarski obrat v prostoru severovzhodnega Jadrana. Vzpon njene dejavnosti pred

17 »Allo scopo di sfruttare le nostre acque basse stiamo provvedendo all'erezione di una modesta centrale elettrica che ci consentirà di fornire energia per le piccole industrie e per illuminazione a Tarvisio e a quella ferroviaria.« (Archivio C. d. C. TS, N. 6608, 19. 7. 1930)

18 Glede tridelne strukture tržaške ekonomije kot povezanosti med trgovinsko, pomorsko in industrijsko dejavnostjo glej temeljne študije Millo, 1989; Sapelli, 1990; Cerasi, Petri in Petrungraro, 2008, ter Pertot, 1954.

19 Pertot, 1954, 73; Banca Commerciale Triestina, 1925, 119; Consiglio Provinciale dell'Economia di Trieste, 1930, 61.

vojno odraža zlata leta ekonomskega življenja v Trstu. Tako je leta 1900 škednjska železarna zaposlovala 250 delavcev in proizvedla 55 tisoč ton surovega železa, s porabo okoli 100 tisoč ton železove rude. Zaradi dobre proizvodnje je KID razširila obrat tudi na pridobivanje koksa in distribucijo plina kot stranskega produkta za mesto Trst (distribucija se je začela leta 1911) (Pertot, 1954, 73; Andreozzi, 2003, 619, 624; Mohorič, 1969, 375, 425). V letih 1905–1908 so v Škednju z zgraditvijo drugega plavža dvignili proizvodnjo surovega železa na slabih 90 tisoč ton (leta 1912/1913, s tretjim plavžem pa na 130 tisoč ton). Železovo rudo so še naprej dobivali pretežno iz tujine (Grčije, Alžira, Španije in Bosne). Okoli leta 1908 so zaposlovali 350 delavcev, leta 1911 pa že 728 (Mohorič, 1969, 408, 409, 410). Strokovni kader je prihajal iz Jesenic. Po vojni je dejavnost podjetja zaradi sporov glede lastništva mirovala do leta 1925. Po podatkih banke Banca Commerciale Triestina (1925, 119–20) naj bi ob ponovnem zagonu leta 1925 zaposlovali približno 1500 delavcev (ali 1700, po podatkih iz poročila tržaške Camere di Commercio za leto 1933–1934), toda ta ocena se verjetno nanaša na čas pred prvo svetovno vojno, ko je bila železar na polno aktivna. Leta 1929, v najproduktivnejšem letu po vojni, je v železarni delalo približno 1.000 delavcev (Consiglio Provinciale dell'Economia di Trieste, 1930, 62). Upoštevajoč tudi podatke o povojni proizvodnji²⁰ in uvozu surovin²¹ lahko definitivno trdimo, da je škednjska železarna s svojim delovanjem v celotnem obravnavanem obdobju (1900–1940) ključno prispevala k oblikovanju Trsta kot regionalnega pola rasti. Tudi podjetje S. A. Acciaierie Weissenfels je izkoriščalo to urbano funkcijo Trsta, saj so bili njegovi glavni produkti bili namenjeni klientom v Trstu (pomorske družbe in državna mornarica).

Podobno kot urbanizacijske ekonomije so pri razvoju železarne v Škednju izrazito prisotne tudi MAR-ekonomije. Železarna je namreč nastala v času booma železarske industrije v Avstro-Ogrski (obdobje 1895–1913) kot specializiran obrat v okviru enega od petih največjih železarskih koncernov

20 Leta 1926 so proizvedli 98.650 ton koksa, leta 1929 pa že 150.006 ton, kar je skorajda na predvojni ravni (160.000 ton) (Podatki o produkciji so iz poročil tržaške trgovinske in industrijske zbornice za leto 1928 in 1929). Proizvodnja železa pa se je leta 1929 vrnila na raven tiste iz leta 1913 (Consiglio Provinciale dell'Economia Corporativa di Trieste, 1931, 138).

Stopnja produkcije v letih 1938–1940 je bila najmanj ista ali boljša kot tista leta 1913 (170 tisoč ton koksa, 175 tisoč ton litega železa in 84 tisoč ton jekla v letih 1938–1940 v primerjavi s 160 tisoč tonami koksa in 130 tisoč tonami litega železa leta 1930). Ne pozabimo seveda, da je to bilo že v času, ko je fašistična vojaška proizvodnja zelo povpraševala po železu in jeklu. Poleg tega so še naprej proizvajali plin za razsvetlavo v Trstu (Fegiz et al., 1946, 74).

21 V skladu s povojnim trendom naraščajoče porabe premoga je škednjski obrat leta 1929 porabil 259 tisoč ton železove rude, kar je na ravni leta 1913. Leta 1938 je bil uvoz premoga in železove rude, kljub padcu v letih krize, na ravni leta 1929 oz. 1913 (Fegiz et al., 1946, 104–05).

v Cislajtaniji (Matis in Bachinger, 1973, 160–65). Po prvi svetovni vojni pa pride do »italijanizacije« s pomočjo finančnega in industrijskega kapitala iz »stare« Italije. Ob nastanku obrata v Škednju sta bila dva glavna delničarja KID-a berlinska banka Born & Bosse (76 % delnic) in avstrijsko podjetje Vogel & Noot z Dunaja (20 % delnic) (Mohorič, 1969, 369). Po koncu prve svetovne vojne pa so bili leta 1919 obrati in posest KID-a na območju Kraljevine SHS kot podjetja v lasti tujega kapitala, a registriranega na območju kraljevine, zaseženi oz. sekvestirani (AST, Rg B III 114, 18. 8. 1920). V tem času pride do pomembne spremembe v lastništvu KID-a, ko dvotretjinski delež Bodencreditanstalta pridobijo italijanski podjetniki v Consorzio Siderurgico (ali Consorzio ILVA).²² S tem nakupom je Consorzio postal večinski lastnik vseh KID-ovih železarskih obratov (Škednja, Jesenic, Javornika) in posesti (Mohorič, 1970, 47). Po vojni nastopi torej mešano slovensko (jugoslovansko)-italijansko upravljanje s KID-om in se začne dolgoletni proces odločanja o nadaljnji usodi podjetja. Z ustanovitvijo novega podjetja Alti Forni ed Acciaierie della Venezia Giulia (28. 8. 1923), ki je škedenjsko železarno od KID-a prevzelo naprej v zakup (4. 6. 1924), potem pa jo tudi kupilo, pa pride do postopnega prenosa lastništva in osamosvajanja Škednja od KID-a, dokončno potrjenega 9. 1. 1925 (Mohorič, 1970, 111, 116; AST, Rg B III 114, 27. 2. 1925). Med glavnimi delničarji v novem podjetju so bili Credito Industriale di Venezia, Società Anonima Cantieri Navali ed Acciaierie di Venezia, Società Anonima ILVA Alti Forni e Acciaierie d'Italia (Genova), Società Anonima Acciaierie ed Alti Forni di Terni (Roma) in Società Anonima »Fiat« (Torino) (Archivio C. d. C. TS, N. 6910, 28. 8. 1923). V začetku leta 1929 pa je ILVA, kot eden od največjih italijanskih železarskih koncernov, postala absolutni lastnik škedenjske železarne. S to operacijo si je pridobila nadzor nad vsemi tremi železarskimi obrati, ki jih je imel dotedanji večinski lastnik škedenjske železarne, Credito industriale di Venezia (Videm, Marghera pri Benetkah in Škedenj). Leta 1931 so se Alti Forni ed Acciaierie della Venezia Giulia neposredno integrirali v ILVO. Ta združitev je bila del obsežne operacije konsolidacije, s katero je ILVA v času krize vase integrirala vsa podjetja, ki so skupaj z njo sestav-

22 Consorzio Siderurgico ali Consorzio ILVA je bil osnovan leta 1911 kot konzorcij šestih velikih železarskih podjetij v Italiji – S. A. ILVA iz Genove, S. A. Elba iz Genove, S. A. Siderurgica di Savona iz Milana, S. A. Ligure Metallurgica iz Genove, S. A. Ferriere Italiane iz Rima in Alti Forni di Piombino iz Firenc. Finančno so ga podprle banke (Banca Commerciale Italiana, Credito Italiano, Banco di Roma, Società Bancaria Italiana) in Banca d'Italia s kapitalom 96 milijoni lir. »... il raggruppamento che ne risultò rappresentava un capitale di circa 130 milioni di lire, veniva a disporre di otto stabilimenti, raccoglieva tutta la produzione italiana del minerale di ferro e della ghisa e il cinquantotto per cento di quella dell'acciaio ...« (Cerioni, 2001, 9; glej tudi Confalonieri, 1997b, 3, 4) in ILVA: Alti forni e acciaierie d'Italia: 1897–1947 (1948, 90).

ljala enega od največjih železarsko-jeklarskih koncernov v državi. Operacijo je podprla Banca Commerciale Italiana (COMIT), ki je bila od leta 1929 večinski lastnik ILVE (Confalonieri, 1997b, 102, 115–16, 140–41). Leta 1932 je COMIT svoj kontrolni paket v ILVI predal državnemu investicijskemu skladu v industrijo, IRI-ju. Ta je vse do konca tridesetih let aktivno delal na koncentraciji in reorganizaciji proizvodnje koncerna, pri čemer je škedenjska železarna ostala del koncerna (ILVA, 1948, 150).

Kot lahko vidimo, je za škedenjsko železarno tudi v povojnem času značilna prepletenost finančnega kapitala z (železarsko) industrijo, ki je bila karakteristična tako za Avstro-Ogrsko kot za Italijo že od konca 19. stoletja naprej.²³ V primeru Italije se tej povezavi med železarsko industrijo in finančnim sektorjem oz. bankami pridruži še država, ki pa v drugi polovici tridesetih let, preko IRI-jevega nadzora, že samostojno usmerja razvoj škedenjske železarne kot dela nacionalnega železarskega koncerna ILVA. Kljub preskoku iz enega politično-državnega okvira v drugega po koncu prve svetovne vojne, lahko opazimo, kako se določene značilnosti delovanja škedenjske železarne, od uvoza surovin in klientele do integracije v večje koncerne (KID oz. ILVA), v celotnem analiziranem obdobju niso bistveno spremenile.

Medtem ko primera škedenjske in videmske železarne (Società Anonima delle Ferriere di Udine) kažeta na delovanje MAR-ekonomij na državni ravni, v primeru Acciaierie Weissenfels lahko opazimo delovanje Jacobs-ekonomij na lokalni oz. regionalni ravni. Tudi to podjetje je po vojni doživelo spremembo lastništva, saj ga je prevzel privatni podjetniški kapital iz »stare« Italije. Pri tem je imel glavno vlogo Guido Segre,²⁴ ki je kot predsednik upravnega odbora vodil več podjetij iz Trsta. Če pogledamo njegov »portfolio«, opazimo določen vzorec – sodeloval je namreč v podjetjih, ki so povezana s pomorsko dejavnostjo v Trstu. Poleg podjetja Acciaierie Weissenfels, ki je proizvajalo ladijske verige, gre za podjetja S. A. Fabbrica Cordaggi Giuseppe Angeli, ki je proizvajalo ladijske vrvi, S. A. Jutificio Triestino, ki je uvažalo juto preko pristanišča, ARSA, ki je zagotavljalo premog za ladje in Cantieri Riuniti dell'Adriatico (CRDA), ki je izdelovalo ladje. Dodatno poslovno znanje in vezi je prispeval še Cesare Sacerdoti, inženir iz Lombardije, ki je prav tako sodeloval v upravnem odboru CRDA, Jutificio Triestino in Fabbrica Cordaggi Giuseppe Angeli, že v začetku dvajsetih let pa je bil pomemben član tehnične direkcije največje tržaške tovarne ladijskih strojev, Stabilimen-

23 Glej Matis in Bachinger, 1973; Good, 1984, in Zamagni, 1993.

24 Člani upravnega odbora leta 1923 so bili: Guido Segre (predsednik UO), inženir Carlo Bassoli iz Livorna, inženir Giovanni Bassoli iz okolice Comoa ter advokat Arturo Segre iz Torina (Banca Commerciale Triestina, 1925, 122). Leta 1929 je član UO postal inženir Cesare Sacerdoti.

to Tecnico Triestino. Na temelju prikazanega lahko sklepamo, da je bilo podjetje Weissenfels del strategije povezovanja obratov iz različnih industrijskih panog, vezanih na temeljni tržaški ekonomski dejavnosti, torej pomorstvo in trgovino, v izbrano »skupino«. Segre resda ni ustanovil vseh »svojih« podjetij, a jih je s svojo osebo, s svojo sposobnostjo in podjetniškim znanjem povezoval. Drugi primer delovanja Jacobs-ekonomije je usmeritev Weissenfelsa v razvoj lastne lesne industrije in proizvodnje ter distribucije elektrike. Pri tem so očitno tudi kombinirali svoje storitve, saj so državnim železnicam prodajali tako elektriko kot izdelke iz kovine. Postopoma sta se dejavnosti lesne in električne industrije razvili v samostojna podjetja²⁵ – gre torej za razvoj novih oblik industrijske dejavnosti na eni lokaciji z izkoriščanjem skupnega dejavnika, kot je električna energija (za poganjanje železarskih strojev, lesnih žag in železniških vlakov).

Tekstilna industrija

Tekstilna industrija predelave bombaža se je na območju severovzhodnega Jadrana razvila na osnovi kombinacije več lokacijskih dejavnikov. Nekatere lahko opredelimo kot »endogene«, nekateri kot »eksoгене«. »Endogeni« dejavniki so energija, delovna sila in kapital.

Največja industrijska podjetja in obrati za predelavo bombaža na območju Primorske so nastala na tistih lokacijah, kjer je bilo na razpolago dovolj vodnih virov za poganjanje turbin in strojev (s pomočjo vode ali pare). Pri tem so vodo uporabljali tudi pri obdelavi surovine in blaga. Ta podjetja so: predilnica in tkalnica bombaža »Filiatorio e tessitorio meccanico di cotone Ritter-Rittmeyer and C./Mechanische Bauwollspinnerei und Weberei Ritter-Rittmeyer & C.« v Stražicah (»Strazig«) pri Gorici (ustanovljena v letih 1846–1848), »I. R. Privilegiato Filatoio Meccanico di Aidussina« z obratoma v Ajdovščini in v Romjanu (Vermeigliano) pri Ronkah (ustanovljena na sredini 19. stoletja) in »Il Cottonificio Triestino di Monfalcone/Triester Baumwoll Industrie« z obratom v Tržiču (Luchitta, 1987, 74–82; Fragiaco, 1997, 99, 106).

V medvojnem obdobju se je kot pogonska sila zelo uveljavila elektrika, tako iz hidroelektrarn kot termoelektrarn. Tako je tekstilni kompleks »Società Anonima del Filatoio Meccanico di Aidussina«, ki je v prvih letih po

25 Po drugi svetovni vojni so leta 1951 ustanovili posebno podjetje Società Idroelettrica Weissenfels. »L'andamento dell'azienda agricola e forestale è più soddisfacente dati gli aumentati prezzi del legname e del bestiame. (...) ... si rende necessario lo spostamento della nostra segheria dal posto attuale ed il suo attrezzamento con meccanismi moderni ed adatti ai nostri bisogni.« (Archivio C. d. C. TS, N. 6608, 5. 11. 1939); prav tako so po drugi svetovni vojni ustanovili podjetje S. A. Forestale Weissenfels, v katero so leta 1954 integrirali S. A. Acciaierie Weissenfels.

vojni združeval »Filiatorio e tessitorio meccanico di cotone Ritter-Rittmeyer and C.« iz Gorice in »I. R. Privilegiato Filatoio Meccanico di Aidussina« iz Ajdovščine, začel intenzivno uporabljati elektriko kot pogonsko silo za stroje, ki so jo dobivali od novozgrajene hidroelektrarne v Stražicah in termoelektrarne v Podgori (Piedimonte) (tudi pri Gorici) ter že obstoječe na reki Hubelj pri Ajdovščini. Obe centrali skupaj sta zagotavljali električno energijo mestu Gorici in okolici, cementarni v Anhovem in novi tekstilni tovarni v Podgori, novi tovarni strojev SICMAT v Stražicah, ter, preko omrežja podjetja Officine Elettiche dell'Isonzo, obratom v Ajdovščini, Romjanu in Trziču (Camera di Commercio e industria Trieste, 1924, 158–59; Banca Commerciale Triestina, 1925, 128). Druga podjetja so se v veliki večini posluževala hidroelektrične energije, ravno zaradi obilice razpoložljivih vodnih virov na območju severovzhodnega Jadrana.²⁶

Dejavnik delovne sile kaže, da je tekstilna industrija predelave bombaža zaposlovala veliko število delavcev in delavk, kar je značilno za industrijo s tovarniško organizirano proizvodnjo, visoko stopnjo mehanizacije (uporaba strojev) in intenzivno uporabo mehanske pogonske sile (voda in para). Na območju Goriške province je bilo leta 1927 v obratih v Podgori in Ajdovščini ter v bližnji tovarni strojev (SICMAT) zaposlenih okoli 3.500 ljudi, kar je dobra petina vseh zaposlenih v industriji in obrti v provinci (15.869) in, gledano po številu zaposlenih v posamezni industrijski panogi, postavi tekstilno industrijo predelave bombaža na prvo mesto v provinci (Consiglio e Ufficio provinciale dell'economia di Gorizia, 1930, 71). V Pordenoneju pa je bilo koncentriranih več večjih obratov za predelavo bombaža (Cotonificio Veneziano iz Benetk je ob koncu prve svetovne vojne imel v lasti tri obrate, dva v Pordenoneju in enega v bližnjem Fiume Venetu) (Parmeggiani, 1966, 64–65). Ti podatki kažejo, da so bili obrati postavljeni v bližini ali okoli urbanih centrov (Gorica, Trst, Pordenone, Videm), kjer je bila zadostna masa potencialne delovne sile, a na tistih lokacijah, kjer je bila ta delovna sila relativno poceni. Šlo je za kombinacijo dobrega dostopa in nizkih stroškov zaposlovanja nekvalificirane delovne sile – tako kot drugod po Evropi v tej industriji so zaposlovali v veliki večini ženske, pri čemer so delavke in delavci prihajali iz mesta, lokalnih vasi ali sosednjih občin. Po drugi strani pa strokovno podkovan kader ni bil vezan na lokalno okolje, kjer so bili obrati, ampak se je tudi selil. Tako so v tekstilnih obratih v Gorici delali delovodje ali višje kvalificirani delavci iz okolice Pordenoneja in območja Veneta.²⁷ V desetletjih pred prvo svetovno

26 Prav zaradi dobre lokacije ob rekah se je Pordenone s sosednjimi kraji (Fiume Veneto, Cordenons) že pred prvo svetovno vojno vzpostavil kot center tekstilne industrije v Furlanski provinci.

27 Benvenuti, 1990, 186–189; glej tudi Gianantonio in Nemeč, 2000, 56, 120.

vojno so obrati začeli nastajati tudi dlje od večjih urbanih centrov, kjer je bilo še vedno zadosti poceni delovne sile. To so primeri obratov v Tržiču, Romjanu pri Ronkah, Cordenonsu (Filatura Makò)²⁸ in Gemoni (Cotonificio Morganti).

Tekstilna industrija predelave bombaža ni bila samo delovno, ampak tudi kapitalsko intenzivna. Velika večina podjetij iz te branže je bila delniških družb, ki so razpolagale z več milijoni lir ali kron družbenega kapitala. Oblika podjetij kot delniških družb je omogočala večja vlaganja in sodelovanje širše množice potencialnih vlagateljev. Obrati v Gorici in Pordenoneju so nastali na pobudo in s kapitalom lokalnih podjetnikov.²⁹ Pozneje pa opazimo intenzivnejše delovanje tržaških podjetnikov, ki so ustanovili obrate v Ajdovščini, Romjanu in Tržiču,³⁰ beneških in videmskih podjetnikov (formiranje Cotonificio Veneziano in Cotonificio Udinese). V desetletju in pol pred prvo svetovno vojno prihaja do koncentracije obratov v koncerne, kar je značilnost tekstilne industrije kot velike industrije v tem času tako v Avstro-Ogrski kot v Italiji.³¹ Na območju Goriške pride do horizontalne integracije podjetij in obratov pod vodstvom tržaške družine Brunner in s podporo bank. Najvidnejša predstavnik te družine, Leopold in Arminio, sta v začetku 20. stoletja dosegla vodilne položaje podjetiju v Gorici (»Filiatorio e tessitorio meccanico di cotone Ritter-Rittmeyer and C.«), Ajdovščini (»I. R. Privilegiato Filatoio Meccanico di Aidussina«) in Tržiču (»Cotonificio Triestino di Monfalcone«) ter jih v letih 1912–1913 združila v koncern »Vereinigte Österreichische Textilindustrie A. G.« s sedežem na Dunaju in finančno podporo bank Bodencreditanstalt z Dunaja in Banca Commerciale Triestina iz Trsta. Temu koncernu so se pridružila še Brunnerjevo podjetje »Figli di Jacob Brunner« (v lasti je imel obrat v Stražicah, majhno tkalnico v Ajelu – Aiello in predilnico v Litiji), podjetje Kuffler & Reichel z Dunaja in še eno podjetje iz Düsseldorfa (Archivio C. d. C. TS, N. 6109, 7. 6. 1930). Na območju Pordenoneja pa se prav tako obrati in podjetja horizontalno integrirajo v Coto-

28 Leta 1902 je bila na pobudo upravnika Cotonificia Ammana ustanovljena Filatura Makò, s sedežem in obratom v Cordenons blizu Pordenoneja. Obrat je bil postavljen na lokaciji, ki je bila zaradi dobrih vodnih virov posebej primerna za predelavo bombaža iz Egipta (Parmeggiani, 1966, 65–66; Zalin, 1997, 646; Archivio C. d. C. U., N. 400)

29 »Filiatorio e tessitorio meccanico di cotone Ritter-Rittmeyer and C.« pri Gorici je bil v lasti goriških podjetnikov (bratov Ettoreja in Giuseppeja Ritterja ter Carla Rittmeyerja) (Luchitta, 1987, 78).

30 Ti tržaški podjetniki so Chiozza, Ritter, Vivante, Brunner, Escher, Economo in Ralli (Fragiacomo, 1997, 98; Luchitta, 1987, 72).

31 Glej Matis in Bachinger, 1973; Good, 1984, in Zamagni, 1993.

nificio Veneziano, tudi s finančno podporo bank. Ta koncentracija je primer MAR-ekonomij.

»Eksogena« lokacijska dejavnika sta surovina in transport. Dobava bombaža tekstilnim podjetjem na območju Avstrijskega primorja, natančneje Goriške, je bila vezana na pozicijo tržaškega pristanišča kot oskrbovalca tekstilnih obratov v čeških deželah in na severnem Moravskem z bombažem (Camera di Commercio e d'industria di Trieste, 1911, 266; Camera di Commercio e d'industria di Trieste, 1912, 282). Na razvoj te industrije je torej vplivala vloga tržaškega pristanišča kot tranzitne točke za blago, ki prihaja po morju iz tujine (kolonialno blago) in je namenjeno primarno v notranjost monarhije, ne pa za potrebe »lokalne« tekstilne industrije. Ta element urbanizacijskih ekonomij je opazen tudi pri transportu surovine po kopnem, saj so tekstilni obrati na Goriškem izkoriščali tiste železniške povezave, ki so bile razvite za potrebe tržaškega tranzitnega prometa.³² Struktura transporta surovin in blaga je v obdobju 1900–1940 ostajala ista – surovina (bombaž) je prihajala po morju v Trst preko uveljavljenih tržaških trgovinskih poti (Levant, Egipt, Indija), izdelki pa so bili transportirani po železnici v smeri srednje in jugovzhodne Evrope (Millo, 1989, 263). To je bilo tudi klasično tržišče za italijansko tekstilno industrijo v medvojnem obdobju.³³

Glede lokalizacijskih ekonomij lahko ugotovimo, da je bila tekstilna industrija le deloma oz. »mešano« koncentrirana. Obrati niso bili locirani v neposredni bližini eni do drugih, ampak so bili razpršeni na širšem območju. Gledano na mikro ravni so bilo lokalizacijske ekonomije najmočnejše v Gorici, kjer so bili obrati tekstilne industrije v neposredni bližini obratov strojne industrije (SICMAT) in industrije za pridobivanje električne energije. To je klasičen primer Marshallove koncentracije industrije na eni lokaciji, kjer strojna industrija proizvaja za potrebe tekstilne industrije, obrati za pridobivanje elektrike pa slednjo distribuirajo tako tekstilni kot strojni industriji. Sočasno pa strojna in tekstilna industrija izkoriščata isti bazen delovne sile. Makro gledano pa je, na relaciji Tržič–Gorica–Ajdovščina, obrate med seboj povezovala uporaba električne energije preko istih omrežij, uporaba iste tehnologije oz. strojev, ki jih je proizvajal SICMAT, ter ista transportna mreža.

Za medvojno obdobje je za tekstilno industrijo prav tako značilna kombinacija MAR- in Jacobs-ekonomij. Prve so opazne v treh različnih koncentracijah. Prva (horizontalna) koncentracija se je zgodila v povojnih letih, ko

32 Bombaž so preko tržaškega pristanišča in potem preko železniške povezave Trst–Tržič–Gorica (naprej do Ajdovščine, Krmina in Vidma) uvažali iz Indije, Egipta, Bengalije in Perzije (Luchitta, 1987, 73, 76, 79).

33 Glej Zamagni (1993), Tattara, Toniolo (1976) in Toniolo (1980).

vsi obrati na območju Goriške postanejo del podjetja Cotonificio Triestino Brunner, ki so ga vodili člani tržaške družine Brunner,³⁴ obrati na območju Pordenona pa del Cotonificio Veneziano (leta 1919). A združeni obrati pod Cotonificio Triestino so predstavljali samo del večjega Brunnerjevega vertikalno organiziranega prodajno-predelovalnega koncerna. Brunnerjevo podjetje SICMAT (ne gre za isto kot zgoraj omenjeno podjetje za proizvodnjo tekstilnih in drugih strojev!) je namreč dobavljalo surovine z vzhoda, ki so jih obrati Cotonificioa predelovali v izdelke, te pa je podjetje »Figli di Jacob Brunner« (lastnik Cotonificioa) potem izvažalo na trge srednje in (jugo) vzhodne Evrope (Poljska, Češkoslovaška, Jugoslavija, Turčija itd.). S pridobitvijo večinskega deleža delnic Cotonificio Veneziano leta 1927, ki je imel tekstilne obrate na območju okoli Pordenoneja v Venetu (Borgomeduna, Torre, Rorai, Fiume Veneto) in še dva obrata, v Benetkah in Veroni, se je na območju severovzhodnega Jadrana vzpostavil enoten tekstilni koncern pod (monopolističnim) nadzorom Brunnerjev (Millo, 1989, 263; Sapelli, 1990, 119; Benvenuti, 1988, 75). To je druga (vertikalna) koncentracija. Tretja koncentracija se zgodi v tridesetih letih ob propadu Cotonificio Triestino in Banca Commerciale Italiana (COMIT), sicer največjega finančnega podpornika širjenja in vzpostavljanja Brunnerjeva tekstilna koncerna (Millo, 1989, 263). Tedaj pod vodstvom IRI-ja pride do koncentracije tekstilnih obratov obeh Cotonificijev v okviru ogromnega tekstilnega koncerna Stabilimenti Tessili Italiani. Ko je namreč Cotonificio Triestino leta 1930 ob finančni krizi Brunnerjevega kompleksa razglasil stečaj, je vse njegove delnice dobila v last Banca Commerciale Italiana, vse obrate v upravljanje pa Cotonificio Veneziano, ki je tedaj postal del podjetja »Stabilimenti Tessili Italiani Benigno Crespi – Cotonificio Veneziano – Manifatture Toscane Riunite« (Archivio C. d. C. TS, N. 6109, 23. 5. 1931; Archivio C. d. C. TS, N. 14534 + 17578, I. 10. 1930). Cotonificio Triestino je ostal v stečajnem postopku do konca leta 1935. V vmesnem času je COMIT-ova delniški delež in kredit prevzel IRI. V dogovoru s Stabilimenti Tessili Italiani je bila potem sprejeta reorganizacija podjetja in ponovno konstituiranje Cotonificioa kot samostojnega podjetja, ki pa je vse do začetka druge svetovne vojne imelo velike težave s ponovnim organiziranjem proizvodnje (Archivio IRI, Pratiche degli uffici (Numerazione Nera), Atti ..., Sezione

34 Po koncu vojne so po dogovoru med Arminiom Brunnerjem in »Vereinigste Österreichische Textilindustrie A. G.« obrati v Ajdoviščini, Stražicah (in pozneje Podgori), Ronkah, Trziču in Ajelu pripadli Brunnerjem. Leta 1920 so se preoblikovali v enotno podjetje »Società Anonima del Filatoio Meccanico di Aidussina«, čigar delnice so bile v 100-% lasti podjetja »Figli di Jacob Brunner«, katerega je kot predsednik upravnega odbora vodil Arminio Brunner. Leta 1923 se podjetje preimenuje v »Cotonificio Triestino Brunner S. A.« (delniška družba) (Archivio C. d. C. TS, N. 6109, 7. 6. 1930)

Smobilizzi ..., Verbali ..., N. 24 Adunanza del 30 dicembre 1935); glej tudi Benvenuti (1990, 265, 266) in Sapelli (1990, 127)). Na prisotnost Jacobs-ekonomij pa kažejo povezanost z bančnim kapitalom ter Brunnerjeve investicije v razvoj strojne, rudarske in industrije za pridobivanje elektrike³⁵.

Industrija predelave jute, z Jutificio Triestino v Trstu kot edinim velikim obratom za predelavo jute na območju severovzhodnega Jadrana, se je, podobno kot industrija predelave bombaža, lahko razvila na temelju pozicije Trsta kot tranzitnega pristanišča. Jutificio Triestino je bil ustanovljen leta 1901, a je v polnosti začel delovati leta 1902. Nastal je kot delniška družba na pobudo izredno močne tržaške trgovske družine Economo, z ustanovitvenim kapitalom 2.000.000 kron (Consiglio Provinciale dell'Economia Corporativa di Trieste, 1935, 189; Banca Commerciale Triestina, 1925, 134; Millo, 1989, 48). Surovino so uvažali iz Indije, pomemben proizvod so bile vreče za cement (Camera di Commercio e d'industria di Trieste, 1911, 267; Camera di Commercio e d'industria di Trieste, 1914, 353). Podobno kot bombaž in bombažne izdelke so tudi juto uvažali po morju, izdelke (primarno vreče) pa izvažali po železnici proti srednji in jugovzhodni Evropi.³⁶ To kaže na to, da je lokacijski dejavnik transporta prav tako v tesni zvezi z dejavnikom trga. Jutificio Triestino je namreč pred prvo svetovno vojno imel kliente v Monarhiji, po vojni (vse do tridesetih let) pa v državah naslednicah in na Balkanu.³⁷ Tako kot tekstilna industrija predelave bombaža je bil izrazito izvozno orientiran³⁸. Edini indic, da je mogoče proizvajal za lokalno, tržaško tržišče, je proizvo-

35 Brunnerji so namreč po vojni postavili elektrarni v Podgori in Stražicah primarno za potrebe svojih tekstilnih obratov, toda to elektriko so potem uporabili tako za svojo tovarno strojev (SICMAT) kot za prodajo drugim industrijam. Nadaljevali pa so z investicijo v nakup največjega premogovniškega podjetja v Istri ARSA, ker so želeli s postavitvijo termoelektrarne pri Labinu izkoriščati lokalni premog za proizvodnjo elektrike, ki bi jo potem transportirali do obratov pri Tržiču in Gorici (Archivio C. d. C. TS, N. 6109, 7. 6. 1930).

36 »La Società ha per oggetto l'acquisto e la lavorazione della juta e di altre materie gregge che si prestano alla filatura, la fabbricazione di tutti i prodotti che da queste si possono ricavare; la vendita delle materie suddette come dei prodotti all'ingrosso e al dettaglio ...« (Banca Commerciale Triestina, 1925, 134)

37 »Particolare posizione di preferenza essi [proizvodi, op.p.] hanno in tutta l'Europe Orientale cominciando dalla Polonia e scendendo all'Egeo ed al Mar Nero.« (Consiglio Provinciale dell'Economia Corporativa di Trieste, 1935, 190)

38 »L'esportazione del Jutificio Triestino si è sempre indirizzata verso i paesi dell'ex Impero austro-ungarico e verso i Balcani; la posizione geografica dello stabilimento, le facilitazioni accordate dalle Società di navigazione triestine (tariffa adriatica), la speciale attrezzatura dello stabilimento che possiede telai particolarmente adatti alla produzione dei tessuti richiesti dai paesi esteri predetti, la conoscenza dei mercati fin dall'anteguerra e la lunga tradizione di affari garantiscono all'Jutificio Triestino una posizione vantaggiosa in confronto agli altri produttori italiani.« (Archivio IRI, Pratiche degli uffici (Numerazione Nera), Atti ..., Sezione Finanziamenti ..., Relazione ..., 24. 4. 1936)

dnja vreč za cement v obdobju pred prvo svetovno vojno, kajti v tistem času je cementarna iz Splita distribuirala svoje izdelke preko Trsta in je potrebovala vreče za cement. Lokacijska dejavnika transporta in trga sta torej bila, v povezavi z urbanizacijskimi ekonomijami oz. pozicijo Trsta kot transportnega središča in deloma tudi trga, glavna pri nastanku te industrije. Tretji pomemben lokacijski dejavnik je bil kapital, saj je bilo podjetje ustanovljeno na pobudo pomembne tržaške trgovske družine *Economio*, ki je svoj trgovski kapital pred vojno investirala v več različnih industrijskih podjetij v Trstu in okolici.

Po vojni pride do »italijanizacije« podjetja in spremembe lastništva. Leta 1924 se podjetje na novo konstituira pod istim imenom, a z novimi lastniki. Glavni delničarji postanejo podjetniki iz »stare« Italije: Guido Segre (tudi predsednik upravnega odbora), inženir Carlo Marchiori, Ettore Modiano, inženir Cesare Sacerdoti, grof in inženir Vittore Vittorelli, Benveniste D. Gattegno in Arturo Segre, ki so imeli v lasti okoli 85 % delnic (*Archivio IRI, Pratiche degli uffici (Numerazione Nera), Atti ..., Sezione Finanziamenti ..., »Consiglio del 29 marzo 1934. Elenco A e B«*, Soc. an. *Jutificio triestino Trieste*). Guido Segre, Cesare Sacerdoti, Arturo Segre in Vittore Vittorelli so sicer po vojni postali delničarji in/ali člani upravnih odborov podjetij iz različnih industrijskih panog na celotnem območju severovzhodnega Jadrana. Najbolj povezana sta bila Guido Segre in Cesare Sacerdoti, ki sta sodelovala v podjetjih v kovinski in strojni industriji (ladjedelnice), železarski (*Acciaierie Weissenfels*) in tekstilni industriji. Ta pretok podjetniškega znanja in sposobnosti med različnimi industrijskimi panogami je primer delovanja *Jacobs*-ekonomij, ki najbolj pridejo do izraza, ko *Jutificio* leta 1935 postane del skupine podjetij, ki jih vodi Guido Segre. Z začetkom kriznega cikla v začetku tridesetih let namreč pride do padca cen jute in njenih produktov na mednarodnem trgu ter do naglega zmanjšanja povpraševanja. Ob krčenju trga je podjetje še dodatno čutilo konkurenco avstrijskih, madžarskih, poljskih, čeških in jugoslovanskih obratov, ki so bili prav tako prisotni na istih tržiščih. Nič boljše ni bilo na domačem, italijanskem, trgu. Obstoječa produkcija obratov za predelavo jute v Italiji je več kot zadoščala za potrebe domačega tržišča in izvoza. Zato so italijanski obrati delovali pod optimalnim nivojem proizvodnje. Vedno močnejši konkurenčni boj na domačem trgu so neuspešno poskušali brzdati z reguliranjem cen produktov in delovne sile s pomočjo konzorcija *Consorzio Vendita Manufatti di Juta* (obstajal je v letih 1932–1933). V obdobju 1931–1934 je *Jutificio* uspel, deloma zahvaljujoč tudi sodelovanju v konzorciju, ohraniti od polovice do dve tretjini predkrizne prodaje na domačem trgu. A v istem obdobju je prodaja v tujino padla na 40 %

predkrizne. Skupno gledano je podjetje imelo najnižjo prodajo leta 1934, saj je tedaj znašala komaj 30 % tiste iz leta 1929 (Archivio IRI, Pratiche degli uffici (Numerazione Nera), Atti ..., Sezione Finanziamenti ..., Relazione ..., 24. 4. 1936). Posledično je podjetje poslovalo z izgubo, sočasno pa je imelo še za en milijon lir dolga do drugih podjetij, ki jih je vodil Guido Segre (Pastificio Triestino, S.A. Fabbrica Cordaggi Giuseppe Angeli in S. A. Acciaierie Weisenfels). Zaradi tega je bil sklenjen dogovor z IRI-jem, da se dolg podjetja do drugih Segrejevih podjetij spremeni v delniški delež. Z izdajo novih delnic so pokrili nakopičeno izgubo, lastniki podjetja pa so postali Guido Segre osebno (44,3 % delež delnic), Fabbrica Cordaggi Giuseppe Angeli (27,5 % delnic) in Pastificio Triestino (7,5 % delnic) – preostale delnice (20,7 %) so bile razporejene med vsa Segrejeva podjetja. Dejansko je nadzor nad podjetjem prevzel Guido Segre. Ta sprememba in krepitev celotne italijanske industrije predelave jute v drugi polovici tridesetih let so vplivali na to, da se podjetje preusmeri iz izvoza v tujino na italijanski trg (Archivio C. d. C. TS, N. 6607, 29. 3. 1939) in se čez par let združi s Segrejevo tržaško tovarno vrvi Fabbrica Cordaggi Giuseppe Angeli. To je primer delovanja MAR-ekonomij.

Tovarna vrvi Fabbrica Cordaggi Giuseppe Angeli je še bolj kot Jutificio nastala na osnovi tržaške pomorske dejavnosti, saj je ne samo uvažala surovino (konopljo) preko tržaškega pristanišča, ampak je imela tudi glavne kliente v tržaških pomorskih družbah. Spet sta bila odločilna lokacijska dejavnika transport in trg, v povezavi z urbanizacijskimi ekonomijami oz. Trstom kot transportnim središčem in trgom.³⁹ Tako ni presenetljivo, da so pobudo za ustanovitev podjetja dali tržaških podjetniki že na sredi 19. stoletja. Že od štiridesetih let devetnajstega stoletja je v Chiarboli (v južnem predelu današnjega Trsta, pri Škednju) delovala vrvarna Angeli, ki jo je ustanovil Giuseppe Angeli. V petdesetih in šestdesetih letih je imela zaposlenih več kot 400 delavcev, v prvi polovici osemdesetih let pa 134 (Andreozi, 2003, 612, 618). Ob koncu prve svetovne vojne je obstajala kot javna trgovska družba (*società in nome collettivo*) Giuseppe Angeli. Lastniki so bili Giorgio Angeli, Luigia Cufodonti Angeli in Giorgio Cufodonti. Vrednost nepremičnin oz. obratov, ki jih je podjetje posedovalo v Chiarboli (Chiarbola) in v Škednju pri Trstu, ter

39 »... il nostro stabilimento è ora in attività l'intera settimana. Ciò è stato reso possibile dalle commesse che via via andiamo assumendo dalle principali Società Triestine di Navigazione e da altre Società Industriali... valso i rapporti personali che con esse hanno i vostri Amministratori.« (AST, Schedario C. d. C. N. 87, 4. 2. 1925)

»L'industria locale della canapa aveva svolto negli anni 1924–1926 una intensa attività, data la grande espansione delle costruzioni navali da parte delle società di navigazione triestine, ed era riuscita ad affermarsi sui mercati levantini seguendo una politica di bassi prezzi.« (Consiglio Provinciale dell'Economia di Trieste, 1930, 64)

vrednost strojev in ostale opreme sta bili tedaj ocenjeni na 500.000 lir (AST, Schedario C. d. C. N. 87, 21. 8. 1924). Preostali, obratovalni, kapital v višini 750.000 lir so posedovali Jutificio Triestino (zastopa ga Guido Segre in inženir Luigi Carbone), Soc. di Navigazione Lloyd Triestino (zastopa Giulio Ucelli), Navigazione libera Triestina in Cosulich Società Triestina di Navigazione (STN). Leta 1924 se podjetje preoblikuje v delniško družbo z novo lastniško strukturo. Obstoječi lastniki so po novem razpolagali samo s 40 % delniškega kapitala podjetja, dotedanji naročniki, to so navedene tržaške pomorske družbe, so imeli 42 %, Jutificio Triestino, ki ga je vodil Guido Segre, pa je posedoval 18 % kapitala. Ta konsolidacija podjetja naj bi, po besedah Guida Segreja, pomenila osnovo za uspešno nadaljevanje obstoječe dejavnosti podjetja, torej produkcije ladijskih in drugih vrvi in njihov izvoz na Levant (AST, Schedario C. d. C. N. 87, 21. 8. 1924). Tako tudi v primeru spremembe lastništva Fabbrica Cordaggi in sodelovanja podjetij iz različnih panog lahko vidimo delovanje Jacobs-ekonomij.

V tridesetih letih pa se situacija obrne. Tržaške pomorske družbe zaradi splošne krize v prometu izgubljajo svoj vpliv, raste pa moč Guida Segreja. Verjetno že z izstopom Cosulich iz upravnega odbora leta 1928 Cosulich STN prenehala biti delničar; od pomorskih družb sta leta 1932 kot delničarja navedena samo Lloyd Triestino in Navigazione Libera Triestina. Od prvotnih lastnikov sta med delničarji ostala samo Luigia in Giorgio Cufodonti, medtem ko si je Guido Segre leta 1935 pridobil že 45,75 % delnic. Glavni delničarji so tako ostali Guido Segre osebno, Lloyd in Navigazione ter Banco di Roma (17,5-% delež) (AST, Schedario C. d. C. N. 87, 30. 3. 1932, 24. 3. 1935).

V drugi polovici tridesetih let je bila, tako kot v primeru Jutificia, dejavnost podjetja vezana na mednarodne politične razmere in italijansko gospodarsko politiko, ki so olajševale ali oteževale nabavo surovin (konoplje) in prodajo izdelkov. Sledeč domači avtarkični politiki je podjetje nabavljalo konopljo tudi na italijanskem trgu, a je le-te bilo dosti premalo za polno produkcijo. Podobno kot Jutificio je torej tudi Fabbrica Cordaggi v tem obdobju proizvajala pod optimalnim nivojem produkcije. Podjetje je sicer še naprej imelo glavne odjemalce v lokalnih pomorskih družbah (tedaj sta bili to tržaška Lloyd Triestino in Navigazione libera Triestina, ki sta postali del Finmare, Società Finanziaria Marittima), a njihovo povpraševanje ni zadoščalo za polno proizvodnjo. Zato se je odločilo za modernizacijo in preusmeritev s proizvodnje ladijskih vrvi na proizvodnjo preje in drugih tipov vrvi, kar ga posledično vodi k združitvi z Jutificiom leta 1942 (AST, Schedario C. d. C. N. 87, 29. 3. 1939). Poročilo predsednika UO obeh podjetij, Guida Segreja, na

vaja več razlogov za združitev. Glavni razlog sta racionalizacija in optimizacija proizvodnje obeh podjetij, ki se v zadnjih letih ukvarjata s produkcijo istih oz. podobnih produktov. Jutificio je namreč zaradi težav z uvozom jute, še posebej od leta 1940 naprej, v celoti začel izkoriščati konopljo. Po drugi strani je Fabbrica Cordaggi zaradi slabšega izkupička od proizvodnje in prodaje ladijskih vrvi začela s prejo konoplje, kar je dejansko postala primarna dejavnost Jutificia (preja jute oz. konoplje). Zato je Guido Segre, dejanski lastnik obeh podjetij, presodil, da bi združitev odpravila nepotrebno podvajanje proizvodnje. Na ravni organizacije proizvodnje združitev ni zahtevala obsežnih logističnih posegov, saj so bili obrati obeh podjetij na isti lokaciji (v Čarbolli), kar je olajševalo izmenjavo surovin, izdelkov in delavcev. Za del podjetja Fabbrica Cordaggi, ki se je ukvarjalo s proizvodnjo ladijskih vrvi, so odločili, da ostane na prvotni lokaciji v Škednju. Poleg glavnega, praktičnega, razloga za združitev, navaja Guido Segre tudi državno ekonomsko politiko, ki je stimulirala združevanje delniških podjetij (AST, Schedario C. d. C. N. 87, 20. 6. 1942). Tudi v primeru Fabbrica Cordaggi G. A. v tem obdobju torej opazimo prisotnost MAR-ekonomij oz. združevanje in specializacijo podjetij znotraj iste branže.

Za industrijo predelave svile, ki je bila pred prvo svetovno vojno dobro razvita na območju Furlanske province in grofije Goriške in Gradišanske, imamo presenetljivo malo (konsistentnih) podatkov. Pomembna lokacijska dejavnika za nastanek industrijskih obratov sta bila dostop do lokalne surovine (gojenje sviloprejk) in do vodnih virov, ki so omogočali uporabo vode kot pogonske sile. Podobno kot v industriji predelave bombaža lahko za predvojni čas opazujemo prisotnost MAR-ekonomij, torej koncentriranje industrije. Obrat za predelavo odpadkov iz svile v Zagraju (Sagrado) je namreč obstajal že pred prvo svetovno vojno kot del delniškega podjetja z Dunaja »Aktien-gesellschaft der Floretseidenspinnerei« oz. »Società Filatura Cascami Seta« (ASG, Camera di Commercio di Gorizia: Archivio generale (1910–1935), Cat. III – Registro delle imprese (catasto industriale), šk. 16). Leta 1913 (Luchitta napačno navaja leto 1914) je postalo del podjetja »Società per la filatura dei cascami di seta« iz Milana, ustanovljenega leta 1872 (Archivio C. d. C. U., N. 2223, 27. 3. 1920; ACS, PCM, 1923, šk. 708, fasc. 1092, 30. 4. 1923). Po vojni je milansko podjetje razpolagalo s 60.000.000 lir kapitala in z več obrati v Lombardiji (Novara, Vigevano, Meina, Jesi, Zugliano, Boltiere) ter dvema v Furlanski provinci (Tarcento in Artegna) (Archivio C. d. C. U., N. 2223, 23. 3. 1925, 28. 5. 1925). Obrat v Zagraju ni bil integriran v milansko podjetje, ampak se je leta 1923 konstituiral kot samostojna delniška družba s podobnim ime-

nom (»Società filatura cascami di seta in Sagrado«) in funkcioniral kot del skupine (Archivio C. d. C. U., N. 2223, 23. 3. 1925; ASG, Camera di Commercio di Gorizia: Archivio generale (1910–1935), Cat. III – Registro delle imprese (catasto industriale), šk. 16, 7. 6. 1923).

Značilna za ta tip industrije predelave svile je visoka stopnja kapitalske in delovne intenzivnosti. Samo »Società per la filatura dei cascami di seta« iz Milana je pred vojno na območju Furlanske province in grofije Goriške in Gradiščanske zaposlovala okoli 2.000–2.500 delavcev, kar jo postavlja ob bok tekstilnima koncernoma za predelavo bombaža na Goriškem in pri Pordenoneju. Sicer so vsa podjetja v tej branži obstajala v obliki delniških družb.⁴⁰ To posredno potrjuje, da je ta industrija že imela tovarniško organizirano in močno mehanizirano proizvodnjo. Kapital za razvoj je prihajal iz enega od glavnih centrov italijanske tekstilne industrije, Milana, ali pa od lokalnih podjetnikov, tako z območja grofije Goriške in Gradiščanske kot Furlanske province. Prisotnost MAR-ekonomij oz. ponovno koncentriranje v prvih po-vojnih letih lahko pripišemo investicijam podjetniškega kapitala iz »stare« Italije v obrate na območju bivše grofije.

Pridobivanje in distribucija električne energije

Industrija pridobivanja in distribucije električne energije se je na območju severovzhodnega Jadrana razvijala v močni soodvisnosti z urbanim okoljem. Prva podjetja, kot sta Azienda Comunale Eletticità e Gas di Trieste v Trstu ali Società del Gas per l'illuminazione della città v Vidmu, so nastala z namenom distribucije elektrike za privatne uporabnike in za javne storitve v mestu (razsvetljava, tramvaj). Skromne odjemalce pa so imela tudi v industriji – v Trstu sta to bili kovinska in strojna (ladjedelniška) industrija, v Pordenonu pa tekstilna.⁴¹ Za proizvodnjo električne energije so ta podjetja uporabljala ter-

40 V Krminu je obrat za predelavo svile od 1. 5. 1923 imelo v lasti in upravljalo podjetje »Setificio Friuliano Caneva – Zani & C.« To podjetje je bilo ustanovljeno 30. 4. 1923 kot delniška družba s kapitalom 600.000 lir, sedežem v Krminu, z upravo pa v Vidmu. Podjetje je imelo zaposlenih okoli 160 delavk, kot pogonsko silo pa je uporabljalo elektriko od podjetja Officine Elettiche d'Isonzo. Obstajalo je do konca leta 1928 (Archivio C. d. C. G., N. 418, 30. 3. 1925, 17. 12. 1928).

Obrat za predelavo svile v Bračanu (Brazzano) je s 1. 8. 1920 postal del delniške družbe »S. A. Industrie Seriche Friuliane« s sedežem v Milanu. To podjetje, ustanovljeno 1. 3. 1920 s kapitalom 3.500.000 lir, je imelo dva obrata na območju Veneta (Lancenigo in Nervesa, pri Trevisu) in dva v Furlanski oz. Videmski provinci (Maniago in Spilimbergo). V obratu v Bračanu so imeli zaposlenih 110 delavcev, s proizvodnjo pa so prenehali s 1. 6. 1928 (Archivio C. d. C. G., N. 1520, 12. 6. 1925, 1. 6. 1928).

41 V Trstu je obstajala »Azienda Comunale Eletticità e Gas di Trieste«, ki je pridobivala elektriko iz svoje termoelektrarne in jo dobavljala mestu za javno razsvetlavo in javni prevoz (tramvaj) ter privatnikom in posameznim majhnim industrijskim obratom. Veliki industrijski obrati v Trstu (primarno ladjedelnice in pripadajoča strojna industrija) so imeli svoje lastne električne centrale na

moelektrarne. V začetku 20. stoletja pa se formirajo podjetja, kot sta Officine Elettiche dell'Isonzo v Trstu in Società Friulana di Eletticità v Vidmu, ki so začela izkoriščati vodne vire za postavitev prvih hidroelektrarn. Njihov namen je bil razširiti uporabo električne energije v industriji, še posebej v velikih obratih (npr. tržaške in tržiške ladjedelnice). Tako je delniška družba »Officine Elettiche dell'Isonzo« nastala leta 1906 s sedežem podjetja v Trstu. Podjetje si je pridobilo koncesijo za izkoriščanje vodne energije na območju spodnjega Posočja (Basso Friuli) med Tržičem (Monfalcone) in Zagrajem (Sagrado), kjer so leta 1904 zgradili kanal, ki ga je upravljal konzorcij Agro Monfalconese. Na tem kanalu je podjetje pred prvo svetovno vojno zgradilo pet hidroelektrarn (v Foljanu, Sredipolju (Redipuglia), Ronkah, Tržiču-Anconetta in Tržiču-Porto) (Luchitta, 1991, 102; Fragiaco, 1997, 102)⁴². Poleg tega je vzpostavilo razvejano distribucijsko omrežje na območju spodnjega Posočja, s povezavami do Gorice in Trsta. Pred vojno je imelo okoli 2500 »navadnih« odjemalcev in okoli 80 v industriji, z letno produkcijo okoli 4.000.000 kWh. Glavna »navadna« odjemalca sta bila mesto Tržič in Gradiška, medtem ko so v industriji to bili kemična tovarna »Adriawerke« in Cantiere Navale Triestino v Tržiču ter Stabilimento Tecnico Triestino, Lloydov Arsenal ter Magazzini Generali v Trstu (Luchitta, 1991, 103; Fragiaco, 1997, 102, 103; Banca Commerciale Triestina, 1925, 142). Glavna elementa razvoje te industrijske panoge v desetletjih pred prvo svetovno vojno sta bili torej produkcija in distribucija električne energije za potrebe mestnih odjemalcev in industrije, tudi locirane v mestnem okolju. Gre za močno delovanje urbanizacijskih ekonomij, kjer je mesto s svojimi prebivalci, storitvami in industrijo trg za to industrijo.

Drugi pomemben lokacijski dejavnik je prisotnost vode kot surovine. Ravno obilica vodnih virov je podjetjem v Furlanski oz. Videmski provinci v obdobju 1890–1940 omogočila, da so postavila dosti več hidroelektrarn, kot so to lahko storila podjetja na območju Julijske krajine. Glavni sklop hidroelektrarn na tem območju je pripadal že omenjenemu podjetju Officine Elettiche dell'Isonzo na kanalu Agro Monfalconese, dve večji centrali pa sta bili še na Hublju pri Ajdovščini in v Stražicah pri Gorici. Šele konec tridesetih let sta bili postavljeni dve novi elektrarni na srednjem delu Soče, ki sta se

premog ali nafto (Camera di Commercio di Trieste, 1924, 215; Consiglio Provinciale dell'Economia di Trieste, 1929, 47). Podobno vlogo sta na območju Furlanske province imeli podjetji »Società del Gas per l'illuminazione della città« v Vidmu in »Società Anonima per imprese pubbliche« v Pordenonu.

42 Poleg glavnih investicij v hidroelektrarne (Archivio C. d. C. TS, N. 6897, 6. 12. 1906) je podjetje leta 1914 v Tržiču (ob začetku kanala) zgradilo še termoelektrarno. Hidroelektrarne so razpolagale s pogonsko močjo 2.900 konjev, termoelektrarna pa z močjo 6.000 konjev (Camera di Commercio e industria Trieste, 1924, 215).

po proizvodnji lahko primerjali s sklopom elektrarn v okolici Celline na severozahodu Videmske province. Zato so podjetja na območju Julijske Krajine uvažala elektriko iz Furlanije in Veneta ter jo naprej distribuiral po svojih omrežjih. Podjetje Società Elettrica della Venezia Giulia ali SELVEG je delovalo kot glavni posrednik električne energije v Novih provincah, ki je pridobival vso elektriko od matičnega podjetja Società Adriatica di Elettricità (SADE) iz Benetk⁴³ (Consiglio Provinciale dell'Economia di Trieste, 1929, 36) in jo preko manjših podjetij distribuiral na celotnem območju Novih provinc (ne vemo pa, ali je pokrival tudi Reko oz. Reško provinco).

V skladu s splošno elektrifikacijo v Italiji v medvojnem obdobju so podjetja za proizvodnjo in distribucijo elektrike vseskozi širila in nadgrajevala svoje omrežje. Sledeč urbanizacijskim ekonomijam so glavne linije potekale med mesti (Tržič–Trst–Pula ali Tržič–Gorica), kjer so bili glavni odjemalci (tako privatniki in mestne storitve kot industrija). V posameznih provincah so se potem iz teh linij širile nove linije v druga, manjša mestna središča in naprej v vasi. Tako so se v dvajsetih in tridesetih letih elektrificirala večja območja Istre,⁴⁴ Krasa⁴⁵ in Goriške,⁴⁶ povezave pa so segale vse do Labina in

43 SELVEG je dobival električno energijo iz Veneta oz. od hidroelektrarn, ki jih je imela SADE na območju Celline in jezera Santa Croce (Camera di Commercio e industria Trieste, 1924, 216). Glavni vodi so potekali na liniji Veneto–Videm–Tržič–Opčine–Trst. Za zgodovino podjetja glej <http://www.vajont.info/SADE/sade11.html>.

44 Società Elettrica Istriana s sedežem v Pulju je bila ustanovljena leta 1921, pri čemer je bil SELVEG eden od glavnih ustanoviteljev. Ta ob svoji ustanovitvi ni razpolagal z zadostno finančno močjo, da bi lahko samostojno vodil izgradnjo električnega omrežja na območju Puljske province in tako je pomagal postaviti na noge istrsko podjetje (AST, Schedario C. d. C. N. 237, 13. 3. 1935). Toda že z letom 1927 je, ob reintegraciji osnovnega kapitala, Società Elettrica Istriana pristala v večinski lasti SELVEG-a, preko katerega je tudi dobivala električno energijo (Consiglio Provinciale dell'Economia di Trieste, 1929, 49). Podjetje je v drugi polovici dvajsetih let uspešno vodilo svoj program elektrifikacije v Istri (glavna linija je povezovala Opčine pri Trstu s Puljem; iz nje se je cepil vod za Višnjan in naprej za Poreč, Umag, Novigrad in Rovinj) (AST, Schedario C. d. C. N. 237, 15. 3. 1930). V tridesetih letih je njeno omrežje pokrivalo celotno Istro, razen vzhodne obale in Reške province. Glavna odjemalca sta bila R. Marina v Pulju in občina Pulj z okolico, podjetje pa je imelo tudi koncesije za vzdrževanje razcepnih postaj in za vzdrževanje električnih vodov v provinci.

45 Podjetje Società Anonima Costruzioni Elettricità Friuli Orientale ali SACEIO je upravljalo z električnim omrežjem okoli Gorice do Postojne in Št. Petra na Krasu, a ker je gradnja lastne centrale na Hublju (pritoka reke Vipava pri Ajdovščini) v dvajsetih letih še potekala, je dobivala elektriko od Brunnerjevega Cotonificija (Archivio C. d. C. TS, N. 6107, 15. 5. 1925; Consiglio Provinciale dell'Economia di Trieste, 1930, 57). Gradnja elektrarne na Hublju je bila dokončana v prvi polovici tridesetih let (Archivio C. d. C. G., N. 4740, 28. 3. 1933).

46 Podjetje SACEIO je, poleg koncesije za izgradnjo ter vzdrževanje električnega omrežja na Krasu, z elektriko pokrivalo linije proti Reki, Postojni, Trstu, Tolminu, Ajdovščini in Idriji ter tudi železniške linije Nabrežina–Krmin–Videm, Tržič–Porto Rosega, Gorica center–Ajdovščina in Trst–Podbrdo (AST, Schedario C. d. C. N. 237, 13. 3. 1935).

Reke⁴⁷. Takšno širjenje omrežij je sovpadalo tudi z elektrifikacijo železniških prog na celotnem območju Julijske krajine. Iz primerjave števila odjemalcev (*numero utenti*) in oskrbovanih občin (*comuni serviti*) za podjetja SELVEG (brez Officine Elettriche dell'Isonzo), Società Elettrica Istriana in SACEIO lahko vidimo, kako koncentrirani sta bili distribucija in poraba elektrike na območjih, ki so jih pokrivala našeta tri podjetja. SELVEG je pokrival samo 4 občine s 697 odjemalci (tržaška in sosednje občine, verjetno tudi Tržič), a je bila vrednost njegovega omrežja daleč največja (slabih 27 milijonov lir). To nam potrди dosedanje informacije, da so se glavne razdelilne postaje za celotno območje Novih provinc nahajale okoli Trsta in da je SELVEG imel maloštevilne, a zahtevne odjemalce v industriji (kot so ladjedelnice). Istrsko podjetje je imelo 11.477 odjemalcev v 21 občinah, z vrednostjo omrežja slabih 16 milijonov lir – njegova mreža je bila torej zelo razpršena, verjetno z večjim številom privatnih odjemalcev, na kar kaže tudi podatek, da so imeli koncesijo za distribucijo elektrike v puljski občini. Vrednost SACEIO-vega omrežja je znašala dobrih 16 milijonov lir (edino od treh podjetij je imelo hidroelektrarno), s 5450 odjemalci v 35 občinah; tudi v tem primeru lahko govorimo o razpršeni mreži, a z dokaj koncentriranimi odjemalci (npr. tekstilni obrati v Ajdovščini) (AST, Schedario C. d. C. N. 237, 31. 3. 1936). Skratka, na ravni lokacijskega dejavnika transporta elektrike lahko opazujemo širjenje in vedno večjo povezanost omrežij različnih podjetij v eno veliko mrežo oz. koncentriranje omrežij (značilnost lokalizacijskih ekonomij) v povezavi z omenjenim lokacijskim dejavnikom trga oz. delovanjem urbanizacijskih ekonomij. Ne velja pozabiti, da z vzpostavitvijo SELVEG-a pride do postopnega uveljavljanja električne energije ne samo pri mestnih odjemalcih, temveč tudi v industriji, kjer še naprej prednjačijo ravno ladjedelnice v Trstu in Tržiču⁴⁸.

Pri lokacijskem dejavniku kapitala lahko vidimo, da je bila ta industrijska panoga izredno kapitalsko in zelo malo delovno intenzivna. To je razumljivo, saj so za izgradnjo elektrarn ali postavitve omrežja potrebne večje vsote kapitala, medtem ko za vzdrževanje in upravljanje proizvodnje ter distribucije zadošča manjše število zaposlenih (Officine so jih imele okoli 100 (Banca Commerciale Triestina, 1925, 142, 143), Soc. Elettrica Istriana okoli 30, osta-

47 Do začetka druge svetovne vojne je SELVEG posodabljal in nadgrajeval svoje omrežje in širil svojo distribucijo tudi na območja Labina in Raše (za rudnik ARSA) ter Reke (AST, Schedario C. d. C. N. 237, 29. 3. 1939, 15. 3. 1940).

48 Med osrednjimi odjemalci so bili tržaška Azienda Comunale Elettricità e Gas di Trieste, ki je kmalu vso elektriko dobivala od SELVEG-a in je prenehala uporabljati lastno termoelektrarno, druga podjetja za distribucijo elektrike, ki jih je SELVEG imel v lasti, kot sta Officine Elettriche dell'Isonzo in Società Elettrica Istriana, tržaška ladjedelniška industrija, ki je tudi bila delničar v SELVEG-u, ter ostale industrije (Banca Commerciale Triestina, 1925, 140).

la podjetja pa verjetno v tem razponu). Investitorji so bili različnih provenienc. Officine so nastale na pobudo večje skupine podjetnikov (eden od njih je bil iz Trsta, drugi iz Vidma), SACEIO pa je ustanovil Cotonificio Triestino Brunner, ki je že upravljal z dvema manjšima elektrarnama (v Stražicah (hidroelektrarna) in v Podgori (termoelektrarna)), primarno za potrebe svojih tekstilnih obratov (v Podgori in Ajdovščini) in tovarne strojev SICMAT. Podjetje je bilo sicer ustanovljeno kot Società Anonima Costruzioni Elettività Friuli Orientale (torej SACEFO) leta 1925 s sedežem v Trstu. Že takoj po ustanovitvi se je preimenovalo v Società Anonima Costruzioni Elettività Italia Orientale (SACEIO) (Archivio C. d. C. TS, N. 6107, 22. 9. 1925). Ideja Brunnerjev je bila postaviti novo centralo, ki bi distribuirala elektriko tudi po goriški občini, nekaterim bližjim industrijskim obratom, kot sta Cementi Isonzo v Anhovem in oljarna (Oleificio Adriatico Luzzatti & C.) v Tržiču ter po vipavski dolini proti Postojni in Št. Petru na Krasu (Banca Commerciale Triestina, 1925, 128; Consiglio e Ufficio provinciale dell'economia di Gorizia, 1930, 74). Tržič je prišel v poštev zato, ker je Cotonificio tam že imel lastno omrežje, s pomočjo katerega je dostavljal elektriko svojima tekstilnima obratoma v Romjanu (Vermegliano) pri Ronkah in v Tržiču, ter tudi drugim industrijam (kot je oljarna) na tisti lokaciji (Consiglio Provinciale dell'Economia di Trieste, 1930, 57, 58).

Po drugi strani pa je SELVEG nastal leta 1920, na temelju koncesije podjetja SADE.⁴⁹ To podjetje je bilo dejansko glavni koncern za proizvodnjo in distribucijo elektrike na celotnem območju Veneta, Furlanije in Julijske krajine. Neposredno je upravljal z več centralami (med drugimi v Čedadu in Palmanovi), v svoji skupini pa je imelo Società Friulana di Elettività, s pomočjo katere je distribuiralo elektriko po Furlanski provinci in naprej v Julijsko krajino. SADE je ustanovila SELVEG s sodelovanjem velikega finančno-investicijskega sklada iz Benetk, Credito Industriale di Venezia (ta je bil glavni delničar v škedenjski železarni v dvajsetih letih), in glavnih italijanskih »mešanih« bank (Banca Commerciale Italiana, Credito Italiano in Banca Italiana di Sconto). Koncesije in podpora »mešanih« bank so značilnosti razvoja te industrijske panoge v Italiji v dvajsetih letih. Manjša delničarja v podjetju sta bila ena od glavnih odjemalcev električne energije v Trstu in Tržiču, Stabilimento Tecnico Triestino in Cantiere Navale Triestino. Pri ustanovitvi in

49 Ob koncu prve svetovne vojne je bilo stanje s proizvodnjo in distribucijo električne energije slabo. Poleg skromno razširjenega omrežja so stroški obnove uničenih naprav, kot v primeru Officine Elettiche dell'Isonzo, predstavljali glavno oviro večji uporabi elektrike v Novih provincah. Zato je cilj novoustanovljenega podjetja SELVEG tudi bil razširiti in uveljaviti distribucijo električne energije na prostoru Novih provinc.

upravljanju SELVEG-a je imel torej glavno besedo podjetniški in bančni kapital iz »stare« Italije, pri čemer lahko tudi v tej industrijski panogi opazimo prisotnost določenih podjetnikov iz »stare« Italije, kot sta Guido Segre in Salvatore Segrè. Podobno prepletanje strokovnega in podjetniškega znanja ter kapitalskih investicij, značilnih za Jacobs-ekonomije, lahko vidimo tudi v primeru ustanavljanja Società Idroelettrica Goriziana. Tu gre za kombinacijo kapitala iz različnih industrijskih panog (tekstilne industrije in industrije pridobivanja in distribucije električne energije) s strokovnim znanjem. To podjetje naj bi namreč, na pobudo Cotonificia, zgradilo nove hidroelektrarne na srednjem delu Soče, ki bi tvorile del Brunnerjevega trgovinsko-industrijskega koncerna. Za to pa je vodstvo Cotonificia potrebovalo znanje in izkušnje, ki jih je lahko nudila edino SADE.⁵⁰

Te Jacobs-ekonomije, ki jih je možno zaznati tudi pri ustanavljanju in začetnem razvoju Società Elettrica Istriana, so se v tridesetih letih umaknile MAR-ekonomijam. V tem obdobju je za to panogo, tako v Italiji kot na območju severovzhodnega Jadrana, značilen proces koncentracije. Kljub veliki krizi uporaba električne energije na območju severovzhodnega Jadrana in v Italiji ni drastičneje upadla. Težave sta imeli edino podjetji SACEIO in Società Idroelettrica Goriziana zaradi propada matičnega Cotonificia oz. skupine Brunner.⁵¹ Nasprotno pa SELVEG, ki je do tedaj postal večinski lastnik Officine Elettriche dell'Isonzo⁵² in Società Elettrica Istriana, ni ču-

50 Ustanovitev podjetja Società Idroelettrica Goriziana je bila sad dogovarjanja med Cotonificio Triestino Brunner in SADE-jem glede potencialnega izkoriščanja Soče na delu med Kobaridom in Gorico. Pobuda za novo podjetje je prišla s strani Cotonificija, ki se je obrnil na SADE za strokovno in finančno pomoč pri načrtovanju in gradnji central na Soči. Začetni delniški kapital je znašal 1.000.000 lir, pri čemer je Cotonificio prispeval 600.000, SADE pa 400.000. Ob izgradnji hidroelektrarn so zaradi vrednosti nepremičnin predvideli dvig kapitala za do 30.000.000 lir. Gradnja central na srednjem delu Soče (Medio Isonzo) je imela velik pomen, ker se je predvidevalo, in kot se je pozneje tudi izkazalo, da bodo nove centrale glavne proizvajalke električne energije na območju Novih provinc, daleč pred centralami Officine in Cotonificija (Archivio C. d. C. TS, N. 10103, 28. 7. 1925, 26. 9. 1925, Consiglio e Ufficio provinciale dell'economia di Gorizia, 1930, 73).

51 Do začetka tridesetih let je bilo podjetje Società Idroelettrica Goriziana še v fazi načrtovanja, saj so šele konec leta 1929 dobili uradno odobritev in koncesijo za izgradnjo hidroelektrarn (AST, Schedario C. d. C. N. 512, 23. 5. 1930). Tedaj pride – zaradi začetka stečajnega postopka za Cotonificio – do spremembe delničarjev. Delež Cotonificija v višini 400.000 lir prevzame SACEIO, ostalih 200.000 lir pa Banca Commerciale Italiana in Banca Commerciale Triestina. Dejansko sta lastnika podjetja postala SADE (40 % delnic) in COMIT (60% delnic – 40 % od SACEIO in 20 % lastnih delnic) (AST, Schedario C. d. C. N. 512, 25. 5. 1931).

52 Zaradi uničenj hidroelektrarn v prvi svetovni vojni in obnove central ter omrežja po vojni so Officine šele z začetkom leta 1923 ponovno aktivirale svojo distribucijo elektrike. Delniški kapital podjetja je, ob konverziji v lire in dokapitalizaciji, znašal 3.000.000 lir, vrednost obratov pa je bila ocenjena na 13.600.000 lir (od tega so polovico predstavljali stroški povojne obnove) (Camera di Commercio e industria Trieste, 1924, 215; Consiglio Provinciale dell'Economia di Trieste, 1929,

til večjih posledic krize, ker je imel stabilno delniško strukturo (večino delnic je imela SADE). Koncentracija oz. integracija Società Elettrica Istriana in SACEIO v SELVEG v letih 1934–1935 (AST, Schedario C. d. C. N. 237, 13. 3. 1935) je bil logičen korak v času, ko je italijanska država stimulirana združevanja znotraj industrijskih panog in vlaganja v nadaljnjo elektrifikacijo ter predstavlja uresničitev primarnega cilja podjetja, to je postati edini distributer elektrike v Novih provincinah. Z integracijo Officine Elettriche dell'Isonzo pa je SELVEG zaključil proces koncentracije, saj je znotraj svojega podjetja razpolagal tako s proizvodnjo kot z distribucijo električne energije⁵³. Pri tem se je še bolj okrepila vloga SADE-ja kot glavnega delničarja. Pri teh MAR-ekonomijah oz. koncentraciji in specializaciji pa je posebnost investicija v nove elektrarne na Soči, ki jih je vodila Società Idroelettrica Goriziana, sedaj v večinski lasti SADE⁵⁴. Z letom 1937 se je namreč začel obsežni projekt gradnje dveh hidroelektrarn, Sveta Lucija-Doblar in Kanal-Plava, na srednjem delu Soče, ki ga je nadzoroval SADE. Za Doblar poročilo SELVEG-a predvideva, da naj bi vstopil v uporabo že konec leta 1938, a je začel obratovati šele leta 1940. Plava se je začela graditi leta 1938 in je vstopila v uporabo leta 1941. Obe elektrarni skupaj sta lahko zagotavljali okoli 200.000.000 kWh, ki so jih transportirali po vodih do glavnih razcepnih središč pri Opčinah in Tržiču. Ta količina je bila, po mnenju uprave SELVEG-a, čisto dovolj za pokritje celotne distribucije elektrike na SELVEG-ovem območju in zato naj ne bi bilo več potrebe po transportu elektrike iz Veneta (Fegiz, 1946, 155; AST, Schedario C.d.C. N. 237, 29. 3. 1938, 29. 3. 1939). Z zaključkom gradnje se je SADE odločil za integracijo Soc. Idroelettrica Goriziana v svojo skupino in prestrukturiranje v Azienda Idroelettrica (AST, Schedario C. d. C. N. 512, 29. 3. 1940).

46). Aprila leta 1925 pride do dviga delniškega kapitala na 12.000.000 lir, kar je povezano tako z ureditvijo državnega posojila za povojno obnovo kot z investicijo SELVEG-a v nakup delnic podjetja, s čimer je SELVEG postal edini lastnik podjetja (z 98 % delnic) (AST, Schedario C. d. C. N. 237, 31. 3. 1925).

- 53 Integracija Officine Elettriche dell'Isonzo v SELVEG, ki je uradno začela veljati od 1. 1. 1937, pomeni zaključek procesa združevanja in dokončno vzpostavitev SELVEG-a kot edinega (lokalnega!) distributerja elektrike v Novih provincinah. S tehničnega in administrativnega stališča združitve ni predstavljala nikakršnega posebnega preloma v delovanju obeh podjetij. SELVEG je bil že od leta 1925 skorajda edini lastnik Officineja in električno omrežje slednjega je bilo, skupaj s svojimi elektrarnami v spodnjem Posočju in distribucijsko mrežo, že lep čas povezano s SELVEG-ovim omrežjem (AST, Schedario C. d. C. N. 237, 22. 3. 1937).
- 54 Leta 1935 se je s prestrukturiranjem SELVEG-a spremenila tudi lastniška struktura Soc. Idroelettrica Goriziana. Delež COMIT-a se je razdelil tako, da je SELVEG prevzel delež SACEIO-ja (40 % delnic), SADE pa je dobila preostalih 20 % in je tako imela v lasti 60 % delnic (AST, Schedario C. d. C. N. 512, 30. 3. 1936).

»Manjše« ključne industrije

Gre za industrije, ki imajo določene značilnosti ključnih industrij, a te niso toliko izrazite, zato jih imenujemo »manjše« ključne industrije. Med njih prištevamo industrijo proizvodnje cementa in kovinsko ter strojno industrijo. Industrija proizvodnje cementa kaže prisotnost urbanizacijskih ekonomij pri uporabi transportne infrastrukture (glavni prometni centri so bili Trst, Pula in Videm), visoko stopnjo kapitalske in delovne intenzivnosti, čeprav nižjo od ključnih industrij, konstantna vlaganja v posodobitev in razširitev proizvodnje ter uporabo električne energije. Za to industrijo so značilne tudi močne MAR-ekonomije, opazne tako v začetni širitvi dejavnosti z ustanavljanjem novih podjetij kot v poznejši integraciji v večje (nacionalne) koncerne v drugi polovici tridesetih letih. Razlog, zakaj smo industrijo proizvodnje cementa klasificirali kot »manjšo« ključno industrijo, je šibkejša navezanost na Trst kot pol rasti oz. šibkejša urbanizacijske ekonomije.

Obravnavana podjetja iz kovinske in strojne industrije tudi kažejo zelo močne urbanizacijske ekonomije preko povezave tržaškega mestnega okolja z lokacijskimi dejavniki kapitala, trga in delovne sile, ter lokalizacijske ekonomije oz. koncentriranje industrije na eni lokaciji. Prav tako so zelo močne MAR-ekonomije, torej specializacija dejavnosti. Hkrati pa so ta podjetja dosti manj kapitalsko in delovno intenzivna kot ključne industrije, saj funkcionirajo kot srednje velika podjetja.

Industrija gradbenih materialov – cementarne

Industrija proizvodnje cementa je največji razmah doživela v medvojnem obdobju. V Videmski provinci so tedaj obstajale tri družbe, na območju Julijske krajine pa so se tudi razvila tri podjetja, vsa tri v obliki delniške družbe, in sicer dve v Istrski in eno v Goriški provinci.

Zelo pomemben lokacijski dejavnik za njihov razvoj je bil dostop do surovin. Vsa tri furlanska podjetja (Cementi del Friuli, Fabbriche riunite di cementi e calce in Cementi del Veneto) so pridobivala kamen iz okolice Čedada (Parmeggiani, 1966, 116–17), Cementi Isonzo so nastali na lokaciji, bogati s kamnom in vodnimi viri, ki jo je pri Anhovem že pred prvo svetovno vojno imela v lasti cementarna iz Splita,⁵⁵ edino S. A. Istriana dei Cementi je nastala na lokaciji (na enem delu puljskega Arsenala), kjer so osnovno surovino (mar-

55 Podjetje je bilo ustanovljeno 9. 8. 1919, s sedežem v Trstu in s koncesijo, ki si jo je pridobila Banca Italiana di Sconto, ki je bila največji delničar, saj je vložila 3.770.000 od 5.000.000 lir ustanovitvenega kapitala. Preostali delničarji so bili podjetje »Spalato Società Anonima del Cemento Portland« iz Splita (z registrirano podružnico v Trstu že pred prvo svetovno vojno) ter še dva manjša delničarja. Namen podjetja je bil proizvodnja in prodaja cementa, za kar so od splitskega podjetja pridobili zemljišča in pravice za izkoriščanje (kamna in vodnih virov) pri Anhovem. Proizvajali so

mor) morali transportirati do obrata po morju. Zato pa je imela v bližini najdišča boksita in silicija, kar ji je omogočalo oblikovanje specifičnih izdelkov, ki jih ni imela nobena druga cementarna na območju severovzhodnega Jadrana.⁵⁶ V obdobju med obema vojnama je v Istri obstajala še cementarna »Società Portland e Marna Albona« oz. SPEMA, delniška družba, ki je imela obrat v Koromačnem (Valmazzinghi), v neposredni bližini ARSA-inega rudnika v Raši. Podjetje je izkoriščalo tako lastni marmor kot tistega, ki ga je v svojih rudnikih izkopavala ARSA (DAPA, Općina Pula, 118, Le Condizioni ..., 37).

V zvezi lokacijskega dejavnika transporta lahko ugotovimo, da so Cementi Isonzo transportirali blago ali po železnici v smeri Benetk ali pa po železnici do Trsta in potem naprej po morju (Consiglio e Ufficio provinciale dell'economia di Gorizia, 1930, 68 in Archivio C. d. C. TS, N. 1449, 23. 11. 1929). Obe podjetji v Istri pa sta se za transport surovin in izdelkov posluževali lokalnih pristanišč – Istriana dei Cementi je uporabljala puljsko pristanišče, SMEPA pa je, glede na lokacijo obratov, zelo verjetno sodelovalo z ARSO pri uporabi njenih pristanišč v Bršici in Štalijah. Gre torej za določeno prisotnost urbanizacijskih ekonomij oz. za izkoriščanje mestne in regionalne transportne infrastrukture.

Pri lokacijskem dejavniku energije so vsa podjetja v proizvodnji uporabljala električno energijo. Cementi Isonzo so izkoriščali možnost dobave elektrike od bližnjih hidroelektrarn (od Brunnerjevega podjetja Soc. Idroelettrica Goriziana), medtem ko je imela Istriana dei Cementi sklenjen zelo ugoden dogovor o dobavi premoga iz Jugoslavije. Glede dejavnika delovne sile sta tako cementarna iz Anhovega kot cementarna v Pulju zaposlovali lokalne delavce, iz iste ali sosednjih občin. Cementarna v Anhovem je po številu zaposlenih spadala med velike industrijske obrate na območju Goriške province,⁵⁷ cemen-

cement znamke Portland in cementno kritino znamke Salanit (Archivio C. d. C. TS, N. 1449, 9. 8. 1919).

56 Podjetje Società Anonima Istriana dei Cementi je bilo ustanovljeno s koncesijo »Cementi Isonzo« leta 1925 v Pulju. Podjetje naj bi proizvajalo cement tipa Portland, tako kot »Cementi Isonzo« ter »cemento fuso«, mešanico apnenca in boksita, katerega je leta 1908 patentiralo francosko podjetje za proizvodnjo cementa Lafarge (AST, Schedario C. d. C. N. 739, 25. 5. 1927). Podjetje je boksit in silicij, ki ju je potrebovalo za »cemento fuso« in »cemento di magnesia«, pridobivalo iz kopov v Istri, medtem ko so marmor za cement Portland dobivali iz Dalmacije (DAPA, Općina Pula, 118, Le Condizioni ..., 37).

57 Število zaposlenih delavcev v letu 1921 naj bi znašalo 250, leta 1923 410 in leta 1925 560 (Livi, 1925, 38). Po podatkih goriške trgovinske in industrijske zbornice pa je bilo v podjetju zaposlenih vsaj 530 delavcev, od katerih naj bi bila večina (483) iz Anhovega (Consiglio e Ufficio provinciale dell'economia di Gorizia, 1930, 56–57, 67). Sledeč tem podatkom lahko sklepamo, da se je realno število zaposlenih delavcev gibalo med 500 in 600, ob koncu tridesetih let pa je bilo več kot 850 (ASBI, Ispettorato ..., Corda n. 100, fasc. 18, 25. 9. 1939).

tarna v Pulju je v medvojnem obdobju pokrivala okoli 10 % vseh zaposlenih v industriji in obrti v mestu,⁵⁸ medtem ko je imela SPEMA leta 1931 zaposlenih okoli 250 delavcev (DAPA, Prefettura dell'Istria di Pola, šk. 308, fascikel X-3-13/4, 25. 7. 1931).

Pri lokacijskem dejavniku trga lahko rečemo, da so cementarne največ proizvajale za domači trg. Tu sta imela pomembno vlogo dva elementa: prvi so konzorciji, v okviru katerih so si podjetja s kartelnim dogovarjanjem razdelila domači trg in tako lahko nastopala tudi na bolj oddaljenih krajih v Italiji (npr. v južni Italiji),⁵⁹ drugi pa je fašistična ekonomska politika v medvojnem obdobju, ki je v drugi polovici dvajsetih let vplivala na krčenje gradbene dejavnosti v državi, v drugi polovici tridesetih let pa preko javnih del stimulirala domače gradbeništvo.⁶⁰ Proizvodnja v cementarnah je bila namreč močno odvisna od vitalnosti gradbeništva oz. povpraševanja po gradbenih materialih. To je opazno predvsem pri podjetju Cementi Isonzo, ki so bili konec dvajsetih in v začetku tridesetih let v globoki krizi (Archivio C. d. C. TS, N. 1449, 31. 3. 1931, 23. 3. 1932). Po drugi strani pa je Istriana dei Cementi razpolagala s širšo paleto izdelkov, s katero so lažje našli kupce in jih zato kriza v tem času ni toliko prizadela (AST, Schedario C. d. C. N. 739, 25. 4. 1932).

Upoštevajoč omenjene lokacijske dejavnike lahko industrijo proizvodnje cementa ocenimo kot razpršeno industrijo, kjer lokalizacijske in urbani-zacijske ekonomije niso imele večje vloge. Zelo opazne pa so MAR- in Jacobs-ekonomije. Pobuda za nastanek Cementi Isonzo in Istriana dei Cementi je prišla od podjetja Spalato iz Splita, ki je pred prvo svetovno vojno transportiralo in prodajalo cement iz Splita preko Trsta v avstrijski prostor. Pri ustanavljanju obeh podjetij je Spalato k sodelovanju privabil podjetnike in strokovnjake iz Trsta (Archivio C. d. C. TS, N. 1449, 9. 8. 1919), pri čemer je postavitve cementarne v Pulju tudi povezana z namerami fašističnega vrha po aktiviranju industrijske dejavnosti v Pulju v dvajsetih letih.⁶¹ Podobno so tudi

58 Število zaposlenih delavcev je leta 1929 znašalo 770, leta 1930 pa 667 (DAPA, Općina Pula, 118, Le Condizioni ..., 37).

59 Tako sta »Cementi Isonzo« in »Istriana dei Cementi« sodelovali v »Consorzio fra le fabbriche del Veneto«, »Consorzio Tirreno Produttori Cemento« in »Consorzio Produttori Agglomeranti Idrraulici delle Tre Venezie« (v slednjega so bila vključene tudi furlanske cementarne) (Parmeggiani, 1966, 117).

60 »Anche le quantità di Cemento Portland collocate nel Regno con il tramite del Consorzio Produttori Leganti Idrraulici delle Tre Venezie e del Consorzio Tirreno Produttori Cemento, segnarono un forte aumento, dovuto questo oltre che all'estensione della nostra zona d'attività all'Italia Meridionale, anche, ed in prima linea, al merito della saggia politica del Governo Nazionale, che, continuando il vasto programma di lavori pubblici ...« (AST, Schedario C. d. C. N. 739, 6. 4. 1935)

61 »Nell'udienza del 28 corrente mese accordata ai rappresentanti della Società Cementi Isonzo di Trieste, S. E. il Presidente del Consiglio dei Ministri, assistito dal sottoscritto [državni podsekre-

»Fabbriche riunite cementi e calce« iz Čedadada nastale na pobudo cementnega velikana iz Bergama. Vsa tri podjetja so torej nastala kot razširitev že obstoječe industrijske dejavnosti, kar je primer MAR-ekonomij. Nadalje sta primera MAR-ekonomij že omenjeni konzorciji, ki so povezovali cementarne iz Julijske krajine in Videmske province, ter proces združevanja podjetij, ki se kaže v prevzemu Cementi Isonzo s strani podjetja iz Genove s pomočjo IRI-ja,⁶² v prevzemu Istriana dei Cementi s strani podjetja iz Torina leta 1939 (S. A. Unione Cementi Marchino & Co., podjetja iz kraja Casale Monferato blizu Torina, ki postane lastnik 98,97 % delnic) (AST, C. d. C., N. 739, 31.9.1939) in v združitvi Cementi del Friuli s Cementi del Veneto, kar lahko interpretiramo kot del fašistične politike koncentracije industrijskih podjetij znotraj posameznih industrijskih panog v drugi polovici tridesetih let.

Prisotnost bančnega kapitala oz. investicij italijanskih »mešanih« bank v cementarne⁶³ in, v primeru puljske cementarne, tudi državne investicije v industrijo (preko urada Banca d'Italia za financiranje industrije – Consorzio Sovvenzioni su Valori Industriali⁶⁴) pa kažejo na prisotnost Jacobs-ekonomij. Namen teh investicij je ravno bil posodobiti in razširiti proizvodnjo – za vse cementarne je namreč značilno, da so intenzivno vlagale v posodabljanje produkcije.

tar pri Ministero della Marina, Sirianni, op.p.] ed alla presenza del Comm. Bartolini, delegato del Ministero delle Finanze, fu approvato in massima lo schema di convenzione concordato tra il R. Governo e la suddetta Società per la concessione in favore di quest'ultima 'Scoglio S. Pietro' in Pola per impiantarvi una fabbrica di cementi.«; Mussolini v pismu od julija 1925 pravi »... per concorrere alla rinascita industriale della Città di Pola, è mio intendimento di favorire l'impianto di una industria privata che possa dar lavoro a molti operai ...« (Archivio Centrale dello Stato, Roma, Presidenza del Consiglio dei Ministri (Segreteria), pratica 1/1.12, fascikel 1760; fotokopije teh dokumentov so iz arhiva Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli Venezia Giulia v Trstu, šk. 64, fascikel IV).

- 62 Zaradi slabega poslovanja v času velike gospodarske krize so bili Cementi Isonzo prisiljeni izpeljati dokapitalizacijo. Z njo sta Banco di Roma in Credito Italiano kot glavna delničarja izgubila nadzor nad podjetjem, saj je njun delež prevzel IRI in ga že leta 1935 predal podjetju »Eternit« iz Genove (ta postane lastnik 95 % delnic podjetja) (ASBI, Ispettorato ..., Corda n. 100, fasc. 18, 25. 9. 1939).
- 63 Banco di Roma in Banca Nazionale di Credito (pozneje namesto nje nastopita Credito Italiano in Banca Commerciale Italiana) sta bili glavna delničarja v Cementi Isonzo v letih 1925–1934 (Banca Commerciale Triestina, 1925, 222) in v Istriana dei Cementi v letih 1926–1939 (AST, Schedario C. d. C. N. 739, 25. 5. 1927), čeprav je bil pri slednji še dolgo časa delničar tudi »matično« podjetje Spalato.
- 64 Ob koncu leta 1929 je podjetju Istriana dei Cementi uspelo pridobiti posojilo v višini dveh milijonov lir od puljske podružnice Banca d'Italia in še milijon in pol od Consorzio Sovvenzioni su Valori Industriali. To vsoto so porabili za vzpostavitev produkcije cementa z magnezijem (»cemento di magnesia«), za povečanje proizvodnje cementa Portland in za postavitev termoelektrične centrale (AST, C. d. C., N. 739, 31. 3. 1930, 7. 3. 1933)

Kovinska in strojna industrija

Primeri podjetij iz kovinske in strojne industrije kažejo, kako se je ta industrijska panoga razvijala v soodvisnosti s podjetji iz iste ali druge panoge. Največji obrati kovinske industrije in strojne industrije v prostoru severovzhodnega Jadrana so bile namreč ladjedelnice v Trstu, Miljah in Tržiču, s pripadajočimi večjimi ali manjšimi delavnicami, kjer so proizvajali mehanske (stroje, turbine itd.) in električne dele (napeljave, generatorje itd.) za ladje⁶⁵. Največja delavnica/tovarna je bila Fabbrica macchine S. Andrea, del Stabilimento Tecnico Triestino. Tako kot se je ladjedelniška industrija začela razvijati v Trstu že globoko v 19. stoletju, so skupaj z njo v mestu začele nastajati tudi neodvisne delavnice. SATIMA in OMMSA (»Officine Meccaniche Metlicovitz«) sta primera podjetij, ki so se oblikovala izven sklopa ladjedelnic že v 19. stoletju, a so za ladjedelniško industrijo opravljala izbrana naročila.⁶⁶ Takšen razvoj je tipičen primer lokalizacijskih ekonomij oz. Marshallove koncentracije podjetij iz iste panoge na isti lokaciji. Za nastanek teh podjetij je bila namreč ključna lokacija v urbaniziranem okolju, znotraj katerega obstaja trg oz. naročniki njihovih izdelkov in storitev. V primeru lokacijskih dejavnikov surovin (železova ruda, lito ali surovo železo) in energije (elektrika in tudi nafta) so se zanašala na mestno dobavno mrežo. V mestu oz. Trstu so bile tudi najboljše možnosti, da lahko najdejo kvalificirano delovno silo, primerno izobrazeno za tehnološko zahtevno proizvodnjo.

Prisotnost lokalizacijskih ekonomij je pri teh podjetjih močno povezana z MAR-ekonomijami. Njihova dejavnost je bila specializirana za proi-

65 Tržaška ladjedelniška industrija je bila pred prvo svetovno vojno koncentrirana v treh skupinah: Cantiere Navale Triestino v Tržiču (ustanovljen leta 1907), last družine Cosulich, ki vodi tudi pomorsko družbo Austro Americana, Stabilimento Tecnico Triestino, ki obsega ladjedelnici S. Marco in S. Rocco (slednja v Miljah) ter tovarno strojev Fabbrica Macchine S. Andrea, in Arsenal, last Lloyd austriaco. Tržaški ladjedelniški kompleksi, s pripadajočimi tovarnami, delavnicami in ostalo infrastrukturo, so leta 1910 zaposlovali okoli tretjino vseh delavcev, zaposlenih v industriji in obrti v Trstu. V medvojnem obdobju je njihov delež samo rasel, tako da upravičeno veljajo za najpomembnejšo oz. centralno industrijsko panogo v Trstu in okolici (Mellinato, 2001, 63–64, 67–70).

66 »SATIMA«, Società Anonima Triestina per l'industria meccanica, je bila ustanovljena leta 1920 s sedežem v Trstu, a obratom v Škednju (Servola). Tam naj bi leta 1924 delalo okoli 195 (Banca Commerciale Triestina, 1925, 225) oz., po podatkih iz leta 1928, okoli 100 delavcev (Archivio C. d. C. TS, N. 4561, leto 1928). Dejavnost podjetja je zajemala izdelavo dizelskih motorjev tipa »Sati-ma«, pridobivanje litega železa v lastni topilnici in tudi prodajo tehnične opreme. Podjetje pod imenom »Officine Meccaniche Metlicovitz« je bilo ustanovljeno kot družba z omejeno odgovornostjo 5. 8. 1918 z namenom izdelave strojev in parnih kotlov ter upravljanja z lastno livarno. S tem se je verjetno ukvarjalo v že 19. stoletju. V resnici pa je delovalo kot večja servisna delavnica za popravila in izdelavo mehanskih ladijskih delov za ladijske družbe (AST, Rg C III 51, 5. 8. 1918 in 27. 4. 1923)

zvodnjo oz. opravljanje določenih storitev. Podjetje SVEM (Società Veneta Elettroindustriale e di Metallizzazione Anonima in Trieste) je, vsaj v dvajsetih letih, sodelovalo s Cantiere Navale Triestino in je tudi imelo eno od delavnic v Tržiču.⁶⁷ SATIMA je bila specializirana za proizvodnjo ladijskih strojev, OMMSA pa je pokrivala različne storitve za tržaške pomorske družbe. V sklopu celotne ladjedelniške in strojne industrije v Trstu in bližnji okolici so torej ta podjetja zasedala izbrano polje dejavnosti. To potrjuje tudi lokacijski dejavnik kapitala. Nastanek SVEM-a so finančno podprla podjetja in podjetniki iz »stare« Italije in iz Trsta – med slednjimi je bil najpomembnejši Cantiere Navale Triestino (CNT) (Banca Commerciale Triestina, 1925, 237). Sicer SVEM v tridesetih letih ni več toliko sodeloval s tržaško ladjedelniško industrijo kot na začetku, ampak CNT oz. Cantieri Riuniti dell'Adriatico (CRDA) so še vedno ostajali med večjimi delničarji. Razvoj podjetja v tem času potrjuje v poglavju o italijanski ekonomiji med obema vojnama izpostavljeno tezo, da je elektromehanska in elektrotehnična industrija v Italiji v tridesetih letih doživljala dobro rast, tudi na račun državne politike ekonomske samozadostnosti oz. priprav na vojno (primer so naročila za Vojno ministrstvo) (AST, Schedario C. d. C. N. 49, 17. 3. 1934).

Nosilni element za razvoj SATIME je bilo podjetje iz Linza (Climax Motorenwerke und Schiffswerft Linz A.G.), ki jo je podprlo ne samo s kapitalom, ampak tudi s svojim znanjem in logistiko. Dodatno podporo sta dala dunajski Creditanstalt, ki je že pred vojno veliko vlagal v tržaško ladjedelniško industrijo,⁶⁸ in osrednja tržaška banka Banca Commerciale Triestina.⁶⁹ Čeprav ne vemo, v kolikšni meri je SATIMA s svojo dejavnostjo sodelovala s tržaško-tržiško ladjedelniško in strojno industrijo, lahko na temelju strukture članov upravnega odbora sklepamo, da je bila z njo intenzivno povezana. Po drugi strani pa udeležba Giorgija Sanguinettija, predsednika upravnega odbora podjetja »Arrigoni«, glavnega podjetja za predelavo rib v prostoru severovzhodnega Jadrana, kaže na povezavo tudi s to panogo, saj je SATIMA prodajala stroje za ribiške ladje Arrigonijeve flote (Archivio C. d. C. TS, N. 4561, 31. 3. 1933). Najeksplicitnejša povezanost s tržaško ladjedelniško in stroj-

67 »Di fatto per accordi presi col Cantiere suddetto [Cantiere Navale Triestino, op. p.] stiamo già allestendo a Monfalcone entro il Cantiere stesso una officina che provvederà a tutti i lavori di metallizzazione occorrenti a quel grande stabilimento.« (AST, Schedario C. d. C. N. 49, 18. 2. 1925)

68 Od leta 1897 lastnik večine delnic podjetja Stabilimento Tecnico Triestino (STT) (Andreozzi, 2003, 621–23; Apih, 1988, 69–70).

69 Struktura delničarjev je bila v začetku leta 1930 sledeča: Österreichische Creditanstalt (für Handel & Gewerbe) z Dunaja (6% delnic), Climax Motorenwerke und Schiffswerft Linz A.G. z Dunaja (34% delnic), Renato Osele (24% delnic), Banca Commerciale Triestina (40% delnic) in še nekaj manjših delničarjev (Archivio C. d. C. TS, N. 4561, 23. 2. 1931).

no industrijo je pri OMMSI, kjer so imele večji del družbenega kapitala tržaške pomorske družbe, in tudi slovenska »Jadranska banka«. ⁷⁰ Ob preoblikovanju podjetja v delniško družbo leta 1928 je tržaška družina Cosulich oz. njihova osrednja družba, Soc. Triestina di Navigazione, dejansko postala večinski lastnik in glavni naročnik. ⁷¹

Po številu zaposlenih in družbenem kapitalu lahko vsa tri podjetja, ki so izvajala svojo dejavnost v Trstu, ocenimo kot srednje velika do velika podjetja. Imela so najmanj 100 zaposlenih in med okoli 1.000.000 in 5.000.000 lir družbenega kapitala. Gre torej za primere podjetij, ki so predstavljala t. i. »middle ground« med veliki ladjedelniškimi kompleksi in široko množico majhnih kovinskih delavnic, prisotnih povsod v prostoru severovzhodnega Jadrana pred in po prvi svetovni vojni.

SICMAT je primer kovinske oz. strojne industrije, ki je nastala v povezavi s tekstilno industrijo v prostoru severovzhodnega Jadrana. Tako kot so bila zgornja tri podjetja povezana z ladjedelniško in strojno industrijo ter pomorsko dejavnostjo v Trstu, je bil SICMAT povezan s tekstilno industrijo tržaške družine Brunner. Večinski lastnik podjetja je bila Brunnerjeva delniška družba Cotonificio Triestino Brunner S. A. ⁷² Osrednji namen SICMAT-a je bil proizvodnja strojev za tkanje in predenje. ⁷³ Nadalje je imel SICMAT sedež podjetja v Trstu, kjer je bil tudi sedež Cotonificio Triestino Brunner

70 S postopno krepitvijo dejavnosti ladijskih družb v drugi polovici dvajsetih let je raslo tudi podjetje. Od družabnikov je imela največ naročil še vedno pomorska družba »Cosulich« (za leto 1926 58-% delež), od nedružabnikov pa Stabilimento Tecnico Triestino (za leto 1926 14-% delež) s svojo tovarno strojev, »Fabbrica macchine di S. Andrea«, za katerega je podjetje, po vsej verjetnosti kot podizvajalec, opravljalo določena dela (izdelava in/ali popravilo delov za ladijske stroje) (AST, Rg C III 51, 5. 8. 1918, 14. 4. 1924, 7. 1. 1926).

71 Na zasedanju generalne skupščine 19. 4. 1928 je prišlo do preoblikovanja podjetja iz družbe z omejeno odgovornostjo v delniško družbo. Razlog za preoblikovanje leži tako v organski rasti podjetja kot v uveljavitvi novega zakona o delniških družbah (Rdl 14. 4. 1927 N. 567), ki je omogočil lažje preoblikovanje družb z omejeno odgovornostjo v delniške družbe. Novo podjetje bi podedovalo kapital (3.200.000 lir), nepremičnine in ostalo opremo od obstoječega podjetja. Novi (stari) delničarji so postali: »Cosulich« Società Triestina di Navigazione (61 % delnic), Lloyd Triestino (10,5 % delnic), Navigazione Generale Gerolimich & Co. (10,5 % delnic), Cantiere Navale Triestino (7 % delnic), podjetje D. Tripovich (7 % delnic), Società di Navigazione »Oceania« (4 % delnic) (AST, Schedario C. d. C. N. 255, 19. 4. 1928, 14. 3. 1930).

72 Ustanovitveni kapital podjetja je znašal 1.000.000 zlatih lir, razdeljen med tri delničarje: Cotonificio Triestino Brunner S. A. (60 % delnic), Banca Commerciale Italiana (20 % delnic) in Banca Commerciale Triestina (20 % delnic) (Archivio C. d. C. TS, N. 6106, 25. 3. 1929 in 2. 8. 1930)

73 »... costruzione di telai automatici e di altre macchine d'ogni genere per la filatura e tessitura ed altri accessori ...« (Archivio C. d. C. TS, N. 6106); natančneje »... la fabbricazione degli apparecchi con sistema 'Casablancas' a lungo stiro e si limiterà esclusivamente alla produzione speciale di questi due tipi [»Casablancas« in »Ring« - »per la filatura e ritorcitura«, op. p.] ... « (Banca Commerciale Triestina, 1925, 224)

S. A., obrat pa v Stražicah pri Gorici, ker so bile tam tovarne Cotonificia, pa tudi skupna infrastruktura (elektrarni, ki so ju zgradili Brunnerji, sta dobavljali električno energijo tako tamkajšnjim tekstilnim obratom kot SICMAT-u; izkoriščanje železniške povezave Gorica–Tržič–Trst za dobavo surovin in prevoz izdelkov, kar so uporabljali tudi tekstilni obrati). V upravnem odboru podjetja so sodelovali isti člani, kot so bili v upravnem odboru Cotonificia. Prav tako sta si podjetji delili bazen delovne sile.⁷⁴

Pri SICMAT-u lahko torej opazujemo delovanje lokalizacijskih ekonomij oz. koncentriranje obratov iz različnih industrijskih panog na eni lokaciji. V nasprotju z zgornjimi tremi podjetji v tem primeru težko govorimo o prisotnosti urbanizacijskih ekonomij, ker je bilo podjetje specializirano za proizvodnjo tekstilnih strojev in torej ni iskalo drugih odjemalcev v urbanih okoljih (npr. v Gorici ali Trstu). Tudi v tridesetih letih je glavnino proizvodnje predstavljalo izdelovanje strojev za tekstilno industrijo (tokrat ne za predelavo bombaža, ampak za propulzivno industrijo izdelave umetnih vlaken), s postopno preusmeritvijo v produkcijo jekla za potrebe CRDA (že več urbanizacijskih ekonomij).⁷⁵

»Mešane« industrije

Temeljne značilnosti lesne industrije, kemične in petrokemične industrije ter industrije predelave rib so inherentna razpršenost obratov (t. i. razpršena industrija), nizka stopnja koncentracije in razdeljenost na skromno število velikih podjetij in obratov ter večje število manjših do srednje velikih obratov oz. podjetij. Pri tem so bila velika podjetja dosti bolj kapitalsko in delovno intenzivna kot manjša oz. srednje velika. Med velika podjetja prištevamo SAFT in SCLABSO/SICLO (iz lesne industrije), Adrio, Ampeleo in Raffinerio (iz kemične in petrokemične industrije) ter Arrigoni in Conservificie (iz industrije predelave rib). Za nastanek in razvoj teh podjetij so značilne močne urbanizacijske ekonomije, s Trstom kot prometnim središčem za uvoz surovin in izvoz izdelkov, tako po morju kot po železnici, trgov in centrom podjetniškega ka-

74 Od 15 do 20 zaposlenih delavcev leta 1923 je njihovo število naraslo na več kot 300. Prvi delavci in delovodje so prišli iz Vidma, pozneje pa je podjetje zaposlovalo ljudi iz okoliških vasi (Podgore, Pevme, Vrtojbe) in z območja med Gorico in Krminom. Gre torej za isti bazen delovne sile, kot so ga imeli tekstilni obrati v Gorici (Benvenuti, 1988, 70, 79, 80).

75 Poslovanje podjetja je bilo v drugi polovici tridesetih let dobro. Primarno se je še vedno ukvarjalo s proizvodnjo strojev, a ne izključno za tekstilno industrijo, in upravljalo s svojo topilnico železa in jekla. Že od leta 1933 dalje so imela naročila podjetja Chatillon Italiana (pozneje S. A. Fibre Tessili Artificiale) za produkcijo strojev za prejo umetne svile. Leta 1935 so ponovno začeli produkcijo jekla, tokrat za potrebe Cantieri Riuniti dell'Adriatico. Imeli pa so tudi naročila za stroje za labin-ske rudnike (Azienda Carboni Italiani) (Benvenuti, 1988, 78, 79).

pitala in znanja. Prav tako so značilne močne MAR-ekonomije – koncentracije in specializacije podjetij v drugi polovici tridesetih let, v par primerih (Raffineria, Adria) tudi v okviru državnih velikanov. Velika podjetja iz teh industrij izkazujejo vse karakteristike ključnih industrij, edino z manjšo stopnjo lokalizacijskih ekonomij zaradi svoje inherentne razpršenosti.

S tem se namreč razlikujejo od preostalih manjših oz. srednje velikih podjetij. Tudi za njih so značilne urbanizacijske ekonomije, kjer Trst nastopa večinoma v funkciji trga, manj pa kot vir podjetniškega kapitala in znanja ter prometno središče. Pri teh podjetjih so namreč opazne podjetniške pobude, ki prihajajo iz nemestnega okolja. Zato so pri njih, skupaj z manjšo kapitalsko in delovno intenzivnostjo, prisotnejše Jacobs-ekonomije, z redkimi koncentracijami MAR-ekonomije. Generalno gledano pa vsa podjetja v teh panogah izkazujejo manjšo uporabo električne energije in manj razpoložljive mehanske pogonske sile kot ključne industrije.

Lesna industrija

Glavni lokacijski dejavniki za nastanek in razvoj lesne industrije na območju severovzhodnega Jadrana so bili surovina, transport in trg. Obrati za predelavo lesa so bili locirani na območjih, kjer so bile velike gozdne površine in kjer so imeli posamezni podjetniki imeli svoja gozdna posestva – gre za območje od Snežnika preko Planine (pri Postojni) do Vipavske doline (pod Trnovskim gozdom) in Gorice. Za območje Furlanske oz. Videmske province literatura (Parmeggiani) navaja 6 večjih podjetij, a ker jih nismo uspeli locirati, ne vemo, kje so imela svoje obrate in kakšna je bila njihova dejavnost. Za območje Planine lahko zanesljivo trdimo, da so se tam s pridobivanjem in predelavo lesa ukvarjali že v 19. stoletju.⁷⁶ Na osnovi podatkov o podjetjih v prvih povojnih letih lahko podobno sklepamo tudi za območje Snežnika in Gorice. Sicer sta bili območji Snežnika in Planine pred prvo svetovno vojno del dežele Kranjske, po letu 1920 pa ju seka državna meja med Italijo in Kraljevino SHS/Jugoslavijo. Toda, kot kažeta primera podjetij SCLABSA/SICLA in Vittorio Tomsic, ki sta izkoriščali svoja gozdna posestva tako v Italiji kot v Jugoslaviji, je kljub državni meji obstajala določena stopnja enotnosti znotraj lesno-predelovalne proizvodnje na teh območjih. Tako lahko v obravnavanem obdobju (1900–1940) opazujemo kontinuiran potek te dejavnosti, ne glede na različne administrativne (dežela Kranjska in Avstrijsko Primorje) in državne okvirje (Kraljevina Italija in Kraljevina SHS/Jugoslavija).

Ta kontinuiteta pa je povezana z drugima dvema glavnima dejavnikoma, to je s trgov in transportom. Trst je bil že pred prvo svetovno vojno sre-

⁷⁶ Glej Pahor in Hajnal, 1981.

dišče za transport lesa na območju severovzhodnega Jadrana. Les je prihajal po železnici iz notranjosti monarhije, potem pa bil transportiran po morju v tujino ali v Italijo.⁷⁷ Takšna struktura transporta se je ohranila tudi v medvojnem obdobju, ko je uvoz potekal večinoma iz Avstrije in Jugoslavije (a tudi iz Poljske in Romunije),⁷⁸ v izvozu pa je vedno večjo vlogo dobivala Italija (v tridesetih letih tudi njene kolonije v Afriki). Obe največji podjetji za predelavo in prodajo lesa na območju severovzhodnega Jadrana, SAFT in SCLABSA/SICLA, sta bili del te strukture. SAFT je prevažal svoj les od obratov, razpršenih v Bosni in na Hrvaškem (tedaj del Kraljevine SHS/Jugoslavije) ter v Avstriji,⁷⁹ po železnici v Trst, izvažal pa po morju na tržišča v Sredozemlju in v Italijo.⁸⁰ SCLABSA/SICLA je transportirala les od obratov (žag) z vozovi do železniške postaje (najverjetneje v Postojni) in potem z vlakom do Trsta,⁸¹ izvažala pa prav tako po morju v tujino (v S. Afriko) in Italijo.⁸² Podjetje Vittorio Tomsic z območja Snežnika pa je ali prevažalo les s kamioni direktno v Trst ali pa z njimi do najbližje železniške postaje (najverjetneje v Ilirski Bi-

- 77 Že pred prvo svetovno vojno je bila Italija država uvoznica lesa, saj je veliko večino lesa (tako obdelanega kot neobdelanega) uvažala iz Avstro-Ogrske. Po vojni se je z razpadom monarhije ta uvoz porazdelil na države naslednice, kjer sta prednjačili Kraljevina SHS in Avstrija, ki sta leta 1920 pokrivali približno 3/5 celotnega italijanskega uvoza. Celotna tržaška trgovina z lesom (tako uvoz kot izvoz) je leta 1913 znašala 484 tisoč ton ali 7,88 % celotne tržaške trgovine. V letih po vojni je opaziti znaten padec. Tako je leta 1919 vsa trgovina z lesom obsegala komajda 31 % tiste leta 1913, ampak je v naslednjih letih strmo napredovala in dosegla leta 1923 že 77 % tiste iz leta 1913. Glede na takšen trend ni presenetljivo, da se je delež trgovine z lesom v celotni tržaški trgovini dvignil na 9,17 % (Camera di Commercio e industria Trieste, 1924, 73–79).
- 78 Tako je leta 1923 v Trst po železnici prispelo 232 tisoč ton (uvoz lesa v Trst preko morja je bil zane-marljivo majhen), od katerih je 116 tisoč ton prispelo iz Kraljevine SHS, 46 tisoč ton iz Avstrije, 30 tisoč ton iz »notranjosti« oz. iz Novih provinc. Istega leta je tržaško pristanišče izvozilo za 164 tisoč ton lesa, od tega 67,4 tisoč ton v Italijo, 96,1 tisoč ton pa v tujino (Camera di Commercio e industria Trieste, 1924, 82–84).
- 79 SAFT je bil sestavljen iz treh zunanjih obratov (*Imprese estere di produzione di legname*). Poročilo BCT navaja, da je podjetje imelo v lasti obrat pri Fürnitzu pri Beljaku na Koroškem, ki je bil povezan s Trstom preko železnice Beljak–Trbiž–Videm–Trst ter objekt/podružnico v Rimu (skladišče lesa in žaga) (AST, Tribunale, Rg B III 75, 17. 5. 1927). Glavni obrat za proizvodnjo lesa je bil, kot lahko samo posredno sklepamo, v Jugoslaviji – po vsej verjetnosti je to bilo podjetje »Ugar« v Bosni (Archivio IRI, Pratiche degli uffici (Numerazione Nera), Atti..., Sezione Smobilizzi..., Verbali..., N. 19 - Adunanza del 5 aprile 1935-XIII).
- 80 Podjetje je primarno izvažalo na mediteranska tržišča (tu je najbolj mišljena Španija), a tudi v Anglijo, Južno Ameriko in Levant, torej na tiste destinacije v tujini, ki so bile najprisotnejše v tržaški trgovini z lesom v prvih povojnih letih. Izvažalo je tudi v Italijo (Banca Commerciale Triestina, 1925, 207, 208).
- 81 Po podatkih iz leta 1928 je podjetje imelo 6 žag s skupno 365 konjskimi močmi in zaposlovalo v povprečju 126 delavcev. Ena je bila v Postojni, ena v Belskem in štiri v Kačji vasi pri Planini (Consiglio Provinciale dell'Economia di Trieste, 1929, 29, 34; Archivio C. d. C. TS, N. 5277, 2. 4. 1928)
- 82 AST, Rg B VI 4, 11. 3. 1930, 25. 3. 1939

strici, na železniški progi Trst–Kozina–Ilirska Bistrica–Reka) in potem tudi z vlakom v Trst.⁸³ Povezovalna točka lesne industrije, ki je s svojimi razpršenimi obrati funkcionirala kot razpršena industrija, je bilo mesto Trst s svojimi transportnimi povezavami oz. urbanizacijskimi ekonomijami. Delovanje teh ekonomij potrjuje tudi vloga Trsta kot trga, saj sta imeli obe srednje veliki podjetji, Vittorio Tomsic in Antonio Rizzato, nekatere glavne kliente (ladjedelnice) v Trstu in njegovi neposredni okolici.⁸⁴ Sočasno pa je bilo v Trstu registriranih več srednje velikih in majhnih podjetij za predelavo in trgovino z lesom.

Tudi pri lokacijskem dejavniku kapitala lahko opazimo prisotnost urbanizacijskih ekonomij. SAFT je bil ustanovljen z združitvijo treh tržaških podjetij, ki so se že pred prvo svetovno vojno ukvarjala s trgovino z lesom preko tržaškega pristanišča. Po vojni pride do novih investicij trgovskega (Fratelli Brunner in Figli di Jacob Brunner), pomorskega (Cosulich in D. Tripovich) in bančnega kapitala (Banca Commerciale Triestina in Giovanni Scaramangà). Gre torej z kombinacijo več vrst kapitala, z namenom voditi trgovinsko in industrijsko dejavnost z lesom. Pri tem je bila trgovinska dejavnost v prvem planu, kar je razvidno iz izrazite usmerjenosti podjetja v izvoz svojih izdelkov v tujino.⁸⁵ To je primer delovanja Jacobs-ekonomij, ko pride do prepletanja dveh različnih tipov dejavnosti (trgovinske in industrije).

83 Podjetje je imelo v lasti in upravljalo žago v Jugoslaviji, z gozdnimi posestvi in obrati na Snežniku (zraven je bil še manjši obrat za proizvodnjo vezanega lesa) ter z na novo pridobljenim obratom za proizvodnjo testenin in žago. Prodajalo je surov, na pol obdelan les in vezani les (Archivio IRI, Pratiche degli uffici (Numerazione Nera), Atti ..., Sezione Finanziamenti ..., Consiglio 29 dicembre 1933, Pos. n. 7 ..., 29. 12. 1933)

84 V Italiji je prodaja potekala preko trgovskih zastopnikov, pri čemer so bili glavni klienti S. A. Carbonifera ARSA in Cantieri Riuniti dell'Adriatico iz Trsta, S. A. Cantieri Navali in Azienda Italiana Imballaggi z Reke, S. A. Fabbriche Formenti iz Carate Brianza ter Officine di Casaralta iz Bologne (Archivio IRI, Pratiche degli uffici (Numerazione Nera), Atti ..., Sezione Finanziamenti ..., Mutui ..., Relazione ..., 8. 9. 1937).

Po informacijah goriške trgovinske in industrijske zbornice je imelo podjetje Antonio Rizzato zelo dobro organizirano proizvodnjo, z modernimi stroji in opremo, ki mu je omogočala sprejemanje večjih naročil (med naročniki so bili tudi Državne železnice in Cantieri Riuniti dell'Adriatico). O dobrem stanju industrijske in trgovinske dejavnosti podjetja pričajo tudi prošnje za odobritev službenih potovanj v Nemčijo, Jugoslavijo, Madžarsko in Romunijo (Archivio C. d. C. G., N. 10292, 30. 8. 1938, 5. 9. 1938)

85 Po poročilu BCT je podjetje nastalo z združevanjem treh manjših obstoječih podjetij, ki so se ukvarjala s proizvodnjo in prodajo lesa, še posebej preko tržaškega pristanišča. Ta podjetja so nastopala v SAFT-u z majhnim deležem v višini 290.000 lir, kar ni bila niti desetina ustanovitvene kapitala (ta je znašal 5.000.000 lir). Ostali delničarji so bili predstavniki tržaške ekonomske elite. Največji posamični delničar je bila Banca Commerciale Triestina z vložkom 3.270.000 lir. Predsednik upravnega odbora BCT Giovanni Scaramangà je sodeloval osebno s 150.000 lirami. Drugi veliki delničarji so bili podjetje »Fratelli Brunner« s 480.000 lirami in njen delničar Filip-

Ostali primeri Jacobs ekonomij pa so vezani na podjetniške pobude iz lokalnega, nemestnega, okolja. Podjetji Vittorio Tomsic⁸⁶ in Antonio Rizzato⁸⁷ sta ustanovila in vodila podjetnika iz Snežnika oz. Ajdovščine, medtem ko je bila Fabbrica Imballaggi di Legno bila ustanovljena s kapitalom iz »stare« Italije, a jo je vodil lokalni podjetnik iz Vrhpolja.⁸⁸ Za razvoj SCLABSE/SICLE pa so značilne MAR-ekonomije, saj gre v tem primeru za nadaljevanje obstoječe dejavnosti grofov Windischgrätz, z določeno podporo podjetniškega znanja in kapitala iz Trsta.⁸⁹

Za medvojno obdobje oz. še posebej za drugo polovico tridesetih let je za lesno industrijo značilen proces specializacije dejavnosti, povezan z državno

po Brunner s 50.000 lirami, potem podjetje »Figli di Jacopo Brunner« z 250.000 lirami in Arminio Brunner osebno z 10.000 lirami, podjetje »D. Tripovich« z 250.000 lirami in podjetje »Fratelli Cosulich« z 240.000 lirami (AST, Rg B III 75, 20. 2. 1920). V SAFTU-u so torej kot delničarji oz. lastniki sodelovala najeminentnejša tržaška trgovinska in pomorska podjetja (Brunnerji, Tripovich, Cosulich) in najmočnejši tržaški bančni zavod. Prisotnost podjetij »D. Tripovich« in »Fratelli Cosulich« se dobro ujema s ciljem podjetja, tj. da izvažajo les preko tržaškega pristanišča.

- 86 Leta 1930 je trgovec z lesom, Viktor Tomšič (Vittorio Tomsic), ki je imel v lasti gozdne površine na Snežniku in je tudi trgoval z lesom iz Jugoslavije, z družabnikom Aleksandrom (Alessandro) Liconom ustanovil javno trgovsko družbo, s katero je kupil obrat za proizvodnjo testenin in žago na Snežniku od podjetja »A. Znidarski & C.«. Leta 1932 je iz podjetja izstopil družabnik Licon, zato se je podjetje preimenovalo v »Vittorio Tomsic – Pastificio e Segheria«, pozneje pa nosi ime »Vittorio Tomsic – Villa Del Nevoso« (Archivio IRI, Pratiche degli uffici (Numerazione Nera), Atti ..., Sezione Finanziamenti ..., Mutui ..., Relazione ..., 8. 9. 1937)
- 87 Podjetje »Antonio Rizzato« je začelo s svojo dejavnostjo predelave surovega lesa v rezani les 8. 8. 1923. Obrat in sedež podjetja sta bila v Ajdovščini, edini lastnik pa Antonio Rizzato, rojen v Trstu, a stanujoč v Ajdovščini (Archivio C. d. C. G., N. 4098, 1. 5. 1925). Do začetka tridesetih let je že razširilo svojo dejavnost na proizvodnjo lesne embalaže, lesenih ohišij in zabojev. Poleg obrata v Ajdovščini je Rizzato razpolagal še z velikimi gozdnimi posestvi na območju Goriške province (Archivio C. d. C. G., N. 4098, 23. 4. 1931, 27. 6. 1932).
- 88 V obdobju od junija 1934 (13. 6. 1934) do marca 1937 je v Vrhpolju pri Vipavi obstajalo podjetje »Fabbrica Imballaggi di Legno«, katere lastnik je bila Maria Foresio (rojena v kraju Manduria, pri mestu Lecce, stanujoča v Viareggio v Toskani). S podjetjem je upravljal njen brat, Emanuele Foresio. Proizvajalo je lesno embalažo, pri čemer je uporabljalo žago in obrat za produkcijo embalaže. Razpolagalo je s pogonsko močjo 35 konjev in zaposlovalo 12 delavcev (Archivio C. d. C. G., N. 11274, 19. 7. 1935, 29. 6. 1936 in 23. 5. 1939)
- 89 Drugo največje tržaško podjetje, ki se je ukvarjalo s proizvodnjo in prodajo lesa, je bila SCLABSA, skupaj s hčerinskim podjetjem SICLA. SCLABSA je bila ustanovljena 2. 11. 1919, z delniškim kapitalom 100.000 lir in sedežem v Trstu. Banca Commerciale Italiana je prispevala 18 % ustanovitvenega kapitala, največji delež (52 %) je imel grof dr. Ugo Vincenzo Windischgrätz, medtem ko so bili manjši delničarji še baron Leo Economo, advokat Carlo Parravicini iz Trsta ter grof Alfredo Dentice di Frasso. Podjetje je razpolagalo z gozdnim bogastvom na območju Planine pri Postojni (Archivio C. d. C. Trieste, N. 5277, 3. 4. 1925, 14. 9. 1926). V bistvu je ustanovitev SCLABSE na neposrednejši (pod novim imenom in z novo strukturo delničarjev) in posrednejši (preko oblikovanja delniške družbe) način nadaljevanje iste ekonomske dejavnosti, torej pridobivanja in trgovine z lesom, s katero so se na svojih posestvih pri Postojni ukvarjali grofje Windischgrätzji že pred prvo svetovno vojno oz. že od 18. stoletja dalje.

podporo tej industriji. Specializacijo oz. MAR-ekonomije lahko opazimo pri ustanovitvi SICLE, ki je nastala na pobudo SCLABSE, z usmeritvijo izključno v predelavo lesa.⁹⁰ Nadalje je SICLA investirala v nastanek in razvoj obrata za proizvodnjo vezanega lesa, ko je kupila žago od podjetja Mankoč pri Pivki. Pri tem sta bili pomembni tako podpora matične SCLABSE kot državno posojilo od IMI-ja (AST, Rg B VI 4, 20. 12. 1934; 17. 3. 1937). V svoji dejavnosti sta se specializirali tudi podjetji Vittorio Tomsic in Antonio Rizzatto, saj sta osnovni proizvodnji žaganega lesa dodajali produkcijo lesne embalaže ali vezanega lesa. V proizvodnjo embalaže, ne pa žaganega lesa, je bilo usmerjeno tudi podjetje Fabbrica Imballaggi di Legno.

SICLA, Vittorio Tomsic in Antonio Rizzatto so podjetja, ki so doživljala zelo dobro rast v drugi polovici tridesetih let. To je čas, v katerem je italijanska gospodarska politika omejevala uvoz iz tujine in favorizirala domače proizvajalce. Poleg tega je italijanski trg povpraševal tudi po prefinjenejših izdelkih iz lesa, kot so različni tipi vezanega lesa, ne samo po osnovnem žaganem lesu, in zato pride do investicij v proizvodnjo teh izdelkov. Toda v dvajsetih letih je bila situacija drugačna. SAFT-u in SCLABSI/SICLI so na trgih v Sredozemlju konkurirale avstrijska, jugoslovanska, romunska in druge lesne industrije. Šele z veliko gospodarsko krizo, ko se je njihova proizvodnja in prodajna mreža izkazala za nesposobno kosati se s poostreno konkurenco, so se ta podjetja preusmerila na italijanski trg.⁹¹ Pri tem je SAFT-ovo delovanje v

90 SICLA je bila ustanovljena na konstitutivnem zasedanju generalne skupščine 31. 12. 1928. Da gre za hčerinsko podjetje, dokazuje sestava delničarjev in upravnega odbora. V družbenem kapitalu 1.000.000 lir so sodelovali grof Ugo Vincenzo Windischgrätz z deležem 600.000 lir, Leo Economo z deležem 200.000 lir, grof Francesco Giuseppe Windischgrätz s 100.000 lirami in Giorgio Georgiadis, tudi s 100.000 lirami. Namen podjetja je bil nadaljevati z industrijsko dejavnostjo SCLABSE. V tem oziru je od SCLABSA prevzela v upravljanje njene obrate, orodja, stroje in z njimi povezana prevozna sredstva (AST, Rg B VI 4, 31. 12. 1928; Archivio C. d. C. TS, N. 5277, 26. 9. 1929)

91 Konec dvajsetih in v začetku tridesetih let je SAFT zelo slabo posloval – prodaja je tekla slabo, tako zaradi tuje konkurence kot zaradi visokih uvoznih carin drugih držav. Od obratov deluje samo večji, ostali (v Avstriji in Jugoslaviji oz. na Hrvaškem) pa ne obratujejo (AST, Rg B III 75, 31. 3. 1932). Podatki za uvoz in izvoz lesa preko Trsta kažejo, kako močno je upadla trgovina z lesom ob koncu dvajsetih in začetku tridesetih let. Medtem ko je leta 1923 prišlo v Trst 232 tisoč ton, odšlo pa 164 tisoč ton, je leta 1929 ta številka padla na 128 tisoč ton uvoza in 88 tisoč ton izvoza, leta 1933 pa je znašala samo še 62 tisoč ton uvoza in 40 tisoč ton izvoza (Consiglio Provinciale dell'Economia di Trieste, 1930, 121; Pertot, 1954, 100). Ko leta 1936 pride do zapiranja italijanskega trga zaradi mednarodnih sankcij, kar je močno zmanjšalo uvoz jugoslovanskega lesa in omejevalo prodajo lesa v tujino, se za podjetje začne pozitiven trend, tako da je konec leta 1938 že zelo dobro poslovalo.

krizi in po njej povezano tudi z angažmajem IRI-ja pri reševanju podjetja po propadu Brunnerjev in prevzemu s strani COMIT-a.⁹²

Lesna industrija ni bila niti zelo kapitalsko niti delovno intenzivna. Srednje velika podjetja, kot sta bili Vittorio Tomsic in Antonio Rizzato, so imela zaposlenih do 100 delavcev.⁹³ SICLA je imela zaposlenih več kot 100 delavcev na žagah, pri proizvodnji vezanega lesa pa jih je potrebovala tudi okoli 200. Po dostopnih podatkih so vsa podjetja zaposlovala lokalno nekvalificirano delovno silo, toda za tehnološko zahtevnejšo proizvodnjo so potrebovala tudi kvalificirane delavce od drugod (primer SICLE).⁹⁴ Po vsej verjetnosti so imeli tudi posamezni SAFT-ovi obrati zaposlenih od 100 do 200 delavcev. Če pustimo ob strani SAFT, ki se je ukvarjal tudi s trgovino, so zgornja tri podjetja razpolagala (vsako) z največ nekaj milijoni lir družbenega kapitala. To jim je zadoščalo za zelo solidno tehnološko opremljenost s stroji, ki sta jih poganjali tako para kot elektrika. Primer podjetij SICLA in Vittorio Tomsic pa kaže, da so investicije v sodobnejše obrate, za proizvodnjo vezanega lesa, zahtevale dosti več kapitala.

Kemična in petrokemična industrija

Tudi kemična industrija je na območju severovzhodnega Jadrana funkcionirala kot razpršena industrija. Prav tako ne moremo govoriti o enem ali o kombinaciji več lokacijskih dejavnikov, ki bi definirali to industrijo kot celoto. Vsako podjetje ali vsaj skupina podjetij ima namreč samosvojo kombinacijo dejavnikov.

Podjete Ampelea, ki se je ukvarjalo z proizvodnja kemijskih produktov in žganih pijač na osnovi vinskega ekstrakta, je postavilo obrat v Rovinju, kjer je moralo dodatno investirati v izgradnjo vodovoda za potrebe proizvodnje in računati na večje stroške transporta pri prevozu svojih izdelkov od obrata do Trsta in potem naprej na trg. S stališča dejavnikov transporta in trga je Rovinj

Za SCLABSA/SICLA glej AST, Rg B VI 4, 11. 3. 1930, 29. 3. 1933, 28. 3. 1934, 20. 12. 1934; Consiglio Provinciale dell'Economia di Trieste, 1929, 130.

92 AST, Rg B III 75, 29. 4. 1935; Archivio IRI, Pratiche degli uffici (Numerazione Nera), Atti ..., Sezione Smobilizzi ..., Verbali ..., N. 23 – Adunanza del 4 settembre 1935 – XIII.

93 Za Vittorio Tomsic glej Archivio IRI, Pratiche degli uffici (Numerazione Nera), Atti ..., Sezione Finanziamenti ..., Mutui ..., Relazione ..., 8. 9. 1937; za Antonio Rizzato glej Archivio C. d. C. G., N. 10292, 30. 3. 1934.

94 Za podjetje SCLABSA/SICLA velja, da je po podatkih iz leta 1928 zaposlovalo v povprečju 126 delavcev, kar je polovica vseh zaposlenih v lesni industriji (industria del legno ed affini) v občini Postojna tega leta oz. slabih 20 % zaposlenih v primarni predelavi(!) lesa v celotni provinci (pri tem odštejemo Trst, kjer je bilo ogromno manjših podjetij in obrtnikov, ki so se ukvarjali z nadaljnjo predelavo lesa – pohištvo, embalaža itd.) (Consiglio Provinciale dell'Economia di Trieste, 1929, 29, 34). Glede dodatnega zaposlovanja glej AST, Rg B VI 4, 30. 3. 1936.

torej predstavljal slabšo lokacijo kot npr. Trst ali neposredna okolica. Po drugi strani pa je bila Istra pred prvo svetovno vojno znana po proizvodnji vina in vinske tropine so bile glavna surovina za Ampeleaino produkcijo. Zato je bil obrat, verjetno v kombinaciji z manjšimi stroški nakupa zemljišč in zaposlovanja delovne sile, postavljen ravno v Rovinju (DAPA, Okružni sud u Puli, šk. 586, Rg B 5, 6. 3. 1910, 20. 12. 1913, 8. 12. 1911).

V primeru tovarne sode Adrie pa sta pri postavitvi obrata v Trziču imela izrazito vlogo dejavnika transport in trg. Na tej lokaciji je podjetje razpolagalo z lastno pristaniško infrastrukturo in neposredno železniško povezavo do Trsta, ki sta mu omogočali lahko dobavo surovin, tako neposredno (premog od rudnikov podjetja Monte Promina pri Šibeniku) kot posredno, preko tržaškega pristanišča (sol iz Tunizije). Hkrati pa so ji te prometne zveze olajševale transport izdelkov do klientov. Poleg tega je Adria lahko izkoristila tudi urejeno mestno infrastrukturo (dostop do tekoče vode in električno omrežje, ki so ga v Trziču upravljale *Officine Elettriche dell'Isonzo*) in bližnje kamnolome. Adria je sicer bila ustanovljena 2. 11. 1911 kot delniško podjetje s sedežem na Dunaju. Ustanovila jo je skupina avstrijskih podjetnikov, na pobudo Arpada Spitzza, lastnika podjetja za izkopavanje premoga »Monte Promina« pri Šibeniku, ki je v Adrii videl tudi dobro priložnost za dodatno uporabo dalmatinskega premoga. Odločilno vlogo pa je imel finančni prispevek avstrijskega Creditanstalta (delniški kapital je znašal 4.000.000 kron) (Fragiacomo, 1997, 118, 119; ACS, PCM, 1928–1930, šk. 1090, fasc. 2005, 29. 3. 1928; Banca Commerciale Triestina, 1925, 165).

Pri nastanku obratov, ki so se ukvarjali s proizvodnjo ledu in/ali hladilnih celic, sta bila glavna dva dejavnika. V primeru podjetij S. A. per l'Industria del ghiaccio iz Barkovelj in Frigoriferi Triestini S. A. je bil glavni dejavnik dostop do tržaškega trga.⁹⁵ V primeru podjetij Società anonima Goriziana »I. G. E. A.« Industria ghiaccio ed affini in Società Anonima Rovina S. A. R. pa lahko sodimo, da gre za kombinacijo trga (goriškega in tržaškega) in do-

95 Za S. A. per l'Industria del ghiaccio glej Archivio C. d. C. TS, N. 6923. Podjetje za proizvodnjo in prodajo ledu ter hladilnih celic (»celle frigorifere«) »Frigoriferi Triestini S. A.« je bilo ustanovljeno 5. 4. 1922, kot delniška družba s sedežem v Trstu in z delniškim kapitalom 1.000.000 lir (Archivio C. d. C. TS, N. 7645, 13. 6. 1925). Glavni klienti za hladilne celice so bili veliki preprodajalci mesa, mleka in sadja v Trstu. Med njimi sta prednjačili tržaška zveza delavskih zadrug (Cooperative operazie di Trieste, Istria e Friuli) in »Centrale Grossisti« (Archivio IRI, Pratiche degli uffici (Numerazione Nera), Atti..., Sezione Finanziamenti ..., Consiglio del 29 marzo 1934 Elenco A e B, Elenco A). Med delničarji pa najdemo tudi pomorsko družbo Lloyd Triestino, kar ni presenetljivo, saj so Frigoriferi verjetno dobavljali led ali hladilne celice za uporabo na njihovih ladjah (Archivio C. d. C. TS, N. 7645, 7. 3. 1931).

stopa do dobrih vodnih virov (reka Soča).⁹⁶ Vezni element vseh primerov pa je prisotnost urbanizacijskih ekonomij. Ko gledamo podjetja, ki so se ukvarjala s proizvodnjo ledu in hladilnih celic, ugotavljamo, da je mestni (tržaški) trg glavni fokus njihove dejavnosti. Ampelea in Adria pa sta izkoriščali prometno infrastrukturo in trgovinske poti, ki so potekale skozi Trst.

Tudi za manjša podjetja na območju severovzhodnega Jadrana, kot sta bili Stabilimento Industriale Salvetti & C. v Piranu in Fabbrica Monfalconese d'olii, unto da carro e prodotti chimici »Kollar & Breitner« v Tržiču, je bilo mesto Trst ali trg za njihove izdelke ali vsaj kraj, od koder so prišli podjetniške pobude in kapital za njihovo ustanovitev.⁹⁷ Pri ICASI Trst deluje tako kot trg (prisotnost podjetja D. Tripcovich sugerira, da so proizvajali barve za uporabo pri ladjah), transportno središče in vir podjetniškega kapitala⁹⁸.

Iz datumov ustanovitev lahko vidimo, da je ustanavljanje podjetij v kemični industriji sledilo trendu razvoja kemične industrije v avstrijskem delu

- 96 Podjetje »Società anonima Goriziana 'I. G. E. A.' Industria ghiaccio ed affini« je bilo ustanovljeno 4. 12. 1920 s sedežem v Gorici in delniškim kapitalom 3.000.000 lir. Podjetje je za dva milijona lir kupilo obrat z opremo, stroji in zemljiščem od podjetja Tanner, v kontekstu tedanje »nacionalizacije« »sovražne« (avstrijske) lastnine. Nakup je financirala Banca Italiana di Sconto. Podjetje je vzpostavilo zelo dobro produkcijo ledu, ki ga je prodajalo tudi v Trst preko svojih podružnic (klienta sta bili tovarni piva Dreher in Adria) in v Benetke, medtem ko je bila proizvodnja piva in mineralne vode še v povojih (DAPA, Prefettura dell'Istria a Pola, šk. 59, leto 1927, X-3/3-2, št. 624-631). Delniška družba »S. A. Scogna Industria del Freddo ed Affini (S. A. S.)«, pozneje S. A. R., je bila ustanovljena 4. 12. 1934, s sedežem v Renčah in z družbenim kapitalom 50.000 lir. Podjetje se je ukvarjalo s produkcijo in prodajo ledu ter hladilnih celic (zraven pa še s hranjenjem in prodajo živil) (Archivio C. d. C. G., N. 11106, 4. 12. 1934).
- 97 Za Stabilimento Industriale Salvetti & C. glej AST, Schedario C. d. C. N. 5354, 31. 12. 1970 in Archivio C. d. C. TS, N. 34295, 28. 2. 1910. Za Fabbrica Monfalconese d'olii, unto da carro e prodotti chimici »Kollar & Breitner« velja, da je bilo ustanovljeno leta 1890 kot nadaljevanje obrata za proizvodnjo masti za vozove (ustanovljenega leta 1861). Podjetje je imelo okoli 50 zaposlenih (Fragiacomo, 1997, 96). Ob razširitvi proizvodnje na produkcijo asfalta, destilacijo katrana in drugih podobnih proizvodov so verjetno spremenili ime v »Prima fabbrica Monfalconese asfalti e prodotti chimici Kollar & Breitner«. Sedež podjetja je bil v Tržiču, a so imeli direkcijo in urad v Trstu. Oblika podjetja je bila javna trgovska družba (»società in nome collettivo«), družabnika sta bila Nicolò Kollar in Edoardo Breitner (Archivio C. d. C. TS, N. 10511, 6. 6. 1926). Leta 1925 sta, ob izstopu Nicola Kollarja, družabnika postal Sigismondo Breitner in dr. Ottone Breitner, sinova Edoarda – vsi trije so bili trgovci, stanujoči v Trstu, a rojeni v Tržiču. Tedaj je podjetje spremenilo ime v »Prima fabbrica Monfalconese asfalti e prodotti chimici Eduardo Breitner & Figli« (Archivio C. d. C. TS, N. 10511, 29. 9. 1926, 28. 11. 1935).
- 98 Podjetje je bilo ustanovljeno 24. 2. 1925 s sedežem v Trstu, ustanovitveni kapital je znašal 1.000.000 lir, ustanovitelji pa so bili podjetje »Fratelli Brunner« (400.000 lir), podjetje »D. Tripcovich« (200.000 lir), »Ampelea« S. A. Trieste (podružnica Ampelee iz Rovinja) (200.000 lir) in Chemische Fabriken »Dr. Joachim Wiernik« A. G. iz Berlina (200.000 lir) (Archivio C. d. C. TS, N. 3994, 24. 2. 1925).

Avstro-Ogrske monarhije. Tako so bila podjetja, ki so nastala pred prvo svetovno vojno, formirana v obdobju 1890–1914 (Stabilimento Industriale Salvetti & C. v Piranu, Fabbrica Monfalconese d'olii, unto da carro e prodotti chimici »Kollar & Breitner« in Adria v Tržiču, S. A. per l'Industria del ghiaccio iz Barkovlj, predhodnica IGEE v Gorici in Ampelee v Rovinju).

Le dve, Adrio in Ampeleo, lahko na osnovi družbenega kapitala in števila zaposlenih delavcev klasificiramo kot veliki podjetji. Ostala so bila srednje velika podjetja. To nam potrjuje tudi izvor družbenega kapitala. Edino pri Adriu in Ampelei je imel bančni kapital izrazitejšo vlogo. Adrio je podpiral Creditanstalt, eden od glavnih investitorjev v kemično industrijo v Cislajtani. Pri tem moramo imeti v mislih, da se je podjetje ukvarjalo s proizvodnjo sode, ki je bila v desetletjih pred prvo svetovno v Avstro-Ogrski še posebej v porastu.⁹⁹ V Ampeleo pa je vlagala Anglo-avstrijska banka, ki se je v Trstu specializirala za investicije v kemično (leta 1894 je pomagala postaviti tudi obrat za čiščenje riža) in petrokemično industrijo. Podjetje je bilo namreč ustanovljeno 17. 11. 1906 pod imenom »Ampelea Società anonima di Distillazione e d'Industrie chimiche« ali »Ampelea Destillations-und chemische Industrien Aktiengesellschaft« na osnovi koncesije, podeljene podružnici Anglo-avstrijske banke v Trstu, Carlu Apolloniju iz Umaga in Giorgiju Vianelliju iz Rovinja. Sedež podjetja je bil v Rovinju, ustanovitveni kapital je znašal 1.500.000 kron (DAPA, Okružni sud u Puli, šk. 586, Rg B 5, 17. 11. 1906). Leta 1912 so zaradi novih investicij dvignili delniški kapital na 4.000.000 kron. Ob tej dokapitalizaciji je Anglo-avstrijska banka iz Trsta postala lastnik dobre tretjine delnic, medtem ko sta s parimi procenti v podjetju sodelovali tudi podružnica Union banke in Jadranske banke iz Trsta. Večje deleže so še naprej ohranjali posamezni stari delničarji (podjetje Vito Morpurgo, Vianelli Silvestro, Pietro Manzutto, Gustavo Schütz) (DAPA, Okružni sud u Puli, šk. 586, Rg B 5, 20. 12. 1913). V obeh primerih gre torej za kombinacijo bančnega kapitala in podjetniškega znanja – pri Adriu so to Creditanstalt in podjetniki iz Avstrije, pri Ampelei pa Anglo-avstrijska banka in podjetniki iz Trsta, Istre ter tudi Splita. Nekateri med njimi, kot so Gustavo Schütz, Lionello Stock in Vittorio Venezian, so bili uveljavljeni člani tržaške ekonomske elite. Njihove zveze z bančnim kapitalom iz »stare« Italije (banki Banca Italiana di Sconto in Banca Commerciale Italiana) so omogočile podjetju »mehko« tranzicijo ob koncu vojne in ohranitev vrednosti kapitala.

Tako Adria kot Ampelea asta namreč po vojni šli skozi proces »podržavljenja«, ko je italijanski bančni kapital zamenjal avstrijskega in ko so v

99 Glej podpoglavje 2.2.

vodstvo obeh podjetij prišli podjetniki iz »stare« Italije. Podjetje Ampelea je leta 1920 sprejelo nov statut, s katerim so spremenili svoj delniški kapital iz kron v lire v razmerju ena proti ena. Zdaj sta največja delničarja postala Banca Italiana di Sconto (20 % delnic) in Società Italiana di Credito Commerciale (ustanovljena s strani Banca Commerciale Italiana) (16 % delnic), ki sta si efektivno razdelila delež Anglo-avstrijske banke. Med novimi delničarji najdemo tudi banko Banca Commerciale Triestina (5 % delnic) (DAPA, Okružni sud u Puli, šk. 586, Rg B 5, 9. 12. 1920). Upravni odbor pa so po novem sestavljali inženir Costantino Doria, Bernardo Kreilsheim, Luigi Marchesi, Vittorio Morpurgo, Gustavo Schütz, Lionello Stock, Vittorio Venezian in Giorgio Vianelli. Leta 1924 so člani upravnega odbora postali še Guido Segre, Raffaele Schütz in Carlo Verozzi, direktor banke Banca italo-britannica iz Torina.

Za Adrio pa velja, da so leta 1919 njeni delničarji sklenili premestiti sedež podjetja z Dunaja v Tržič in spremeniti ime iz »Adriawerke« v »Adria«. Na zasedanju generalne skupščine 8. 2. 1920 so potem konvertirali delniški kapital iz kron (4.000.000 kron) v lire (4.000.000 lir) v zelo ugodnem razmerju ena proti ena. Pri tem so izvedli še dokapitalizacijo in dvignili kapital na 30.000.000 lir. Razliko (26.000.000 lir) je v obliki dveh posojil prispevala Banca Italiana di Sconto, ki je s tem prevzela nadzor nad podjetjem (Fragiacomo, 1997, 120). Vodstvo podjetja so v tem času (1918–1920) sestavljali predstavniki banke Banca Italiana di Sconto (predsednik upravnega odbora »Adria« je bil upravitelj banke, Angelo Pogliani) in stari upravniki (podpredsednik upravnega odbora »Adria« je bil Arpad Spitz). Zaposlenih so imeli okoli 600 delavcev (Fragiacomo, 1997, 124). Kritična točka je bilo leto 1922, ko je propadla Banca Italiana di Sconto. Tedaj je podjetje prevzela Banca d'Italia in Consorzio sovvenzioni su valori industriali, ki je pokrila investicijo banke Banca Italiana di Sconto. Zahvaljujoč državnemu prevzemu je podjetje dobilo državno odškodnino za vojno škodo v obliki posojila 36 milijonov lir. To mu je omogočilo, da je do leta 1924/1925 dokončalo obnovo in do leta 1927 vzpostavilo polno proizvodnjo, pri čemer so imeli tedaj zaposlenih 500 delavcev (Fragiacomo, 1997, 126; Banca Commerciale Triestina, 1925, 165).

To prepletanje bančnega in podjetniškega kapitala ter znanja, tako pred vojno kot po vojni, kaže na prisotnost Jacobs-ekonomij, ki jim je dejavnost Ampelee sledila tudi v dvajsetih letih. Zaradi počasne obnove svoje proizvodnje kemičnih izdelkov po vojni se je namreč preusmerila v dobavo pitne vode za mesto Rovinj, z združitvijo s Conservifici dell'antica Società Generale Francese di Conserve Alimentari pa v proizvodnjo konzerviranih živil. Pro-

ces združevanja se je začel leta 1930, ko je podjetje premestilo sedež iz Rovinja v Trst, zaključil pa leta 1934 z oblikovanjem enotnega podjetja Ampelea-Conservifici S. A. (ASBI, Vigilanza ..., Corda n. 8682, fasc. 9). Združitev so vodili Guido Segre kot predsednik UO in Lionello Stock kot član UO Ampelea ter Carlo Martinolli(ch) in Luigi Marchesi kot člana UO Société Générale Française de Conserves Alimentaires S. A. Kapital združenega podjetja je znašal 4.000.000 lir, saj je Ampelea že imela v lasti vse delnice hčerinskega podjetja. Pri pregledu nepremičnin lahko vidimo, da je novo podjetje razpolagalo s tovarnami za predelavo rib v Gradežu, Izoli, Cresu, na Lastovem in posestvi pri Puli in Premanturi, v skupni vrednosti 510.000 lir (Archivio C. d. C. TS, N. 9107, 31. 12. 1934). Po združitvi se je v drugi polovici tridesetih let za podjetje začelo obdobje dobrega razvoja, pri čemer se je popolnoma preusmerilo v konzerviranje rib. S svojimi produkti je uspešno nastopalo tako na domačem kot tujem trgu (Archivio C. d. C. TS, N. 9107, 30. 5. 1938). Dejavnost predelave rib in konzerviranja, ki je bila sprva sekundarna, je tako pozneje postala primarna dejavnost podjetja in je vodila v nadaljnjo specializacijo proizvodnje – tu že govorimo o prisotnosti MAR-ekonomij.

Nasprotno pa so za Adrio v medvojnem obdobju značilnejše MAR-ekonomije, saj gre ob nakupu podjetja s strani Solvaya za koncentracijo industrije predelave sode v enem, monopolnem, podjetju. S koncem obnove in zagonom produkcije leta 1927 se je namreč Istituto di Liquidazioni, ki je nasledil lastništvo nad podjetjem od banke Consorzio sovvenzioni su valori industriali, odločil, da izpelje prodajo Adrie. Ob sodelovanju tedanjega finančnega ministra, Giuseppeja Volpija (Conte di Misurata), je najboljšo ponudbo pripravila belgijska multinacionalka Solvay, ki je že od leta 1913 dalje imela obrat za produkcijo sode v kraju Rosignano v Toskani (Zamagni, 1993, 357). Dejansko je bila prodaja Adrie Solvayu rezultat dobrih odnosov vodstva Solvaya s fašističnim vrhom. Solvay je imel s svojo tovarno v Toskani namreč monopol nad proizvodnjo sode v Italiji, ki ga je želel ohraniti. Zato mu je bilo v interesu, da vzdržuje dobre odnose z ustvarjalci fašistične gospodarske politike, še posebej v drugi polovici tridesetih let, ko je izvajanje politike ekonomske avtarkije pripomoglo k utrjevanju njegove pozicije (Fragiacomo, 1997, 128). Sočasno pa mu je monopolni položaj omogočal, da je lahko zahtevano kupnino plačal brez strahu pred morebitno konkurenco (ACS, PCM, 1928–1930, šk. 1090, fasc. 2005, 29. 3. 1928). Tako je Solvay (17. 6. 1928) kupil Adrio za 64 milijonov lir – 36 milijonov je znašalo državno posojilo za vojno škodo, ki ga je Solvay prevzel nase, preostalih 28 milijonov pa je plačal do konca leta 1929 (Fragiacomo, 1997, 127). V prvi polovici tridesetih let je potekala reorganiza-

cija podjetja, z modernizacijo obrata, pridobivanjem novih zemljišč in gradnjo domov za delavce ter uslužbenca (Fragiacomo, 1997, 214–19). Število zaposlenih delavcev je ostalo približno isto – leta 1929 je znašalo 570 (Consiglio Provinciale dell’Economia di Trieste, 1930, 68). Zaradi te investicije je imelo podjetje nekaj časa izgubo (Archivio C. d. C. G., N. 16967, 27. 2. 1931, 16. 3. 1932, 15. 3. 1935). V drugi polovici tridesetih let se je poslovanje Adrie izboljšalo, verjetno tudi zaradi Solvayeve vloge v fašistični avtarkični gospodarski politiki (Zamagni, 1993, 357). V tem času so premestili sedež podjetja v Rim. V letu 1937 so že poslovali z dobičkom, kar se je nadaljevalo do konca tridesetih let. Tako so trideseta leta za Adrio pomenila modernizacijo in specializacijo proizvodnje, v okviru Solvayeve strategije razvoja, ki je bila v skladu s fašistično gospodarsko politiko.

Tudi pri podjetjih, usmerjenih v proizvodnjo ledu in hladilnih celic, lahko v medvojnem obdobju opazujemo postopno koncentracijo in specializacijo dejavnosti oz. MAR-ekonomije, čeprav so za dvajseta leta značilnejše Jacob-ekonomije. S. A. per l’Industria del ghiaccio so pomagali postaviti tržaški podjetniki z znanjem in kapitalom iz različnih industrijskih panog (Enrico Ritter de Zahony je izhajal iz tekstilne in kamnolomske industrije, podjetje G. Economo e Figli pa iz tekstilne).¹⁰⁰ Prav tako lahko vidimo delovanje teh ekonomij v tem času pri IGEI, saj v »podržavljenju«¹⁰¹ podjetja po vojni sodelujeta podjetniško znanje iz Gorice in bančni kapital iz »stare«¹⁰² Italije (Banca Italiana di Sconto). Frigoriferi Triestini so bili, za razliko od IGEE in S. A. per l’Industria del ghiaccio, ustanovljeni po vojni, ampak tudi kažejo na delovanje teh ekonomij. Pri njih je šlo namreč za sodelovanje kapitala videmskega podjetja Società Anonima Industria del Freddo s kapitalom Cooperative operaie in Lloydja iz Trsta, ki sta bila med Frigoriferijevimi klienti.¹⁰³ Krepitev vpliva videmskega podjetja v Frigoriferi Triestini S. A. in IGEI predstavlja začetek procesa koncentracije, ki se nadaljuje z združitvijo Frigoriferi Triestini s S. A. per l’Industria del ghiaccio leta 1931 in zaključí z integracijo IGEE v podjetje Frigoriferi leta 1936. Na čelu te nove skupine podjetij je videmsko pod-

¹⁰⁰ Podjetje je bilo ustanovljeno 18. 6. 1900 s sedežem v Trstu in obratom za pridobivanje ledu v Barokovljah. Družbeni kapital je leta 1925 znašal 650.000 lir. Člani upravnega odbora (leta 1925) so bili baron Enrico Ritter de Zahony (predsednik UO), Alessandro Truden iz Trsta (podpredsednik UO), inženir Roberto Dussich iz Trsta in advokat Giulio Sandrini (tudi iz Trsta). Z letom 1927 je član UO postal Enricov sin Carlo Ritter de Zahony (Archivio C. d. C. TS, N. 6923, 29. 4. 1925 in 12. 12. 1927). V podjetju je sodelovalo veliko malih delničarjev, med pomembnejšimi sta bila Banca Commerciale Italiana in podjetje »G. Economo e Figli«¹⁰⁴ (zastopa ga baron Demetrio Economo).

¹⁰¹ Dve leti po ustanovitvi podjetja Frigoriferi Triestini je večino delnic pridobila delniška družba »Società Anonima Industria del Freddo«¹⁰⁵ iz Vidma (Archivio IRI, Pratiche degli uffici (Numerazione Nera), Atti ..., Sezione Finanziamenti ..., Consiglio del 29 marzo 1934 Elenco A e B, Elenco A).

jetje.¹⁰² Ta koncentracija podjetij v isti panogi pa je povezana tudi z ustvarjanjem lokalnih monopolov s pomočjo konzorcijev. Oba procesa, koncentracija in kartelizacija, sta značilni za italijansko industrijo in državno ekonomsko politiko v tridesetih letih. Pri tem je zanimivo, kako sta v proizvodnji ledu in hladilnih celic podjetniško znanje in kapital iz Videmske province dominirala nad tržaškim. Tudi podjetje Società Anonima Rovina S. A. R., ki je bilo ustanovljeno v Renčah in imelo prodajalni ledu v Gorici in Krminu, sta vodila podjetnika iz Videmske province.¹⁰³ To bi prej kot količini kapitala (vsa podjetja iz te branže so bila, kljub temu da je šlo za delniške družbe, nizko kapitalsko intenzivna) lahko pripisali podjetniškemu znanju in sposobnosti.

Pri nastanku obratov petrokemične industrije je imel odločilno vlogo lokacijski dejavnik transporta. Prva rafinerija nafte, podjetje Raffineria Triestina di Olii Minerali S. A., je bila postavljena v Trstu zato, ker je preko tržaškega pristanišča potekal promet z nafto. Prvotni namen obrata je bil predelovati »domačo«, galicijsko nafto za izvoz. Toda v tržaškem pristanišču je v začetku 20. stoletja vedno bolj naraščal uvoz nafte iz tujine. Kljub temu je rafinerija ostala usmerjena na predelavo galicijske nafte, ki je prihajala po železnici, in na izvoz predelane nafte ter proizvodov nazaj na avstro-ogrski trg. Nasprotno od tega, kar trdita Matis in Bachinger (1973, 172), rafinerija ni pre-

102 V začetku leta 1931 se podjetje Frigoriferi Triestini združi s S. A. per l'industria del ghiaccio iz Barkovelj. Z združitvijo in dvigom kapitala na 900.000 lir je novo, združeno podjetje pričakovalo nove priložnosti za pozitivno poslovanje. V teh letih se je namreč vedno bolj krepila konkurenca majhnih hladilnic, ki jim je podjetje želelo konkurirati z združevanjem, pri čemer mu je šla na roko državna ekonomska politika, ki je stimulirala združevanja. Ob nujni posodobitvi obrata bi namreč lahko podjetje iz Barkovelj dobavljalo led za Frigoriferi, ki pa je bilo s svojimi izdelki in storitvami dobro uveljavljeno v lokalnem okolju. Ob združitvi je predsednik UO postal Ettore Driussi (rojen in stanujoč v Vidmu), tudi predsednik UO »Società Anonima Industria del Fredo« (Archivio C. d. C. TS, N. 6923, 7. 3. 1931; Archivio C. d. C. TS, N. 7645, 7. 3. 1931).

Po združitvi s podjetjem iz Barkovelj sta se tako Frigoriferi Triestini S. A. kot IGEA ukvarjala s proizvodnjo ledu in prodajo tržaškim klientom. Obe podjetji skupaj sta leta 1934 pokrivali skorajda celotno lokalno porabo, s 3/4 deležem v tržaškem konzorciju za prodajo ledu. V letih 1934–1935 pa so se kljub dobri proizvodnji dohodki zmanjšali, in sicer zaradi konkurence tovarne ledu iz Červinjana (vodijo jo bratje Scogna), ki je močno znižala cene ledu v Trstu. Ker so nizke cene prizadele obe podjetji, se je skupina odločila racionalizirati svojo produkcijo. Z 31. 12. 1936 je bila Società per l'esercizio della Fabbrica »I. G. E. A.« likvidirana; njeno opremo, zaloge in kredite so dobili Frigoriferi (Archivio IRI, Pratiche degli uffici (Numerazione Nera), Affari ..., Organi ..., Giunta ..., Riunione del 30 luglio 1937, N. 2), ki so prav tako prevzeli celotno distribucijo ledu v Trstu (Archivio C. d. C. TS, N. 7645, 29. 6. 1936, 1. 1. 1937).

103 Delničarji so bili tudi ustanovitelji podjetja: Edoardo Scogna (rojen v kraju Lanciano pri Pescari in stanujoč v Gorici), upravitelj podjetja; njegov brat Costantino (prav tako rojen v Lancianu, a stanujoč v Trstu); geometer Felice Rovina (rojen v Reggio Emilii, stanujoč v Spilimbergu), predsednik upravnega odbora in njegov brat Lodovico (prav tako rojen v Reggio Emilii in stanujoč v Spilimbergu) (Archivio C. d. C. G., N. 11106, 4. 12. 1934).

delovala tuje nafte, toda res je, da se je, tako kot celotna avstro-ogrška petrokemična industrija, soočala z zelo močno tujo konkurenco na domačem trgu.¹⁰⁴ Dejavnik transporta je ostal enako pomemben tudi v medvojnem obdobju. V tem času je rafinerija uvažala surovino po morju, a ni več predelovala galicijske nafte, temveč ameriško, saj je leta 1924 postala del skupine ameriškega podjetja »Standard Oil Company« v Italiji (Consiglio Provinciale dell'Economia di Trieste, 1930, 67). Prav tako ni več prodajala na avstrijskem trgu, saj se je, kot del italijansko-ameriškega naftnega koncerna, preusmerila na italijansko tržišče (to dokazuje tudi mreža poslovalnic po Italiji).¹⁰⁵

Prva svetovna vojna je torej pomenila določeno spremembo trenda v lokacijskem dejavniku transporta in trga, a tudi kapitala. Podjetje je sicer nastalo s sodelovanjem glavnih tržaških podjetniško-trgovskih družin, ki so skupaj ustanovile že podjetje Cotonificio Triestino S. A., in Anglo-avstrijske banke, znane po svojih vlaganjih v kemično industrijo (Archivio C. d. C. TS, N. 6920, 28. 12. 1891). Tako kot pri drugih dveh večjih podjetjih v kemični industriji (Ampelea in Adria) pride tudi v Raffinerii do »podržavljenja« po prvi svetovni vojni. Njena nadaljnja pot je podobna Adriini, saj obe postaneta del tujih družb, uveljavljenih v Italiji. Pri tem so tržaške podjetnike in predstavnike Anglo-avstrijske banke v upravnem odboru zamenjali upravniki iz »stare« Italije oz. od partnerskega podjetja iz Genove in od drugod. Novi upravniki iz Genove so bili po vsej verjetnosti predstavniki podjetja »Società Italo Americana per Petrolio«, ustanovljenega v Benetkah leta 1891 na pobudo Benedetta Walterja in delujočega v okviru Rockefellerjevega »Standard Oil Company«. To je bil prvi korak v procesu vertikalne integracije v skupino »Standard Oil Company« v Italiji.

104 Pred prvo svetovno vojno je surovina (nafta) prihajala v Trst ali iz naftnih polj v Galiciji ali iz tujine (Romunija, Rusija, ZDA), po železnici ali po morju (Camera di Commercio e industria Trieste, 1924, 208). Leta 1910 je bilo od prispelih 39 tisoč ton surove ali delno predelane nafte samo 13 tisoč ton iz tujine (ZDA in Rusije). Rafinerija je predelala 27 tisoč ton, torej celotno pošiljko iz Galicije (Camera di Commercio e d'industria di Trieste, 1911, 269, 271). Toda leta 1913 je od 77 tisoč ton prispelih nafte v Trst 49 tisoč ton (64 %) prispelo po morju (iz Romunije, ZDA in Rusije), 28 tisoč ton (36 %) pa po železnici (iz Avstrije oz. Galicije) (Pertot, 1954, 74; Camera di Commercio e d'industria di Trieste, 1914, 352). V izvoz je šlo 31 tisoč ton, od tega v Monarhijo 24 tisoč ton. Rafinerija je torej predelovala izključno domačo nafto in jo izvažala nazaj v Monarhijo, saj se ni mogla kosati s cenami na mednarodnem trgu (Camera di Commercio e d'industria di Trieste, 1914, 352). Omenjene vrednosti uvoza in izvoza skozi tržaško pristanišče namreč potrjujejo, kako močne so bile tuje petrokemične družbe na avstro-ogrskem trgu pred vojno in kako je rafinerija bila in ostala fokusirana na domačo nafto in trg.

105 Tržaška rafinerija je imela ob koncu dvajsetih in v začetku tridesetih po Italiji več poslovalnic (Alessandria, Ancona, Bari, Bologna, Livorno, Napoli, Treviso, Torino, Verona) in dve skladišči (v Firencah in Milanu). Kljub splošni gospodarski krizi je podjetju uspelo ohraniti in razvijati svojo proizvodnjo (Archivio C. d. C. TS, N. 6920, 1. 4. 1933).

V začetku tridesetih let je podjetje Raffineria Triestina di Olii Minerali svoj sedež premestilo v Genovo (tedaj je razpolagalo z delniškim kapitalom 250.000.000 lir), s 1. 1. 1933 pa prenehalo z lastno prodajo svojih izdelkov, ker je s sporazumom s Società Italo Americana per Petrolio ta del poslovanja prevzelo podjetje iz Genove (Consiglio Provinciale dell'Economia Corporativa di Trieste, 1935, 187). Na zasedanju generalne skupščine 17. 1. 1936 je bila nato sprejeta odločitev za integracijo podjetja v Soc. Italo Americana pel Petrolio. Razloga za to potezo sta bila po eni strani v tesnem sodelovanju z genovskim podjetjem, ki je med tem tudi postalo absolutni lastnik vseh delnic Raffinerie, po drugi strani pa v državni ekonomski politiki, ki je stimulirala čim večjo koncentracijo podjetij v industrijah predelave strateških surovin, med katerimi je bila tudi nafta (Archivio C. d. C. TS, N. 6920, 17. 1. 1936). Tako kot je torej naraščal pomen petrokemične industrije v Italiji, tako prihaja v tej panogi po eni strani do vedno intenzivnejšega združevanja, po drugi strani pa do ustanavljanja novih obratov. V tem primeru je združevanje povezano s kapitalsko intenzivnimi investicijami v modernizacijo obratov in razvoj novih produktov. Hkrati pa gre tudi za odziv na naraščanje povpraševanja na domačem trgu – npr., italijanska avtomobilska industrija je kljub veliki gospodarski krizi vseskozi izkazovala veliko rast.

Ta proces MAR-ekonomij, torej integracije in koncentriranja industrijske dejavnosti na državni ravni, se je pospešil v drugi polovici tridesetih let, ko država v okviru ekonomske politike neodvisnosti od uvoza strateških surovin načrtno stimulira nastajanje novih rafinerij. S tem namenom sta bila v neposredni bližini Trsta zgrajena dva nova obrata za predelavo nafte. Tako je bilo v Trstu ustanovljeno podjetje S. A. »Aquila«, ki je v letih 1936–1937 zgradilo novo rafinerijo v Žavljah pri Trstu (Fegiz et al., 1946, 76). Ta rafinerija je imela zaposlenih 900 delavcev. V tistem času je tudi Standard Oil Comp., krovni lastnik Raffinerie, postavil nov obrat v Žavljah z več kot 450 zaposlenimi delavci (Fragiacomo, 1997, 115). Sočasno pa je tudi močno poskočil promet z nafto v tržaškem pristanišču in, zaradi političnih povezav, izvoz v Avstrijo oz. tretji rajh. Leta 1938 je uvoz nafte v Trst znašal 626 tisoč ton (polovica iz ZDA), od tega so 177 tisoč ton izvozili po železnici v tujino (primarno v Avstrijo, 124 tisoč ton). Preostanek (449 tisoč ton) so predelali v Trstu, pri čemer je na Aquilo odpadlo okoli 350 tisoč ton, na preostala obrata (v Sveti Soboti in Žavljah) pa 100 tisoč ton (Fegiz et al., 1946, 76, 104, 105).

Predelava rib

Glavni lokacijski dejavnik za industrijo predelave rib je bila surovina oz. ribe. Zato so bili obrati za predelavo rib na območju severovzhodnega Jadrana lo-

cirani v obalnih mestih, saj so imeli tam najlažji in najhitrejši dostop do rib. Na enem kraju je bilo lahko prisotnih več obratov različnih podjetij. Tako so imela v Gradežu obrate podjetja »S. A. prodotti alimentari G. Arrigoni & C.« (krajše Arrigoni), »('Ampelea') Conservifici dell'antica Società Generale Francese di Conserve Alimentari« (krajše Conservifici), »Società Italiana Prodotti Alimentari L. Torrigiani« (krajše Torrigiani) in »Alimentaire, Società anonima per l'industria delle conserve« (krajše Alimentaire).

Podjetje Arrigoni je bilo sicer ustanovljeno leta 1855 s sedežem v Genovi, ukvarjalo se je s predelavo mesa in konzerviranjem. Po prvi svetovni vojni vodstvo podjetja, tudi na osnovi izkušenj s predelavo in konzerviranjem živil, videlo priložnost za investicije v razvoj ribje predelovalne industrije, ki je bila v avstrijskih deželah že močno razvita, a je bila v »stari« Italiji še v povojih. Tako so postali lastniki obratov za predelavo rib v Gradežu (Grado), Devinu, Izoli, Umagu, Fažani in na Malem Lošinju (Archivio C. d. C. TS, N. 6925, 17. 8. 1917; Banca Commerciale Triestina, 1925, 193–94; Camera di Commercio e industria Trieste, 1924, 239–40). Začetki podjetja Conservifici segajo v leto 1881, ko je bila v Parizu ustanovljena delniška družba »Société Générale Française de Conserve Alimentaires S. A.«, ki je imela v lasti obrate za konzerviranje rib v Izoli, Rovinju, Gradežu in na Cresu. Po vstopu v stečaj in likvidaciji leta 1892 je leta 1893 podjetje prevzela Anglo-avstrijska banka iz Trsta. Podjetje se je preimenovalo v »Conservifici dell'antica Società Generale Francese di Conserve Alimentari della filiale della Banca Anglo-Austriaca a Trieste«, sedež podjetja je bil v Trstu. Poleg konzerviranja rib so predelovali in konzervirali še razno zelenjavo in meso (Banca Commerciale Triestina, 1925, 201). Podjetje Torrigiani pa je bilo kot delniška družba ustanovljeno leta 1918 s sedežem v Rimu, glavnim delničarjem iz Firenc in obratom v Gradežu. Namen podjetja sta bili proizvodnja in prodaja konzerv ter ostalih prehrabnih produktov (Archivio C. d. C. G., N. 17723, 12. 6. 1925, 15. 6. 1925). Podjetje Alimentaire je bilo prav tako kot Arrigoni in Conservifici ustanovljeno pred prvo svetovno vojno (17. 4. 1910), a s sedežem v Trstu. Namen podjetja sta bili proizvodnja konzerv z živili in proizvodnja embalaže (Archivio C. d. C. TS, N. 3197, leto 1925).

Naslednja lokacija je Izola, kjer so imela svoje obrate podjetja Arrigoni, Conservifici in Trojan, ki ga pozneje prevzame Torrigiani,¹⁰⁶ nato Fažana, kjer sta bila prisotna Arrigoni in Alimentaire, Cres (Mali Lošinj in Unije) z Ar-

106 Podjetje Trojan je kot javna trgovska družba (pozneje družba z omejeno odgovornostjo) obstajalo od 1. 7. 1908. Sedež podjetja je bil v Trstu, tovarna za konzerviranje živil pa v Izoli. Že leta 1919 so tovarni v Izoli in Unijah (v Istri) prodali podjetju Torrigiani & C. iz Firenz oz. iz Rima (AST, RgC II 95, 22. 4. 1913; 5. 1. 1927).

rigonijem in Conservifici, Trojanom oz. Torrigianijem, medtem ko sta imela v Kopru obrate podjetji »Giovanni Depangher & C.« (krajše Depangher)¹⁰⁷ in Società Adriatica Lavorazioni Alimentari (S. A. L. A.).¹⁰⁸ Ta koncentracija obratov na določenih krajih je tesno povezana z ribolovno dejavnostjo, saj sta bila npr. Gradež in Izola že v 19. stoletju centra ribiške dejavnosti na območju severovzhodnega Jadrana.¹⁰⁹ Premosorazmerno so od dostopa do surovine imela koristi vsa podjetja, kar je primer delovanja lokalizacijskih ekonomij. Lahko rečemo, da je ta industrija zaradi dostopa do surovine inherentno razpršena oz. je razprostrta na širokem obalnem območju, toda bolj koncentrirana na izbranih krajih.

Dodatno so podjetja za transport opreme ali izdelkov uporabljala tudi obstoječe prometne povezave po morju. Na lociranje te industrije v obalnem pasu je torej vplivalo več lokacijskih dejavnikov – surovina, transport in trg –, pri čemer je bila glavni dejavnik surovina. Poglavitni trg za izdelke te industrije je bil prostor srednje in jugovzhodne Evrope, natančneje države bivše avstro-ogrske monarhije (od Poljske do Jugoslavije). To je povezano s silovitim razvojem te industrije v tedanjem Avstrijskem primorju konec 19. in v začetku 20. stoletja.¹¹⁰ Trgi srednje in jugovzhodne Evrope, kot lahko sklepamo na osnovi analize dveh največjih podjetij, Arrigonija in Conservificijev, so ostali glavni klienti vse do druge svetovne vojne.¹¹¹ Njihovo zapiranje, neugoden tečaj lire in konkurenca iz Španije, Portugalske in Francije v obdobju velike gospodarske krize so posebej močno prizadeli proizvodnjo obeh podjetij. Tako je obdobje velike gospodarske krize za to izrazito izvozno orientirano industrijo predstavljalo izredno težaven čas.¹¹² Obe podjetji sta v celotnem medvojnem obdobju nastopali tudi na »domačem«, italijanskem trgu, a je le-ta zanju imel sekundarni pomen. Edino Arrigoni je imel v drugi polovici tride-

107 Že v 19. stoletju naj bi Giovanni Depangher ustanovil tovarno v Kopru (Terčon, 2004, 69), ki je v začetku 20. stoletja delovala kot podjetje »Giovanni Depangher & C.«, z lastnikom iz Budimpešte (AST, Rg A II 6, 22. 4. 1908).

108 Podjetje je bilo kot družba z omejeno odgovornostjo ustanovljeno 29. 8. 1923, s sedežem v Trstu in z obratom v Kopru (Archivio C. d. C. TS, N. 354, 29. 8. 1923).

109 V delu *Z barko v Trst* Terčonova navaja, da je do leta 1918 »... na jadranski obali, na ozemlju od Trsta do Kotorja, 43 tovarn za predelavo rib; matične tovarne so bile v Istri, podružnice pa v Dalmaciji.« (Terčon, 2004, 67)

110 Glej Terčon, 2004, 63–67.

111 Za Arrigoni glej Camera di Commercio e industria Trieste, 1924, 239–40; Banca Commerciale Triestina, 1925, 194; Archivio C. d. C. TS, N. 6925, 9. 4. 1935; Consiglio Provinciale dell'Economia Corporativa di Trieste, 1931, 143. Za Conservifici pa AST, Schedario C. d. C. N. 326, 30. 6. 1930.

112 To nam potrjuje tudi padec števila zaposlenih delavcev v obeh podjetjih za dve tretjini leta 1932 v primerjavi z letom 1929 (z okoli 3.000 na 1.000) (Consiglio Provinciale dell'Economia Corporativa di Trieste, 1931, 143).

setih let, v času nove avtarkične ekonomske usmeritve Italije, dva »domača« državnega klienta (vojno ministrstvo in državno mornarico) (Archivio C. d. C. TS, N. 6925, 4. 3. 1937; ACS, Segreteria Particolare del Duce, Carteggio Ordinario, Soc. An. Prodotti Alimentari »G. Arrigoni« 509.220, 3. 3. 1939)

Pri lokacijskem dejavniku kapitala lahko opazimo več primerov Jacobs-ekonomij, saj je bila večina podjetij ustanovljenih s kapitalom neindustrijske provenience. Razvoj Conservificijev je podprla Anglo-avstrijska banka iz Trsta, Alimentarie avstrijsko podjetje iz Trsta,¹¹³ Trojan so ustanovili trgovci in (bančni) uslužbenci iz Trsta ter podjetnik iz Izole,¹¹⁴ Depangher in SALO prav tako podjetniki, posestniki in posamezniki različnih poklicev iz Kopra, Trsta ter Izole.¹¹⁵ Pri tem so bila manjša do srednje velika podjetja, kot so Trojan, Depangher in SALA, ustanovljena kot javne trgovske družbe ali družbe z omejeno odgovornostjo, večja podjetja, kot sta Alimentaire in Conservifici, pa kot delniške družbe. Ravno oblika in velikost podjetja kažeta na razliko med bolj »lokalnimi« (iz Kopra in Izole) podjetniškimi pobudami (primer podjetij SALA in Depangher) in bolj »centralnimi« (iz Trsta!) (primer: Conservifici in Alimentaire).

Tudi pri razvoju podjetij po prvi svetovni vojni lahko opazimo Jacobs-ekonomije. Arrigoni, ki je nastal kot podjetje za predelavo in konzerviranje mesa v Genovi, se je po vojni z nakupom obratov na območju severovzhodnega Jadrana preusmeril v predelavo in konzerviranje rib. Pri tem si je pomagal s širokim podjetniškim znanjem, z izkušnjami in zvezami, ki so jih imeli člani vodstva, in s podporo glavne tržaške banke, Banca Commerciale Triestina.¹¹⁶ Conservifici so bili po vojni »nacionalizirani« s strani »sestrskega« podjetja Ampelea iz Rovinja, pri čemer je imela v obeh podjetjih pred prvo svetovno vojno glavno vlogo Anglo-avstrijska banka iz Trsta, po vojni pa sta v rovinjskem podjetju glavna delničarja postali italijanski banki Banca Commerciale Italiana in Banca Italiana di Sconto.¹¹⁷ Prva povojna leta so torej v to industrijo prinesla podjetniški in bančni kapital iz »stare« Italije – poleg Arrigonija in Conservificijev je podjetje Trojan prodalo svoje obrate podjetju Torrigiani iz Rima, ki si je pridobilo tudi obrat v Gradežu.

113 Archivio C. d. C. TS, N. 3197, 17. 4. 1910

114 AST, Rg C II 95, 22. 4. 1913

115 Za Depangher glej AST, Rg C II 125, za S. A. L. A. pa Archivio C. d. C. TS, N. 354, 29. 8. 1923.

116 Banca Commerciale Triestina, 1925, 193–94.

117 Podjetje »Ampelea« Società Anonima di Distillazione e d'Industrie Chimiche je leta 1923 pridobilo državno koncesijo za ponovni zagon podjetja »Conservifici...« pod istim imenom, pri čemer je »Ampelea« postala večinski lastnik (AST, Schedario C. d. C. N. 326)

Za obdobje velike krize in let po njej pa so značilne MAR-ekonomije, torej koncentriranje industrije in specializacija. Tako v času krize propade podjetje Torrigiani, njegove obrate dobi Arrigoni, ki je v drugi polovici tridesetih let upravljal z dvema skupinama obratov – eni so bili na območju severovzhodnega Jadrana, drugi v »stari« Italiji (na območju Toskane in Emilia-Romagne).¹¹⁸ Tedaj so se obrati modernizirali in specializirali za proizvodnjo posameznih izdelkov (različna zelenjava in ribe), podjetje pa je tudi razpolagalo z lastno ribiško floto.¹¹⁹ Kriza je privedla tudi do formalne združitve Conservifici dell'antica Società Generale Francese di Conserve Alimentarije v Ampeleao (leta 1933), ki je prav tako investirala v širjenje svoje proizvodnje z ustanovitvijo tovarne na Lastovem (Archivio C. d. C. TS, N. 9107, 27. 4. 1936) in lastno ribiško floto. Alimentaire pa se je preusmeril v kovinsko industrijo (Archivio C. d. C. TS, N. 3197, 24. 4. 1939). Pred začetkom druge svetovne vojne je bila torej industrija predelave rib na območju severovzhodnega Jadrana močno koncentrirana, s samo dvema velikima podjetjema (Arrigoni in Ampelea), a s tovarniško organizirano in specializirano proizvodnjo¹²⁰ ter z velikim številom zaposlenih¹²¹, pri čemer je Arrigoni spadal med največja industrijska podjetja v prostoru severovzhodnega Jadrana.

Razpršene industrije

Razpršene industrije lahko razdelimo v dve skupini. V prvo spadajo industrija pridobivanja boksita, silicija, svinca in cinka ter živega srebra, v drugo pa kamnolomska in opekarska industrija. Skupna značilnost obeh skupin je močna razpršenost obratov (razpršena industrija). Industrije v prvi skupini imajo skupne šibke urbanizacijske ekonomije. Industrija pridobivanja boksita kaže značilnosti »mešane« industrije, z razdvojenostjo med dve večji podjetji in več manjših podjetij, ter močne MAR-ekonomije v tridesetih letih. Toda Trst je bil le deloma vir podjetniškega znanja in kapitala, medtem ko ni bil niti trg za produkte niti prometno središče. Industrije pridobivanja silicija, svinca in cin-

118 Sredi leta 1937 je Arrigoni imel obrate v Izoli, Gradežu, Umagu, Fažani, Malem Lošinju in Unijah, Pulju, Ceseni, Sestu Fiorentinu in Pistoiji, z okoli 3.500 zaposlenimi delavci (ACS, Segreteria Particolare del Duce, Carteggio Ordinario, Soc. An. Prodotti Alimentari »G. Arrigoni«, 9. 6. 1937).

119 Arrigoni je sodeloval pri ustanovitvi podjetja »Società Anonima Industria Pesca Atlantica (S. A. I. P. A.)«, ki je razpolagala s floto osmih ribiških ladij, s pomočjo katerih bi se lahko oskrbovali z ribami iz Atlantika in z obal Turčije (Archivio C. d. C. TS, N. 6925, 22. 3. 1938).

120 Največja obrata obeh podjetij sta bila v Izoli (Archivio C. d. C. TS, N. 6925, 22. 3. 1938; Archivio C. d. C. TS, N. 9107, 31. 12. 1934).

121 Arrigoni je v drugi polovici tridesetih let na račun razširitve proizvodnje in modernizacije obratov na novo zaposlil za okoli 40 % več delavcev in je tedaj imel zaposlenih okoli 5.000 delavcev (ACS, Segreteria Particolare del Duce, Carteggio Ordinario, Soc. An. Prodotti Alimentari »G. Arrigoni«, 9. 6. 1937).

ka ter živega srebra kažejo značilnosti ključnih industrij, z visoko stopnjo kapitalске in delovne intenzivnosti (v primeru svinca in cinka ter živega srebra) ter uporabo električne energije, s to posebnostjo, da sta kapital in znanje za njihov razvoj prihajala izključno iz »stare« Italije. Poglavitna razlika med prvo skupino »razpršenih« industrij in ključnimi ter »mešanimi« industrijami je v šibkih urbanizacijskih ekonomijah, kar jih ločuje od vseh ostalih skupin industrij. Hkrati pa je njihov razvoj, najizrazitejši v tridesetih letih, tesno prepleten z državnim stimuliranjem tistih tipov industrij, ki se ukvarjajo s pridobivanjem specifičnih oz. »strateških« rud.

Drugo skupino »razpršenih industrij« pa definira kombinacija izrazito močnih urbanizacijskih ekonomij in razpršenosti. Gre za veliko množico manjših do srednje velikih obratov z nizko stopnjo kapitalске in delovne intenzivnosti (razen zelo redkih izjem). Podjetja v tej skupini so bila tesno povezana s funkcijo mest (Trsta in Gorice) kot trgov za izdelke (npr. opekarška industrija) in funkcijo Trsta kot prometnega središča (npr. kamnolomska industrija). Ta povezanost pa dodatno potrjuje vlogo Trsta kot regionalnega pola rasti. Posebnost te skupine so močne Jacobs-ekonomije v obliki podjetniških pobud in kapitala tako iz mestnega (tržaškega) kot iz lokalnega, nemestnega okolja in MAR-ekonomije pri prenosih znanja in kapitala med podjetji. Obstajajo tudi primeri omejenih koncentracij dejavnosti kot lokalizacijskih ekonomij, najbolj v kamnolomski industriji. Splošno gledano pa je ta skupina podobna skupini manjših in srednje velikih podjetij iz »mešanih« industrij.

Pridobivanje boksita

Industrija izkopavanja boksita kot osnovne surovine za produkcijo aluminija je na območju severozahodnega Jadrana obstajala izključno na območju Istre, kjer so se nahajala edina nahajališča boksita v vsej Italiji.¹²² Po podatkih Rivista del Servizio Minerario za leto 1924 je leta 1923 od izkopanih 107 tisoč ton boksita v Italiji *Regione Giulia* oz. Istra prispevala 91 tisoč ton (85 %) (Livi, 1925, 28). Ista situacija je bila tudi petnajst let pozneje, saj Censimento industriale e commerciale iz leta 1937 navaja, da so v Istri v tem letu izkopali ves boksit v Italiji (334 tisoč ton od 336) (ISTAT, Censimento industriale e commerciale, 1937–1939, 20).

Z izkopavanjem in prodajo boksita so se ukvarjale štiri delniške družbe in dve družbi z omejeno odgovornostjo, ki so vse bile ustanovljene po prvi sve-

122 »In particular modo importante è la produzione, di cui la Venezia Giulia ha in Italia la esclusività, di un ottimo minerale di bauxite, che trova larghissimo esito all'estero per l'alta percentuale di alluminio contenutavi.« (Banca Commerciale Triestina, 1925, XXIX)

tovni vojni. Izpostavljamo samo štiri najpomembnejša podjetja. Eno od vodilnih podjetij je bilo »SAMT« Società Anonima Mineraria Triestina. Kot delniška družba je bilo ustanovljeno 4. 5. 1921 s sedežem v Trstu. Prvi delničarji so prihajali iz vrst tržaške ekonomske elite, pri čemer je prednjačila Banca Commerciale Triestina. Namen podjetja je bilo pridobivanje boksita, sprva na lokaciji okoli Žminja, Labina in Vižinade, pri čemer je zaposlovalo 300 delavcev (Banca Commerciale Triestina, 1925, 160).

S. A. I. B. (Società Anonima Italiana delle bauxiti) je bil ustanovljen 28. 5. 1924 v Trstu, na osnovi koncesije za pridobivanje boksita, ki ga je imel Sindacato Minerario Italiano per la Venezia Giulia Società Anonima iz Trsta. Namen omenjenega Združenja je bil najti in analizirati najdišča boksita v Istri in na temelju teh analiz pognati dejavnost podjetja oz. ga opremiti za izkoriščanje teh najdišč. Tako je imel SAIB v najemu (od puljske občine) zemljišča za kopanje boksita pri kraju Boncastello (ali Buoncastello) v puljski občini, ki jih je začelo izkoriščati leta 1926 (AST, Rg B IV 70, 28. 5. 1924).

Podjetje »Mineraria Triestina« je nastalo 22. 11. 1920 kot družba z omejeno odgovornostjo za izkopavanje in prodajo boksita, s pogodbo med devetimi družabniki, od katerih moramo izpostaviti Ernesta Leknerja, trgovca iz Trsta, in inženirja Bruna Slocovicha, ki je sodeloval tudi pri ustanovitvi SAIB-a. Leta 1922 se je podjetje dokapitaliziralo, pri čemer je imela tržaška družina Brunner preko ARSE in Fratelli Brunner v lasti dobro tretjino delniškega kapitala. Ta dogodek predstavlja uvod v tesnejše sodelovanje podjetja z ARSO. Mineraria Triestina je namreč v začetnem letu izvajala intenzivna raziskovanja na svojih poljih pri Labinu, kjer je bil glavni obrat ARSE pri zalivu Duga luka pri Labinu ter pri Sv. Petru u Šumi in Višnjanu, ki sta nedaleč od polj SAMT-a (Sv. Petar je blizu Žminja, Višnjan pa pri Vižinadi). Zaradi omejenih finančnih sredstev je podjetje izkoriščalo samo najdišče pri Sv. Petru u Šumi, ki je ležal blizu glavne železniške povezave Pulj–Trst, preko katere bi podjetje najlažje transportiralo rudo do pristanišč (v tem primeru Pulja ali Trsta) (AST, Rg C IV 55, 22. 11. 1920 in 1. 6. 1922).

Podjetje »Società anonima per l'escavo e l'industria di minerali d'aluminio« je bilo ustanovljeno 23. 2. 1920 kot delniška družba na Reki, z večinskim kapitalom madžarskega podjetja Società dell'alluminio di Budapest v obliki prostih najdišč rude pri Lubenicah na otoku Cresu (Comune di San Giovanni) in v okolici Labina (S. Domenica di Albona oz. Sv. Nedelja ter Sumeresi oz. Stepančići). Ker gre za podjetje, ki je bilo v večinski lasti tuje, neitalijanske družbe, izvajalo pa svoje dejavnosti na novem italijanskem ozemlju, je kmalu prišlo do »podržavljenja«. Na izrednem zasedanju generalne skup-

ščine 10. 8. 1922 je bilo sklenjeno, da »italijanski« delničarji (Società Italiana di Credito Commerciale, Camillio Depiera, Innocente Chersich, Giovanni Pesante) dobijo v last 59 % delnic, medtem ko preostalim 41 % ostane »madžarskim« delničarjem, skoncentriranim okoli banke Banca Generale Ungherese di Credito in Budapest (s podružnico na Reki) (AST, Rg B IV 1, 10. 8. 1922). V skladu s spremembo lastništva podjetja je prišlo do premestitve sedeža podjetja z Reke v Trst (AST, Rg B IV 1, 31. 8. 1923).

Kot lahko sklepamo iz omenjenih opisov podjetij, je bila primarni lokacijski dejavnik za razvoj te industrije surovina, ker so izkopavanja potekala tam, kjer so bila najdišča boksita. Kopi so bili razpršeni po celotni Istri, a bolj koncentrirani okoli najdišč na območju Vižinada–Višnjan (Brtonigla pri Novigradu), Žminj–Sv. Petar u Šumi in Labin–Sv. Nedelja. Najaktivnejši so bili kopi na območju Labina, kjer so izkopavala vsa štiri večja podjetja (SAMT, SAIB, Mineraria Triestina in Società anonima per l'escavo e l'industria di minerali d'alluminio («Società...«)).

Drugi lokacijski dejavnik, skupen omenjenim štirim podjetjem, je transport surovin do trga. Ta je potekal primarno s tovornjaki po cestah od kopov do pristanišč (Rovinj, Novigrad, Rabac in Plomin). V primeru kopov na območju Labina so podjetja investirala v izgradnjo žičnic (SAMT)¹²³ ali železniških prog (Società anonima per l'escavo e l'industria di minerali d'alluminio)¹²⁴ za cenejši in hitrejši transport do pristanišč – SAMT je uporabljal Rabac, »Società ...« pa Plomin, saj je imela kope pri Sv. Nedelji, ki je bližje Plominu kot Rabcu (Banca Commerciale Triestina, 1925, 158). Ravno transport surovine je predstavljal veliko oviro za razvoj te branže, ker so bila po eni strani zaradi lokacij najdišč podjetja prisiljena uporabljati slabo in drago istrsko cestno infrastrukturo.¹²⁵ Po drugi strani pa niso razpolagala z velikimi vsotami družbenega kapitala, ki bi ga lahko investirala v druge načine transporta. Od pristanišč naprej je ruda potovala po morju, po vsej verjetnosti preko italijanskih

123 »Poiché la mancanza di strade rende difficile, irregolare e quindi molto costoso il trasporto del minerale estratto, a mezzo camions, dalle cave al punto di imbarco, venne deliberato dal Consiglio d'Amministrazione di costruire una teleferica che possa trasportare il minerale dalle cave di Albona direttamente al punto d'imbarco di Rabac. La costruzione di questa teleferica, che avrà una lunghezza di chilometri 8,6, si rende tanto più necessaria in quanto la spesa enorme dei trasporti effettuati a mezzo camion rendeva impossibile la concorrenza con le Società di bauxite della Jugoslavia e della Francia...« (Banca Commerciale Triestina, 1925, 160)

124 »Va considerato anzitutto che il trasporto del minerale prodotto dalle cave al mare non segue ancora coi metodi più economici, quali sarebbero una teleferica od una ferrovia Decauville ed un pontile d'imbarco a Fianona.« (AST, Rg B IV 1, 31. 8. 1923)

125 Glej poročilo o stanju industrije za leto 1930 (DAPA, Općina Pula, 118, Le Condizioni..., 30–31) in 1932 (DAPA, Općina Pula, 119, Le Condizioni ..., 24).

pristanišč (tržaško pristanišče ni sodelovalo pri tem) do mednarodnih ali domačih klientov.

Mednarodni klienti so bili v državah, ki so imele tehnološko in produkcijsko zelo razvite industrije predelave kovin, kot je Nemčija, ali pa so šle skozi intenzivno industrializacijo v medvojnem obdobju, kot sta Norveška in ZDA (glej Berend, 2006). Nemčija je bila za obe največji delniški družbi (SAMT in Società anonima per l'escavo e l'industria di minerali d'alluminio) glavni tuji trg, pri čemer je izvoz SAMT-a v Nemčijo tudi v drugi polovici tridesetih let¹²⁶ nedvomno povezan z dobrim političnim in gospodarskim sodelovanjem med njo in Italijo. To pa je tudi čas pomembnega preobrata v pridobivanju istrskega boksita. Glavni konkurent istrskemu boksitu na domačem in mednarodnem trgu je bila namreč bila, pozneje in v manjši meri tudi Jugoslavija in Madžarska.¹²⁷ Italijanska avtarkična ekonomska politika je že od leta 1934 dalje težila k omejevanju uvoza boksita iz tujine in nadomeščanju z domačim boksitom. Če k temu prištejemo še stimuliranje domače produkcije aluminija (v Portu Margheri, Roveretu in Bolzanu), ni presenetljivo, da je SAMT ob koncu tridesetih let dobavljal večinski del svoje proizvodnje boksita italijanski industriji aluminija,¹²⁸ zaradi bližine verjetno največ tovarnam v Portu Margheri¹²⁹.

Pri procesu izkopavanja boksita lahko opazimo, da podjetja niso toliko vlagala v tehnološko napredne stroje ali opremo, temveč v zemljišča, osnovno opremo za kopanje in čiščenje rude ter v transportna sredstva. Večji investiciji sta bili, kot smo omenili zgoraj, le žičnica (SAMT) in železnica (»Società ...«). Premosorazmerno lahko sklepamo, da so kot delavce zaposlovala lokalne kmete oz. nekvalificirano delovno silo. Sicer je število zaposlenih delavcev

126 »Le maggiori richieste furono più importanti specialmente da parte della Germania. Gli altri paesi ritirarono bauxite dall'Italia fino alla data d'inizio delle inique sanzioni ...« (AST, Rg B III 148, 24. 3. 1936)

127 DAPA, Općina Pula, 118, Le Condizioni ..., 30; DAPA, Općina Pula, 119, Le Condizioni ..., 37

128 Produkcija boksita je leta 1937 znašala skorajda dvakrat več kot leto prej (206.285 ton, kar je 2/3 celotne produkcije boksita v Istri po podatku iz Censimento industriale e commerciale za to leto). Ta dvig gre na račun velikanskega domačega povpraševanja v primerjavi z letom 1936. Izvoz v tujino (Nemčija in Norveška) je bil malce manjši kot prejšnja leta, a vseeno pomemben zaradi višjih cen, ki jih je boksit dosegal v tujini. Učinek fašistične avtarkične politike v tem času je viden v razmerju med prodajo v tujino in na domači trg – leta 1936 je podjetje izvozilo približno 2/3 rude v tujino in 1/3 na domači trg, leto pozneje pa 2/3 na domači trg in 1/3 v tujino (AST, Rg B III 148, 31. 3. 1938).

129 V Porto Marghera pri Benetkah sta obstajali tovarni aluminija Società alluminio veneto anonima, last skupine Aiag-Alusuisse iz Švice, ki je bila povezana z Giuseppe Volpijem, in Industria nazionale dell'alluminio, last kemičnega giganta Montecatini. Glavne tovarne so bile še tovarna Mori, takisto last Montecatini, v Roveretu (Petri, 2008, 22, 23; Petrungraro, 2008, 204; DAPA, Općina Pula, 118, Le Condizioni ..., 32) in obrati v Bolzanu (Bonoldi in Petri, 2009).

predstavljalo okoli 5 % vseh zaposlenih v industriji in obrti v Istrski provinci, če primerjamo oceno istrske trgovinske in industrijske zbornice (Camera di Commercio oz. Consiglio provinciale dell'economia corporativa) za leto 1929/1930 z oceno državnega Censimento industriale e commerciale iz leta 1927. To je mogoče malo, toda industrija izkopavanja boksita je bila, po številu zaposlenih delavcev, druga največja rudarska dejavnost v provinci (za izkopavanjem premoga). Pri tem je imel SAMT zaposlenih okoli 400 delavcev, kar predstavlja okoli 40 % vseh zaposlenih v tej panogi v Istri tega leta, »Società ...« pa okoli 150 (DAPA, Općina Pula, 118, Le Condizioni ..., 30–32).

Lokacijski dejavniki, ki so vplivali na nastanek in formiranje industrije pridobivanja boksita, niso favorizirali koncentriranja obratov oz. kopov. Tako ne moremo govoriti o prisotnosti lokalizacijskih ekonomij. Na prvi pogled se zdi, da bi podjetja lahko sodelovala pri transportu iz kopov pri Labinu. Toda SAMT je, po integraciji SAIB-a in Minerarie leta 1930, uporabljal pristanišča Rabac, Rovinj in Novigrad, »Società ...« pa pristanišče Plomin. ARSA, s katero je Mineraria sodelovala v dvajsetih letih, pa je imela svoja pristanišča v Štalijah in Bršici. Vsa omenjena pristanišča so se resda nahajala v dokajšnji medsebojni bližini, vendar to ne pomeni, da so bila med seboj tudi kakorkoli povezana.

Vsa podjetja so imela svoj sedež v Trstu. Toda podjetniške pobude in kapital so prihajale iz različnih koncev. Pri dveh največjih podjetjih, SAMT-u in »Società ...«, je pri ustanovitvi in začetnem razvoju sodeloval bančni kapital (Banca Commerciale Triestina za SAMT in Banca Generale Ungheresedi di Credito iz Budimpešte oz. z Reke za »Società ...«). Prav tako so pri obeh imeli vodilno vlogo delničarji oz. upravniki, ki niso bili iz Trsta. SAMT je bil namreč od leta 1926 dalje v lasti kanadskega podjetja »Aluminium Ltd.« iz Toronta v Kanadi AST, Rg B III 148, 31. 3. 1930), pri upravljanju »Società ...« pa sta sodelovali dve skupini: tržaško-istrska ter reško-madžarska. Prva si je pridobila primat v času »podržavljenja« podjetja, pri čemer je imela podporo banke Banca Commerciale Italiana oz. njene Società Italiana di Credito Commerciale. Druga pa je imela ob ustanovitvi podjetja v lasti najdišča boksita, pozneje pa prispevala znanje oz. poslovne vezi. Prava tržaška podjetniška pobuda je bil Sindacato Minerario Italiano per la Venezia Giulia Società Anonima, ki je razpolagal z znanjem in kapitalom za ustanovitev SAIB-a. Druga pomembna podjetniška pobuda iz Trsta je bila investicija Brunnerjev in njihove ARSE v Minerarii. Pri obeh podjetjih lahko opazimo še sodelovanje (kot družabnikov) različnih trgovcev, podjetnikov ali advokatov, tako iz Trsta, z Reke, Dunaja kot iz »stare« Italije. Lahko sklepamo, da je bila ta indu-

strijska dejavnost, ker ni bila toliko kapitalsko intenzivna, privlačna za različne tipe investicij iz različnih krajev (skupaj gledano jih je največ bilo iz Trsta). To je primer Jacobs-ekonomij. Nadalje lahko prisotnost teh ekonomij opazimo pri investicijah Brunnerjev, ki so sicer v dvajsetih letih vodili ogromen industrijsko-trgovinski koncern na relaciji Trst–Gorica, a so vlagali v razvoj industrije izkopavanja premoga (ARSA) in boksita (Mineraria) v Istri.

Za MAR-ekonomije imamo več primerov. Prvi primer je nastanek in razvoj SAIB-a z znanjem in kapitalom, ki ga je imel Sindacato Minerario Italiano per la Venezia Giulia Società Anonima. Sem lahko prištejemo tudi sodelovanje inženirja Slocovicha pri ustanovitvi Minerarie in poslovno sodelovanje z ARSO. Drugi in najpomembnejši primer je združitev SAMT-a s SAIB-om in Minerario. Ta se je zgodila na izrednem zasedanju generalne skupščine SAMT-a 11. 6. 1930, ko je bil sprejet predlog za združitev SAMT-a z obema manjšima podjetjema, ki sta tudi imeli svoje kope v Istri. Združitev in posledična inkorporacija obeh podjetij v SAMT je bila videna kot priložnost za konsolidacijo in razvoj ob začetku velike gospodarske krize.¹³⁰ Gre za primer horizontalne integracije podjetij v isti panogi, saj je bil osnovni namen te integracije koncentracija obstoječih kopov in najdišč v okviru enega lastnika, SAMT-a.

Pridobivanje silicija, svinca in cinka ter živega srebra

Preostali rudarski obrati na območju severovzhodnega Jadrana so bili prav tako vezani na nahajališča surovin. Pridobivanje silicijevega peska oz. silicija (italijansko *sabbia silicea* ali *saldame*) je bilo aktivno na območju okoli Pulja (Žminj, Svetvinčenat, Vodnjan). Pred prvo svetovno vojno so istrski silicijev pesek uporabljali v steklarnah v Muranu in v steklarni v Piranu, ki je delovala do leta 1910 (ACS, PCM, šk. 695, fasc. 2746). Po vojni je pridobivanje silicijevega peska skorajda povsem zamrlo, saj se je ohranilo le v manjši meri za potrebe muranskih steklarn. Dejavnost izkopavanja silicijevega peska je tako mirovala do začetka tridesetih let, ko je leta 1931 podjetje Società Anonima Materie Prime (S. A. M. P.) iz Milana začelo s prvimi študijami o pridobivanju silicijevega peska na najdiščih pri Vodnjanu. Konec leta 1932 so začeli z izkopavanji. Odjemalci so bile steklarne na območju Veneta in Lombardije, a tudi kemična industrija v Portu Margheri (DAPA, Općina Pula, 118, *Le condizioni ...*, 25). Septembra naslednjega leta je milansko podjetje ustanovilo S. A. Silice Istriana (S. A. S. I.) s sedežem v Pulju. Leta 1935 je podjetje Silice Istriana zaprosi-

130 »L'Assemblea generale straordinaria della 'S.A.M.T.' Società Anonima Mineraria Triestina, udite ed approvato le comunicazioni del Consiglio per la parte relativa alla fusione mediante incorporazione della 'S.A.I.B.' Società Anonima Italiana Bauxiti in Trieste e della 'Mineraria Triestina' Società a garanzia limitata pure in Trieste ...« (AST, Rg B III 148 11. 6. 1930)

lo in uspešno pridobilo koncesijo za zemljišče v puljski industrijski coni, kjer je nameravalo postaviti obrate za skladiščenje in čiščenje silicijevega peska pred njegovim transportom naprej. Konec leta 1936 je Silice Istriana imela zaposlenih 70 delavcev v skladiščih v Pulju in okoli 320 na kopih (DAPA, Prefektura dell'Istria di Pola, šk. 308, fascikel X-3- 13/3) – milansko podjetje je posle pridobivanja in transportiranja silicijevega peska verjetno prepustilo hčerinskemu podjetju. Poleg SAMP-a in SASI-ja je skladišča v Pulju in kope v okolici imelo tudi podjetje S. A. Indragar iz Milana, ki je imelo v obdobju 1935–1936 zaposlenih okoli 200 delavcev. Proizvodnja pridobivanja silicija naj bi v letih 1938– 1939 dosegla 65 tisoč ton letno (Fegiz et al., 1946, 73) – italijanski popis industrije, obrti in trgovine (Censimento industriale e commerciale) navaja za območje Julijske Krajine in Zadra (Venezia Giulia in Zara) 32 obratov, ki so leta 1937 izkopali 48.699 ton silicijevega peska (ISTAT, Censimento industriale e commerciale, 1937–1940, 26).

Pridobivanje cinka in svinca v rudniku Rajbl (Raibl) (italijansko se imenuje Cave del Predil) pri Trbižu je bilo v prvem desetletju 20. stoletja v polnem teku. Za izkopavanje sta skrbeli dve rudarski podjetji, eno privatno (Società Mineraria Carinziana) in eno državno, avstrijsko. Leta 1905 sta skupaj izkopali za 1.200 ton svinca in 15 tisoč ton cinka. Obe rudi niso dodatno obdelovali na lokaciji, ampak so ju »surovi« transportirali oz. prodajali naprej (cink naj bi šel v Celje, verjetno za potrebe tamkajšnje tovarne emajlirane posode). Za poganjanje rudarskih strojev so uporabljali električno energijo, ki so jo pridobivali iz svojih dveh manjših hidroelektrarn. Pred vojno so imeli zaposlenih okoli 400 delavcev (Tessitori, 1996, 27–29). Po prvi svetovni vojni (leta 1919) je območje, na katerem se je nahajal rudnik, prenehalo biti del avstrijske dežele Koroške in je postalo del Kraljevine Italije, natančneje Videmske province. Italijanske oblasti so poddržavile obe dotedanji podjetji in ju združile v enoten državni erar, ki so ga leta 1923 dale v koncesijo (za trideset let) delniškemu podjetju Società Anonima Cave di Predil. To podjetje je bilo ustanovljeno 15. 9. 1923, s tujim lastnikom, s sedežem v Rimu in z ustanovitvenim kapitalom 10.000.000 lir (Archivio C. d. C. U, N. 2090, 13. 7. 1934, 10. 8. 1935, 16. 2. 1940). Pod upravljanjem Bernardina Nogare sta se podjetje in rudnik v dvajsetih letih zelo dobro razvijala. Uspešno sta bili izvedeni reorganizacija in združitev obeh prej ločenih enot v eno. S svojo produkcijo je rajbelski rudnik tedaj predstavljal 20 % državne proizvodnje cinka in 5,6 % proizvodnje svinca. V skladu s tem je število zaposlenih delavcev naraslo na dobrih 1.000 (Tessitori, 1996, 35). Z začetkom kriznega cikla leta 1929 se je začelo obdobje nazadovanja. Mirovanje je trajalo do pomladi leta 1933. V skladu z novo

državno (avtarkično) politiko stimuliranja pridobivanja strateških surovin v Italiji je bila med podjetjem, italijanskim ministrstvom za gospodarstvo (Ministero delle Corporazioni) in finančnim ministrstvom (Ministero delle Finanze) sklenjena nova najemniška pogodba (Archivio C. d. C. U, N. 2090, 27. 6. 1933). Pod novim direktorjem in prokuratorjem, Giovannijem Nogaro, se je za podjetje začelo obdobje okrevanja. V letih 1933–1934 je podjetje zgradilo nov obrat za čiščenje in bogatenje rude z novimi tehnološkimi postopki. Za to je podjetje moralo uvažati dodatne surovine iz tujine, ampak je na ta način lahko izkoriščalo slabšo rudo. Dodatna modernizacija obrata je zadevala tudi postavitev nove termoelektrarne (z motorji na dizel), ki je dopolnjevala obstoječe hidroelektrarne, izgradnjo nove žičnice in kemičnega laboratorija (Tessitori, 1996, 38). Podjetje je v skladu z novim trgovinskim dogovorom med Italijo in Avstrijo iz leta 1934 pri nadaljnji obdelavi izkopanega svinca od tedaj naprej sodelovalo z livarno v Ziljici (Gailitz) v Podkloštru v Avstriji, lastjo delniške družbe Bleiberger Bergwerks-Union A. G. iz Celovca, s katero so bili sicer močno povezani že v času pred prvo svetovno vojno (Archivio C. d. C. U, N. 2090, 22. 2. 1941).

Idrijski rudnik živega srebra je še v prvem desetletju 20. stoletja deloval kot državno podjetje. Leta 1913 je letna proizvodnja znašala 820 ton živega srebra, kar je Avstro-Ogrsko postavljalo na tretje mesto v svetovni proizvodnji živega srebra, za Španijo in Italijo (Matis, Bachinger, 1973, 166). Po prvi svetovni vojni je upravljanje rudnika pod imenom Kraljevi rudnik Idrija (*Regia Miniera di Idria*) prevzela italijanska država. Pregled nad njenim delovanjem je imela Splošna direkcija za rudarstvo in industrijo (*Direzione generale dell'industria e delle miniere*) ministrstva za gospodarstvo (*Ministero dell'industria e del commercio, potem Ministero dell'economia nazionale*). Leta 1919 je proizvodnja, zaradi posledic vojne, znašala samo 297 ton. V »stari« Italiji sta sicer v tistem času obstajali dve podjetji, ki sta se ukvarjali s pridobivanjem živega srebra. Società Anonima »Monte Amiata«, ustanovljena leta 1897 v Livornu s sodelovanjem italijanskih in nemških podjetnikov, in Stabilimento Minerario del Siele (kopi na lokacijah pri mestu Siena in Grosseto) (ACS, PCM, šk. 708, fasc.2172, 10. 2. 1921).

Po okrevanju v prvih povojnih letih sta se proizvodnja in prodaja živega srebra v industrijskem rudniku močno dvignili. Vrednost premoženja rudnika leta 1930 je znašala 19.700.000 lir. Zaposlenih je bilo okoli 1.000 delavcev (ACS, Ministero dell'industria ..., Direzione generale miniere ..., Regia Miniera d'Idria (Trieste), šk. 97, Bilanci (1926–1940), 2. 4. 1928, 16. 9. 1928, 23. 9. 1931). Veliko živega srebra so prodajali v Anglijo in Nemčijo (na tem trgu so

bili prisotni že pred prvo svetovno vojno in so ga ohranjali vse do druge svetovne vojne), a tudi v Jugoslavijo in domačim, privatnim in državnim, podjetjem. Ob koncu tridesetih let naj bi idrijski rudnik predstavljal 21 % italijanske produkcije živega srebra (Archivio C. d. C. G., N. 14263, 4. 10. 1939). Tudi zaradi tega, ker so v medvojnem obdobju italijanski in španski rudniki dominirali na svetovnem trgu živega srebra, je bila italijanska država zainteresirana za dobro rentabilnost idrijskega rudnika. V skladu s fašistično gospodarsko politiko spodbujanja koncentracije podjetij znotraj posamezne industrijske panoge je podjetje »Monte Amiata« idrijski rudnik leta 1939 prevzelo od države (Archivio C. d. C. G., N. 14263, 4. 10. 1939). Na ta način je Monte Amiata postala lastnica rudnika in si pridobila nadzor nad okoli 60 % italijanske proizvodnje živega srebra. Število zaposlenih delavcev ob prevzemu je bilo 500 (Archivio C. d. C. G., N. 14263, 15. 1. 1940).

Kot lahko vidimo, so bili obrati v teh industrijah prostorsko ločeni med seboj in torej ni bilo možnosti za medsebojno sodelovanje (primer razpršene industrije). O določeni stopnji koncentracije oz. prisotnosti lokalizacijskih ekonomij lahko govorimo le v primeru industrije pridobivanja silicija, ko so podjetja uporabljala puljsko pristaniško infrastrukturo za skladiščenje in transport surovine. V primerjavi z dejavnikom surovine so imeli za te industrije lokacijski dejavniki transporta, energije in delovne sile sekundarni pomen. Podjetja so namreč izkoriščala tiste možnosti transporta, energije in delovne sile, ki so jim bile na voljo v okolici obrata/obratov. Za industrijo pridobivanja silicija to pomeni transport s kamioni od najdišč do puljskega pristanišča in potem naprej po morju in zaposlovanje lokalnih, puljskih in okoliških, delavcev. Industrija pridobivanja svinca in cinka je izkoriščala lokalne vodne vire za pridobivanje električne energije kot pogonske sile, medtem ko je industrija pridobivanja živega srebra prav tako izkoriščala lokalne vodne vire za proizvodnjo elektrike in, kar se tiče delovne sile, že razpolagala z uveljavljeno delavsko kolonijo v Idriji.

Pri dejavniku trga so se te industrije močno razlikovale med seboj. Pridobivanje živega srebra je bilo že v času Avstro-Ogrske izrazito usmerjeno na mednarodni trg. To se je ohranilo tudi v medvojnem času kljub prisotnosti domačih italijanskih odjemalcev. Pridobivanje svinca in cinka je bilo bolj vezano na geografsko bližje odjemalce, kot kaže primer tovarne v Celju (pred prvo svetovno vojno) in sodelovanje z livarno v Podkloštru v Avstriji (tako pred prvo svetovno vojno kot v tridesetih letih). Podobno je šla tudi prodaja silicijevega peska »domačim« odjemalcem – pred prvo svetovno vojno so bile

to steklarne v Muranu in v Piranu, v medvojnem obdobju pa steklarne v Muranu in Lombardiji ter podjetja v Porto Marghera.

Vsaj za industrijo pridobivanja svinca in cinka ter živega srebra lahko trdimo, da je bila kapitalsko intenzivna. Società Anonima Cave di Predil, ki je upravljala s predilskim rudnikom, je razpolagala z 10.000.000 lir družbenega kapitala, medtem ko je Monte Amiata ob »nakupu« idrijskega rudnika zanj odštela 12.900.000 lir. Od rudarskih podjetij v prostoru severovzhodnega Jadrana sta obe podjetji za ARSO imeli na voljo drugo največjo količino družbenega kapitala. Finančni kapital in znanje za delovanje in razvoj podjetij v vseh analiziranih industrijah pa sta prihajala iz »stare« Italije. V industrijo pridobivanja silicija so vlagala podjetja iz Milana, predilski rudnik je vodilo podjetje, registrirano v Rimu, a z večinskim delničarjem iz Londona, medtem ko je idrijski rudnik tudi prevzelo podjetje iz »stare« Italije. V vseh treh primerih so opazne MAR-ekonomije: milanska podjetja so očitno že imela izkušnje pri pridobivanju silicija drugod po Italiji; pri vodenju S. A. Cave del Predil je sodelovalo več inženirjev – gre za spoj podjetniškega in strokovnega znanja; S. A. Monte Amiata pa je bilo glavno podjetje v Italiji pri pridobivanju živega srebra. Pri tem moramo dodati, da so se investicije v razvoj pridobivanja svinca in cinka ter živega srebra odvijale pod nadzorom italijanske države in bile posebej močne v drugi polovici tridesetih let, torej v času politike ekonomske avtarkije.

Industrija gradbenih materialov – opekarne

Medtem ko so za proizvodnjo cementa značilni veliki obrati s tovarniškim načinom produkcije, je v proizvodnji opek pred prvo svetovno vojno tako na območju Furlanske province (v Italiji) kot na območju Avstrijskega primorja (v Avstro-Ogrski) prevladovala množica manjših obratov. V zadnjih dveh desetletjih pred vojno pride na obeh območjih do združevanja obratov in formiranja srednje velikih ter celo velikih obratov. Glavna vzroka za to sta povečano povpraševanje po gradbenih materialih zaradi razmaha gradbene dejavnosti in modernizacija proizvodnega procesa z uvajanjem sodobnih peči za peko in strojev.

Opekarne so bile sicer razširjene na zelo širokem ozemlju, od Pordenoneja do Gorice, a bolj koncentrirane na tistih krajih, kjer so se nahajale večje zaloge gline kot surovine. Tako jih je bilo na območju Furlanske province veliko v krajih okoli reke Tagliamento (San Vito al Tagliamento, Codroipo, Buia), na območju Avstrijskega primorja pa v krajih v srednjem Posočju, ob sotočju rek Vipave in Soče (Vrtojba, Volčja Draga, Bilje, Bukovica, Renče) in v spodnjem Posočju, tako na avstrijski (Krmin, Medeja, Romans, Červinja-

no, Pieris) kot na italijanski strani (Bagnaria Arsa, Palmanova, San Giorgio di Nogaro). Nekaj jih je bilo tudi v Istri.

Opekarska industrija v spodnjem Posočju, koncentrirana na prostoru od Krmina,¹³¹ Medeje¹³² in Romansa¹³³ do Červinjana in Pierisa,¹³⁴ je do konca devetnajstega stoletja funkcionirala na ravni obrtniške proizvodnje z izključno ročnim delom. Šele konec 19. in v začetku 20. stoletja pride zaradi omejenega razmaha gradbeništva v Trstu in Gorici do občutnega povečanja števila opekarn in uvajanja nove tehnologije v proizvodni proces, ki je omogočila produkcijo na veliko. Ta tehnologija je bila peč tipa Hoffmann (po izumitelju Friedrichu Hoffmannu), s pomočjo katere so občutno hitreje in kvalitetneje pekli opeko. Hoffmannove peči so v Evropi in tudi v italijanskem delu Furlanije v uporabo prišle že v drugi polovici 19. stoletja, na območju spodnjega Posočja pa so se začele uveljavljati šele po letu 1900. Izboljšave v produkciji so torej v kombinaciji z naraščajočim povpraševanjem po gradbenih materialih prispevale svoj delež k formiranju novih opekarn v spodnjem Posočju. Drug pomemben dejavniki za nastanek novih opekarn na tem območju so bili zelo lahek dostop do surovin in delovne sile ter prometne povezave. Območje spodnjega Posočja je namreč kot porečje reke Soče bogato s (kvalitetno) ilovico kot osnovnim materialom za izdelavo opek. Obrati za izdelavo opek so zaposlovali kmete iz kraja, kjer je bil obrat, in, po potrebi, iz okoliških vasi. Delov-

131 Tam sta obstajali dve večji opekarni, ena v lasti družine de Savorgnan (Archivio C. d. C. G., N. 10303) in druga v lasti podjetja »Fornace Cormonese Società a g. l.« (Archivio C. d. C. G., N. 8711).

132 Podjetje »Fornace Laterizi Medea« je bilo ustanovljeno po prvi svetovni vojni na pobudo podjetnikov iz Videmske province. Ob koncu tridesetih let je imelo zaposlenih 35 delavcev in že uporabljalo stroje v proizvodnji (Archivio C. d. C. G., 8588 in 10266).

133 V Romansu je obstajal večji opekarniški obrat podjetja »Fornace Candussi & Dachler« že iz časa pred prvo svetovno vojno, ki so ga pomagali ustanoviti lokalni podjetniki iz Romansa. Podjetje je razpolagalo z dvema pečema tipa Hoffmann in enim od največjih obratov za proizvodnjo opek v Pokneženi grofiji Goriški in Gradiščanski (Archivio C. d. C. G., 8859, 6370 in 10930). Ostali primerljivo veliki obrati so bile opekarne Stacul v Medeji (pozneje Fornace Laterizi Medea), Bonfaldini v Zagraju, Pahor v Volčji Dragi in opekarne v Renčah (v lasti Žnidarčiča in pozneje Mozetiča). Dve peči tipa Hoffmann so imele, razen opekarne v Romansu in Renčah, le »Fornace Goriziana di Laterizi« (lastniki Bramo, Urbanis e Valentinuzzi) in »Premiato Stabilimento Industriale Ceramico« iz Červinjana (lastnik Pietro Sarcinelli), ki pa so, poleg opek, proizvajale tudi različno keramiko in posode (Tomasella, 1997, 95–96, Luchitta, 1997, 58, 61–67).

134 V okolici Červinjana in Pierisa so bili že pred prvo svetovno vojno aktivni obrati podjetja »Chiabai, Vanelli & Urbanis«, ki je nadaljevanje opekarske dejavnosti, ki sta jo Chiabai in Vanelli vodila skupaj z Giuseppejem Bearzijem v podjetju Bagnaria Arsa (Archivio C. d. C. G., N. 2593), in podjetij »I.R. priv. Fornace fi laterizi e calce di Benedetto Guanin & Comp.« (AST, Soc. XI 20 in Rg A X 42), »Pietro Cristin & Comp.« (AST, Rg A XI 122) in Giuseppe Candotti (AST, Rg A XII 87 in Archivio C. d. C. G., N. 18161). Vodilno vlogo pri ustanovitvi in upravljanju teh podjetij so imeli podjetniki iz Furlanske/Videmske province.

ni cikel je bil sezonski, tako da je bilo v pomladansko-poletnem intervalu zaposlenih več delavcev, pozimi pa manj. Takšna fleksibilnost je za lokalnega kmeta predstavljala priložnost za dodatni zaslužek z delom v opekarni.

Za transport izdelkov do trgov so opekarne uporabljale železnico, natančneje povezave z Gorico (linija Zagraj–Gorica) in Trstom (linija Zagraj–Tržič–Trst ali Červinjan–Tržič–Trst). Dovoz opek do železniških postaj je potekal s pomočjo vozov (Tomasella, 1997, 114, 121; Luchitta, 1997, 57, 65–66). Železnica je prišla v poštev tudi pri prodaji naprej po Avstro-Ogrski, pri čemer so sodelovale tako opekarne iz Avstrijskega primorja kot iz Furlanske province. Hkrati pa so po železnici dobivale tudi premog za poganjanje parnih strojev in pozneje termoelektričnih generatorjev (npr. premog iz rudnika pri Vremskem Britofu). Podobno torej kot v primeru cementarn lahko tudi opekarstvo ocenimo kot razpršeno, kjer je glavni lokacijski dejavnik surovina.

Sicer je bila ta industrija, za razliko od proizvodnje cementa, nizko intenzivna tako kapitalsko kot delovno. Skorajda vsa analizirana podjetja so bila formirana kot javne trgovske družbe ali komanditne družbe, z majhnimi vstopi družbenega kapitala (največ do pol milijona lir v primeru opekarne v Medeji), majhnim številom zaposlenih delavcev (med 20 in 60, izjema je bila opekarne v Romansu z več kot 100 zaposlenimi) in omejeno uporabo mehanske pogonske sile (med 40 in 60 konjev, izjema sta opekarne v Medeji in Romansu s 100 ali več konji). Posebnost je Mattonaia Triestina S.A. iz Trsta, ki je bila ustanovljena kot delniška družba s kapitalom 1.000.000 lir (AST, Schedario C. d. C. N. 306). Po drugi strani pa so bili pobudniki in investitorji v teh majhnih podjetjih na območju spodnjega Posočja podjetniki zelo različnih provenienc. Nekateri so bili trgovci z gradbenimi materiali (npr. z lesom), ki so želeli z investicijami v opekarne razširiti svojo trgovinsko dejavnost. Drugi so že bili lastniki opekarne in so v sodelovanju z družabniki ali lokalnimi podjetniki ustanavljali nove opekarne na lokacijah, kjer še ni bilo konkurence. Tretji pa so bili lokalni posestniki, ki so jim njihova zemljišča predstavljala kapitalski delež v novem obratu ali pa z oddajanjem v najem samo osnovo za zaslužek. Vsi podjetniki so bili sicer lokalni, iz Avstrijskega primorja, ali pa so prihajali iz italijanskega dela Furlanije, kjer je bilo opekarstvo močno razširjeno, s kapitalom in s podjetniškim ali strokovnim znanjem (Tomasella, 1997).

Lokacijski dejavnik delovne sile kaže sicer zaposlovanje lokalnih prebivalcev v obliki sezonskega dela, vendar so imeli večji obrati imeli konstantno, čeprav majhno, število zaposlenih skozi vse leto.

Glede lokacijskega dejavnika trga so bili poglavitni klienti bližnja mestna središča (Trst, Gorica, Videm; za istrske opekarne pride v poštev tudi Reka), kjer se je v letih 1900–1914 zelo razmahnila gradbena dejavnost. Ta učinek urbanizacijskih ekonomij oz. mesta kot trga je opazen tudi po vojni, predvsem v prvih povojnih letih, ko je potekala obnova, in konec dvajsetih ter v prvi polovici tridesetih let, ko je gradbeništvo v mestih zaradi krize zelo nazadovalo. Opekarne z območja Furlanske oz. Videmske province in iz Avstrijskega primorja oz. poznejše Julijske krajine so bili medsebojni konkurenti na teh trgih, pri čemer so prve, kot lahko sklepamo, uživale prednost večjega obsega proizvodnje. Dodatno konkurenco pa so po vojni predstavljale opekarne z drugih koncev Italije, ki so imele zaradi prevoza blaga po morju (do tržaškega pristanišča) nižje stroške s transportom. Za razliko od urbanizacijskih ekonomij lokalizacijske ekonomije niso bile tako izrazite. Podjetja so resda izkoriščala iste železniške povezave za transport blaga, toda nimamo dokazov, da bi pri tem med seboj sodelovala.

Zgodovina opekarske dejavnosti v okolici Gorice je podobna zgodovini opekarn v spodnjem Posočju. Že ob koncu 19. in na začetku 20. stoletja je na območju jugovzhodno od Gorice, na lokacijah Vrtojba, Volčja Draga, Bukovica, Bilje in Renče, delovalo kakšnih deset do štirinajst opekarn. Podobno kot v primeru spodnjega Posočja so bili glavni dejavniki za razvoj opekarn na tem območju zaloge kvalitetne gline, bližina trga, razpoložljivost kmečke delovne sile in dostopnost ostalih materialov (les in kamen za peči). Prav tako so prevažali opeke z vozovi do Gorice in Trsta oz. z izgradnjo dodatnih železniških povezav med Gorico, Trstom in Ajdovščino z vozovi do železniških postaj in potem naprej po železnici, tudi v notranjost Habsburške monarhije. V skladu s širjenjem trga in pritiskom konkurence iz italijanske Furlanske province so lastniki v začetku 20. stoletja posodobili obrate z izgradnjo sodobnih Hoffmanovih peči (Nemec, 1997, 185–90).

Leta 1898 je bila v Biljah osnovana zadruga z 41 zadržniki, ki je upravljala opekarno z imenom »Fornace popolare (in) Biglia«. Po prvi svetovni vojni je opekarna zaradi slabega poslovanja in dolgov postala last grofa Scanzianija (Nemec, 1997, 195), a je opekarno verjetno vodila javna trgovska družba (»società in nome collettivo«), v kateri so sodelovali Giuseppe Mosettig (Mozetič), posestnik in lastnik vile v Biljah, ter Gloria Continella in Gabriela Coniglio, obe rojeni v Trstu in stanujoči v Biljah. Kapital podjetja je znašal 50.000 lir, v opekarni pa je bilo leta 1925 zaposlenih v povprečju med 40 in 50 delavcev (niso uporabljali strojev). Leta 1925 je obrat prenehal z delovanjem zaradi upada povpraševanja in nezmožnosti plačila dolgov (Archivio C. d. C.

G., N. 2255, 27. 3. 1925, 22. 9. 1925). Tudi za druge opekarne na območju Gorice je v drugi polovici dvajsetih let značilno, da so imele po izteku povojne obnove vedno večje težave z zagotavljanjem rentabilne produkcije in ohranjanjem na trgu. Tako je junija leta 1927 opekarna ponovno začela s produkcijo pod novim lastnikom Mozetičem (opekarna se je tedaj preimenovala v »Fornace Laterizi Giuseppe Mosettig ex Scanziani«), a se je že dve leti pozneje (30. 9. 1929) zaradi krize (navaja se »crisi edilizia« ali »crisi commerciale«) dokončno ustavila (Archivio C. d. C. G., N. 6454, 1. 6. 1927, 15. 7. 1927, 14. 1. 1930, 20. 11. 1956).

Drugi Giuseppe Mosettig (Mozetič), rojen v Renčah in stanujoč v Gorici, pa je bil leta 1919 registriran kot lastnik opekarne v Vrtojbi (»Mozetic Giuseppe – Fornace Laterizi«), ki je zaposlovala 15 delavcev in razpolagala s parnim strojem z močjo 65 konjev. Tudi on je ob koncu leta 1925 zaprl vrata obrata zaradi zmanjšanja povpraševanja (Archivio C. d. C. G., N. 331, 3. 4. 1925, 2. 7. 1927). Opekarno je v drugi polovici tridesetih let upravljal Pietro Venturini (Archivio C. d. C. G., N. 13729, 9. 9. 1939), ki je leto prej že postal lastnik in upravnik opekarne v Krminu (Fornace Cormonese Società a g. l.). Mozetičeva opekarna je bila sicer ena redkih na goriškem območju, ki je delovala v tridesetih letih (preostale tri so bile v Renčah, Bukovici in Biljah, slednja v lasti Sauniga) in takšna dočkala začetek druge svetovne vojne (Nemec, 1997, 195, 198).

Tretji Mozetič, Pavel in njegovi sinovi, pa naj bi imel v lasti opekarno v Renčah, ki je bil, poleg Bramovega obrata v Gorici, Sarcinellijevega v Červinjanju in Candussijevega v Romansu, eden od največjih obratov, saj je imel dve peči tipa Hoffmann, postavljeni v dveh vzporednih stavbah, in je bil opremljen tudi s parnimi stroji. Opekarna naj bi bila aktivna v celotnem medvojnem obdobju (Nemec, 1997, 190 195, 199).

Eden od starejših obratov, postavljenih pred prvo svetovno vojno, je bila tudi opekarna v Volčji Dragi pri Bukovici (Tomasella, 1997, 95), ki jo je leta 1925 prevzela komanditna družba »Industria Laterizi Cantoni & C.« s sedežem v Vidmu in videmskimi podjetniki. Ob prevzemu je bilo v opekarni zaposlenih okoli 20 delavcev in bil(i) inštaliran(i) parni stroj(i) z močjo 60 konjev (Archivio C. d. C. G., N. 2106, 20. 1. 1925 in 12. 6. 1925). To se sklada s trditvami Tomaselle, da je opekarna v obdobju med obema vojnama spadala med tehnično dobro opremljene in konkurenčne obrate (Tomasella, 1997, 120).

Podobno zgodbo kot Ljudska opekarna v Biljah, poznejša »Fornace Laterizi Giuseppe Mosettig ex Scanziani«, ima tudi druga pomembna opekar-

na v Biljah, »Fornaci Riunite di Biglia e Boccavizza«. Ustanovljena je bila že ob koncu 19. stoletja (Tomasella, 1997, 114), morda že leta 1886 (Nemec, 1997, 185). Spet podobno kot Ljudska opekarna je tudi ta po prvi svetovni vojni spremenila lastnika. Tako je s I. 7. 1920 postala družba (»società aperta«) »Fabbrica Laterizi Saunig & Nemec Biglia«, v kateri so sodelovali Giovanni Saunig, Rodolfo in Giovanni Nemec, vsi rojeni in stanujoči v Biljah. Opekarna je proizvajala opeke, strešnike in tlakovce, imela zaposlenih okoli 40 delavcev, a ni uporabljala strojev (izrecno je zapisano *lavorazione a mano*) (Archivio C. d. C. G., N. 2170, 24. 4. 1925). Po drugih navedbah (Nemec, 1997, 190), pa je razpolagala vsaj z eno pečjo tipa Hoffmann. O uspešnosti opekarnе Saunig in Nemec pričata dokument o poslovnih stikih z Avstrijo, Nemčijo in Jugoslavijo (Archivio C. d. C. G., N. 2170, 19. 8. 1930) in to, da je v nespremenjeni lastniški strukturi uspela ostati aktivna vse do druge svetovne vojne (Nemec, 1997, 1995, 198).

Iz opisov opekarske dejavnosti v srednjem in spodnjem Posočju lahko torej sklepamo, da so imele velik učinek na njen razvoj Jacobs- in MAR-ekonomije. Prve so vidne v več primerih. Prvi je ta, ko so pri ustanavljanju opekarn sodelovali posamezniki iz različnih krajev in z različnimi poklici. Prihajali so tako iz Trsta (pred in po prvi svetovni vojni), lokalnega okolja, kjer je nastal obrat, kot tudi iz Furlanske oz. Videmske province (primer opekarnе v Medeji in v Blančah pri Gorici¹³⁵). Bili so podjetniki, posestniki (v lokalnem okolju) ali trgovci. Gre torej za investiranje različnih tipov kapitala v opekarsko industrijo. Posebnost je edino podjetje Mattonaia Triestina S.A. s sedežem v Trstu, kjer je šlo za investicijo lokalnega bančnega kapitala. Drugi primer je povezovanje opekarske z rudarsko dejavnostjo, kot sta opekarni pri Poljačah (Pietro Cristin & Comp.) in Selcah (I. R. priv. Fornace fi laterizi e calce di Benedetto Guanin & Comp.), ki sta izkoriščali lokalne kamnolome, in obrat družine de Savorgnan iz Krmina, ki je uporabljal posebno glino iz njihovega kamnoloma pri Bovcu.

MAR-ekonomije so najopaznejše pri vlaganjih posameznikov iz opekarske industrije v Furlanski oz. Videmski provinci v opekarno na območju srednjega in spodnjega Posočja. Ta vlaganja so bila prisotna že pred prvo svetovno vojno (primer Urbanis in Vanelli, ki sodelujejo pri vodenju opekarn v Blančah pri Gorici, v Bagnaria Arsa in v Mortesins pri Perteole), najaktivnejša pa so po vojni (primer Candotti, Cantoni in Venturini). Zanimivo je, da so

135 Gre za podjetje »Fornace Goriziana di Laterizi Urbanis & C.«. Podjetje je pred vojno imelo 240.000 kron kapitala in je veljalo za eno od večjih in najbolj opremljenih opekarn (z dvema pečema tipa Hoffmann). Proizvajalo je tako opeke kot tudi druge predmete iz gline (Tomasella, 1997, 96, 128–29).

posamezniki prihajali iz Videmske province, iz njenega vzhodnega dela, ki je bližje (bivši) avstrijsko-italijanski meji, a so se potem preselili na bivše avstrijsko območje. Njihov prispevek k razvoju opekarske dejavnosti na območju srednjega in spodnjega Posočja je tako v kapitalskih investicijah kot v tehničnem in poslovnem znanju, s katerim so razpolagali. Za opekarsko industrijo je torej značilna razvejena mreža posameznikov iz (bivših) avstrijskih in italijanskih krajev, ki v to industrijo investirajo svoje znanje in/ali kapital, tako fiksni (posestva) kot obratovalni.

Industrija gradbenih materialov – kamnolomska industrija

Kamnolomska industrija je, tako kot industrija proizvodnje opek, primer razpršene industrije, kjer je glavni lokacijski dejavnik surovina oz. najdišča kamna. Tako se je na Nabrežini pri Trstu zaradi kvalitete in zaloga (neobdelanega) kamna kamnolomska dejavnost razvijala vsaj sto let (od sredine 19. stoletja do štiridesetih let 20. stoletja). Po podatkih goriške trgovinske in industrijske zbornice je leta 1904 tam obstajalo 44 kamnolomskih podjetij, ki naj bi letno proizvedla za približno 15.000 ton kamna¹³⁶ in zaposlovala od 3.500 do 5.000 delavcev. Ker je po podatkih avstrijskega štetja prebivalstva iz leta 1910 na Nabrežini živelo 2.215 prebivalcev, je veliko delavcev prihajalo iz okoliških vasi in iz Furlanije. Bazen delovne sile nabrežinskih kamnolomov je torej obsegal Nabrežino, dnevne migrante iz okolice (kraške vasi, kot so Kobjeglava, Brestovica, Kostanjevica, Temnica, torej z območja Komna in Kostanjevice na Krasu) inčasne migrante (tedenske ali dlje) iz Furlanije (Brecelj, Legiša in Vogrič, 1989, 71, 73, 92). Ostale lokacije kamnolomske industrije so bile v širšem zalednem pasu od Ronki do Nabrežine (Selce, Polače, Doberdob, Sv. Križ, Rentabor), na območju Istre pa v zahodnem pasu od Savudrije, preko Grožnjana, Buj, Motovuna in Poreča do Vodnjana in Labina.

Prva kamnolomska podjetja na Nabrežini so začela nastajati v štiridesetih in petdesetih letih 19. stoletja, npr. kamnolom podjetja Favetti, Rimski kamnolom (Cava Romana), ki sta si ga delila podjetnik Hans Wildi in občina Nabrežina, ter kamnolom podjetja Gorlato z lastnikom iz Budimpešte (Geza Andretti) (Brecelj, Legiša in Vogrič, 1989, 68). Pri lokacijskem dejavniku transporta so uporabljala tako železniške kot pomorske poti. Nabrežinski kamen so namreč po železnici ali z barkami pripeljali v Trst, kjer so ga ali izvažali po morju v tujino (veliko ga je šlo v Egipt in Severno Ameriko) ali pa po železnici pošiljali naprej po cesarstvu (Dunaj, Budimpešta, Praga, Gradec). Seveda so

136 Glede na podatke o uvozu kamna v Trst – za leto 1911 tržaška trgovinska in industrijska zbornica navaja 25 tisoč ton kamna, za leto 1913 pa Pertot navaja 33 tisoč ton kamna (Camera di Commercio e d'industria di Trieste, 1912, 313; Pertot, 1954, 97) – lahko rečemo, da bi lahko držala ocena o produkciji 15 tisoč ton.

ga uporabljali tudi za gradnjo v Trstu (Brecelj, Legiša in Vogrič, 1989, 67, 73–74, 94). Trst je bil torej centralna točka v nadaljnji distribuciji kamna, ki je bil transportiran ali z železnico proti notranjosti Avstro-Ogrske ali pa po morju v tujino – to je primer urbanizacijskih ekonomij oz. delovanja mesta kot območnega prometnega in trgovskega središča. Poglavitna trga v tujini sta bila pred in po prvi svetovni vojni Severna Amerika in Egipt, s katerima je imel Trst utečene trgovinske in prometne povezave. Pred vojno je domači trg predstavljala Avstro-Ogrska, po vojni pa jo je nadomestila Italija. V obeh primerih je bila kamnolomska dejavnost močno odvisna od gradbene dejavnosti. Tako je v desetletju in pol pred vojno rasla zaradi intenzivne gradbene dejavnosti znotraj Avstro-Ogrske, v desetletju po vojni pa zaradi razmaha te iste v Italiji.

Podobno kot opekarska industrija je bila tudi kamnolomska industrija nizko kapitalsko in delovno intenzivna. Prevladujoča oblika podjetij so bile javne trgovske družbe, nekoliko več je bilo družb z omejeno odgovornostjo, ampak tudi te niso razpolagale z dosti več kapitala. Gledano po količini družbenega kapitala sta bili tako največji podjetji (družina) Favetti, kot javna trgovska družba, in Cava Romana, kot delniška družba. Ti dve sta tudi zaposlovali največ delavcev, v dobrih letih vsaka več kot 200, in imeli v uporabi veliko strojev (sodeč po oceni števila razpoložljivih konjskih moči). Pri ostalih podjetjih družbeni kapital ni presegal 300.000 lir, število delavcev pa je bilo največ par deset v posameznem kamnolomu. Glede omenjene opremljenosti s stroji za dvigovanje in rezanje kamna so podjetja spočetka uporabljala parne stroje, ob koncu 19. stoletja tudi stroje z motorjem na notranje izgorevanje, pozneje pa vedno bolj električne (Brecelj, Legiša in Vogrič, 1989, 69, 71, 98).

Sicer je kamnolom Cava Romana od leta 1893 naprej upravljal švicarski podjetnik Hans Wildi, ki je imel z občino Nabrežina sklenjeno najemniško pogodbo. Leta 1908 pride do ustanovitve družbe z omejeno odgovornostjo »Industria Marmi Cava Romana Hans Wildi« oz. »Marmor Industrie Cava Romana Hans Wildi« s kapitalom 400.000 kron. Pri tem je Hans Wildi sodeloval z 240.000 kronami v obliki fiksne kapitala (kamnolom, stroji, najdišča kamna, najemniške pogodbe). Ostali družabniki so bili dr. Siegfried Wildi, podjetnik iz Trsta in tudi upravitelj (gerente) novega podjetja, Friedrich Schuster, generalni direktor železarne »Witkowitz Eisenwerke« iz Vitkovic na Češkem (velik center železarske industrije v Avstro-Ogrski), Wilhelm Heinrich Lambrecht, posestnik in cesarski svetovalec (consigliere imperiale oz. Kaiserlicher Rat) z Dunaja, posestnik Oskar Napp iz Trsta, baron Oskar Morhammer, podjetnik in lastnik kamnoloma (Steinbruchbesitzer) iz Pulja, ter dva trgovca z Dunaja. Pestra sestava delničarjev in kapitala kaže, da

je bilo podjetje privlačno za investitorje iz Avstrije oz. da sta imela Hans in Siegfried Wildi dobre poslovne povezave s tem prostorom ter da je podjetje imelo na razpolago zadostno količino kapitala za svoj razvoj. Po vojni pride do spremembe lastništva, saj Wildi prodata svoje podjetje podjetnikoma Giuliju in Ninu Villa Santa iz Milana. Slednja preoblikujeta obstoječe podjetje v novo podjetje, »Cava Romana di Nabresina, Società Anonima Industria Pietre e Marmi«. Novi lastniki so ambiciozno krenili v ponoven zagon dejavnosti. Pri tem so želeli izkoristiti prednosti podjetja, ki so bile v izkoriščanju odpadnega kamna in dobrih železniških povezavah.

Glede na italijanski popis industrije in obrti je leta 1927 na Nabrežini delovalo 19 kamnolomskih podjetij (Legiša navaja podatek 28 podjetij v letu 1926 za območje od Križa do Sesljana), ki so prodajala svoj kamen primarno v Italijo (veliko so ga uporabljali za gradnjo v Milanu), a tudi v tujino, predvsem v Egipt, medtem ko avstrijski trg ni bil več aktualen (Brecelj, Legiša in Vogrič, 1989, 98). Po podatkih tržaške trgovinske in industrijske zbornice je leta 1929 v vseh nabrežinskih kamnolomih delalo 915 delavcev, letna produkcija pa je znašala 6.000 m³, od česar jih je 400 (6,7 %) šlo v izvoz (Consiglio Provinciale dell'Economia di Trieste, 1930, 52). Drugo poročilo ocenjuje letno produkcijo nabrežinskih kamnolomov na 4263 m³, kar je še vedno velik napredek v primerjavi z oceno iz leta 1922 (150 m³) ali iz leta 1926 (900 m³) (Consiglio Provinciale dell'Economia Corporativa di Trieste, 1933, 143). Podjetje Cava Romana je imelo v letih 1925/1926 zaposlenih okoli 180 delavcev (pozneje verjetno več) in je uporabljalo stroje na nafto (diesel) in na elektriko (Archivio C. d. C. TS, N. 9704).

Z začetkom krize v tridesetih letih se je za podjetje začelo dolgo obdobje nazadovanja. Čista izguba je v letu 1933 znašala 411.462 lir, v letu 1934 pa 476.628 lir, kar je skupaj 888.091 lir oz. četrtnina tedanjega družbenega kapitala podjetja. Vodstvo podjetja je razglabljalo o ponovnem znižanju družbenega kapitala in o najemu novih kreditov (tudi od IRI-ja) za nujno modernizacijo obratov. Na izredni generalni skupščini 9. 7. 1935 je bilo potem sprejeto zmanjšanje družbenega kapitala (AST, Rg B IV 164, 9. 7. 1935). Slabo stanje podjetja se je nadaljevalo vse do konca tridesetih let. Zaradi krize so v tem času oz. do druge polovice tridesetih let prav tako propadla mnoga manjša kamnolomska podjetja na Nabrežini, kot so Favetti, Zaccaria, Zandomeni (Brecelj, Legiša in Vogrič, 1989, 101). Cava Romana je preživela do konca druge svetovne vojne, a lahko sklenemo, da je največje nabrežinsko kamnolomsko podjetje doživelo svoj vrhunec konec dvajsetih let in da so trideseta leta pomenila samo postopno propadanje tako tega kot tudi ostalih kamnolomskih podjetij.

Drugo večje podjetje na Nabrežini, »Industria Marmifera Pietro Favetti«, je imelo dolgo tradicijo, saj je s kamnolomsko dejavnostjo začelo že leta 1855 (tedaj je bil lastnik Giuseppe Juch iz Gorice, potem pa je podjetje prevzel njegov zet Pietro Favetti) (Brecelj, Legiša in Vogrič, 1989, 68). Uspešno je preselilo prvo svetovno vojno in bilo aktivno tudi po njej. Leta 1923 je Pietro Favetti prenesel svoje podjetje na otroke Giacomina, Luciana in Anito, ki so z 22. 9. 1926 podjetje uradno preoblikovali v »Industria Marmifera Pietro Favetti, società in nome collettivo«, s sedežem v Nabrežini in kapitalom 1.300.000 lir (AST, Rg A XI 134, 2. II. 1926).

S tem preoblikovanjem je podjetje imelo namen agresivneje razširiti svojo dejavnost. Tako so v začetku leta 1927 zaprosili za kredit 1.000.000 lir pri Consorzio sovvenzioni su valori industriali. Podjetje se je lahko pohvalilo z dobro produkcijo in prodajo v preteklih letih, saj je vrednost prodaje za leto 1919 znašala 77.500 lir, za leto 1923 1.150.000, za leto 1925 pa 3.679.759 lir, medtem ko so vrednost podjetja ocenjevali na 4.200.000 lir. Tako kot ostala nabrežinska podjetja v tistem času je bilo prisotno na domačem trgu oz. je pomagalo graditi v Milanu, Comu in Trstu, a je tudi posebej poudarjalo izvoz v tujino. Število zaposlenih v podjetju je bilo 378 (tako delavcev kot ostalih uslužbencev), kar ga je glede na vrednost proizvodnje, prodaje ter število zaposlenih postavljalo ob bok podjetju »Cava Romana di Nabresina«. Pričakovani kredit so nameravali izkoristiti predvsem za razširitev proizvodnje za izvoz v tujino, kjer je od začetka dvajsetih let vladalo vedno večje povpraševanje (ASBI, Consorzio ..., Corda N. 690, fasc. 30, 14. I. 1927 in 22. I. 1927).

Podjetju prošnja za kredit ni bila ugodena. V začetku leta 1934 je IRI odobril kredit podjetju za pokritje dolgov v višini 600.000 lir. Največji delež je šel za pokritje obveznosti do podjetja Gorlato, s katerim je Favetti aprila 1932 načrtoval združitev v delniško družbo. Poročilo IRI navaja, kako podjetje Favetti razpolaga z zelo dobrim kamnom, kvalitetno opremo in tehnično usposobljeno delovno silo, a sta ga preagresivna širitev in slaba situacija v gradbeni industriji v začetku tridesetih let pripeljali v dolgove (Archivio IRI, Pratiche degli uffici (Numerazione Nera), Atti ..., Sezione Finanziamenti ..., Consiglio del 29. 3. 1934, Elenco A.)). Uradno je podjetje vstopilo v stečaj leta 1936.

Med »družinska« podjetja na Nabrežini spada tudi »Filli Zandomeni«, ki sta ga leta 1928 kot javno trgovsko družbo ustanovila brata Zandomeni, Alberto (rojen na Nabrežini, živeč in delujoč kot uslužbenec v Trstu) in Tomaso (rojen na Nabrežini, kjer je živel in delal kot podjetnik). Po vsej verjetnosti je imel Tomaž tedaj v lasti delavnico ali večji obrat za pridobivanje

kamna. Namen podjetja je bila trgovina s surovim in obdelanim kamnom (iz Nabrežine). Podjetje naj bi izvažalo kamen za gradnjo stavb tudi v Egipt, propadlo pa naj bi okoli leta 1936 (AST, Rg A XII 56; Breclj, Legiša in Vogrič, 1989, 99, 101).

O podjetju Gorlato na Nabrežini imamo skope podatke. Po prvi svetovni vojni naj bi podjetje Gorlato – uporabljalo se ime Gorlato Onorato (Andretti) in Gorlato & Marangon (Breclj, Legiša in Vogrič, 1989, 99, 101) – prevzelo istoimenski kamnolom od podjetnika Geze Andrettija iz Budimpešte. Podjetje s sedežem v Miljah (Gorlato je bil rojen v Vodnjanu leta 1878, a je v času med vojnama stanoval v Miljah) naj bi delovalo vsaj do leta 1937. Imelo je v lasti kamnolome pri Poreču (Valditorre di Parenzo e S. Marina, Montracher di Orsera) in pri Savudriji (Cà Negra di Punta Salvore). V letih 1934/1935 naj bi v teh kamnolomih imeli zaposlenih okoli 100 delavcev (večina je bila lokalnih, kakšnih 30 pa iz Trsta) (DAPA, Prefettura dell'Istria di Pola, šk. 273, fascikel X-3/10).

Arhiv tržaške trgovinske in industrijske zbornice pa hrani fascikel podjetja »Marmifera Gorlato S. A.«. Gre za podjetje, sprva imenovano »Industria Marmifera – Impresa Costruzioni e Trasporti – Società Anonima«, ustanovljeno 13. 5. 1935, s sedežem v Trstu in kapitalom 50.000 lir. Podjetje je imelo nekaj kamnolomov v najemu (Babce, Numaterza, Kamegna pri Savudriji (Cà Negra di Punta Salvore)) in nekaj v lasti v Istri (Orsera – Vrsar pri Poreču, Alber – verjetno Avber pri Sežani, Grisignano – Grožnjan in Cernico Zuccon?) (Archivio C. d. C. TS, N. 23792, 13. 5. 1935 in 26. 3. 1945). Ker je tedaj član upravnega odbora postal Gorlato Onorato in ker se je podjetje preimenovalo v »Marmifera Gorlato S. A., Impresa Costruzioni e Trasporti«, lahko sklepamo, da je Gorlato postal delničar v podjetju in da je svoje kamnolome združil s kamnolomi podjetja. Dejansko bi lahko trdili, da je Gorlato s podjetjem »Marmifera Gorlato S. A.« nadaljeval s svojo aktivnostjo v času propada svojega prvega podjetja.

Glede na koncentracijo podjetij, kapitala in delavcev je bila torej Nabrežina največji center kamnolomske industrije na območju severovzhodnega Jadrana. Bazen delovne sile nabrežinskih podjetij je zajemal Nabrežino, dnevne migrante iz okoliških vasi in tudi (polkvalificirano) delovno silo iz Furlanske province. Glede na oceno števila zaposlenih po prvi svetovni vojni bi lahko sklepali, da v povojnem času furlanski delavci ali niso več prihajali na Nabrežino ali pa niso zajeti v te ocene, če so delali na črno oz. kot podizvajalci. To koncentriranje industrije na Nabrežini je primer delovanja lokalizacijskih ekonomij, ko so podjetja uživala prednosti izkoriščanja iste množice delovne

sile in prometnih povezav. Po vsej verjetnosti so si med seboj pomagala tudi pri prenosu tehnologije oz. uporabi strojev (na notranje izgorevanje in električno) za rezanje, dviganje in obdelovanje kamna.

Poleg urbanizacijskih ekonomij je Trst prisoten tudi pri delovanju Jacobs-ekonomij. Pri ustanavljanju analiziranih podjetij na Nabrežini in okolici ter v Istri¹³⁷ so sodelovali posamezni podjetniki ali trgovci, ki so bivali v Trstu. V več primerih so se združili s posamezniki iz kamnolomske industrije z Nabrežine, ki so že razpolagali z določenim znanjem, kapitalom ali poslovnimi zvezami. Izmed njih lahko navedemo Hansa in Siegfrieda Wildija ter brate Zandomeni. Gre torej za kombinacijo lokalnega, »nabrežinskega« znanja in kapitala (trgovcev, obrtnikov ali mojstrov) s podjetniki ali trgovci iz Trsta. V to industrijo pa so pred in po vojni, kot kaže primer podjetja Ritter, Gorlato in Wildi, investirali tudi posamezniki iz bližnjih (Milje) in daljnih (od Dunaja do Benetk) krajev ter različnih poklicev. Kamnolomska industrija je bila torej, podobno kot opekarska, zanimiva za različne tipe investicij, ki pa, ne pozabimo, niso bile kapitalsko obsežne. Primer podjetja Cava Romana je malce specifičen, saj gre za nakup podjetja od tujih (švicarskih) lastnikov s strani podjetnikov iz »stare« Italije v trenutku, ko je dejavnost podjetja stagnirala. Lahko bi rekli, da gre za primer »podržavljenja« »tujega« podjetja na zdaj novih italijanskih ozemljih.

¹³⁷ Podjetje z omejeno odgovornostjo (»società a garanzia limitata«) »Cave Ilirico – Romane« s sedežem v Trstu so leta 1921 ustanovili trije družabniki iz Trsta in eden z Nabrežine. Podjetje je pridobilo v izkoriščanje kamnolom Sveti Stefan pri Motovunu in še dva kamnoloma pri Marčanu pri Vodnjanu, prav tako v Istri. Celoten ustanovitveni kapital je znašal 200.000 Lir. Podjetje »Cave Ilirico – Romane« je, verjetno, slabo poslovalo v dvajsetih letih, ker si je postopno pridelovalo vedno večjo izgubo. Vzrok za to naj bi bil v neugodni situaciji na trgu, toda v tistih letih je kamnolomska dejavnost na Nabrežini dosegala svoj vrhunec. Zaradi takšnega stanja je bilo podjetje zrelo za prevzem s strani Piera Olivierija, lastnika kamnoloma v Carrari in Rimu, ter njegovega prokuratorja, Nino Villa Santa, enega od dveh lastnikov Cava Romana di Nabresina. Olivieri je kmalu postal skorajda edini lastnik podjetja. Toda že leta 1931 je njegov delež kupil Joseph Whitehead, lastnik podjetja J. Whitehead & Sons Limited iz Londona in zreduciral kapital podjetja na 150.000 lir (AST, Rg C IV 143, 25.3.1931). Dve leti pozneje pa je Whitehead integriral drugo Olivierjevo podjetje, »Industria Marmi Pietra Bianca e Palombino« iz Rima, z istrskim podjetjem. Razlog za to je ležal, v času ekonomske depresije, v lažjem upravljanju in boljšem izkoriščanju medsebojnih sinergij. Kljub tej integraciji je tudi to podjetje nadaljevalo s slabim poslovanjem do konca tridesetih let (AST, Rg C IV 143, 2.4.6.1939).

Leta 1926 so z namenom izkoriščanja kamnoloma Sv. Stefan družabniki Silvestro Silvestri, podjetnik iz Oprtlja v Istri, inženir Ruggero Finzi iz Bologne ter trije družabniki nabrežinskega podjetja »Industria Marmifera Pietro Favetti« (Giacomo, Luciano in Anita Favetti) ustanovili podjetje z omejeno odgovornostjo »Cave Romane Santo Stefano«. Ustanovitveni kapital podjetja je znašal 90.000 lir oz. vrednost kamnoloma Sv. Stefan in Rosa Diomede pri Bujah, ki so ga pridobili od podjetja »Impresa Marmi Ritter & Co.« iz Trsta (AST, Rg C VI 47, 18. 1. 1926). Slednje je bilo ustanovljeno leta 1903 kot komanditna družba (»società in accomandita«) s sedežem v Trstu in s kapitalom 250.000 kron. V njem je imel vodilno vlogo Enrico Ritter de Zahony.

Investicije z Nabrežine in iz Trsta v kamnolome v Istri nosijo značilnosti MAR-ekonomij. Prve so vidne v širjenju znanja in kapitala z Nabrežine pri ustanavljanju kamnolomskih podjetij v Istri (primer Cave Ilirico – Romane in Cave Romane Santo Stefano) ter v koncentraciji dejavnosti oz. v primerih horizontalnih integracij (Gorlato Onorato je združil svoje in kamnolome podjetja Industria Marmifera – Impresa Costruzioni e Trasporti, Piero Olivieri pa svojo kamnolomsko dejavnost v Carrari in Rimu s tisto v Istri (Cave Romane Santo Stefano)).

Industrijska regija: prostor, čas, kontekst

Industrijska regija v prostoru severovzhodnega Jadrana

V izhodišču obravnave raziskovalnega vprašanja o obstoju in značilnostih industrijske regije v prostoru severovzhodnega Jadrana leži specifičnost ekonomske strukture obravnavanega prostora. Na začetku 20. stoletja je bilo območje Avstrijskega primorja, zahodnega dela dežele Kranjske ter Furlanske province kot dela Kraljevine Italije, zelo neindustrializirano. Ocene avstrijskih (iz leta 1910) in italijanskih štetij (iz leta 1911) prebivalstva kažejo, da se je število zaposlenih v industriji in obrti gibalo med 5 in 15 % vsega (prisotnega) prebivalstva. Na območju administrativne enote Avstrijskega primorja, ki vključuje mesto Trst, Pokneženo grofijo Goriško in Gradiščansko ter grofijo Istro, je ta delež znašal okoli 14,6 %. To razmerje se je, več ali manj, ohranilo vse do druge svetovne vojne. Tako je bilo za območje Tržaške, Istrske, Goriške in Reške province (brez mesta Reke), torej za prostor, ki približno sovпада z velikostjo Avstrijskega primorja, po italijanskem popisu prebivalstva iz leta 1936 13,4 % vsega prisotnega prebivalstva zaposlenega v industriji in obrti. Na osnovi teh podatkov lahko torej vidimo, da sta tako število prebivalstva kot število zaposlenih v industriji in obrti v razmerju do celotnega prebivalstva v obdobju 1910–1936 stagnirali. Če upoštevamo relevantnejša popisa industrije in obrti iz leta 1927 in 1937, ki sta štela samo dejansko zaposlene v trenutku popisa, za vse analizirane province, brez Reške, prav tako opazimo majhno rast, z 8,6 % na 10,3 %.

Čeprav so navedene primerjave zelo grobe, je iz njih mogoče jasno razbrati, da je prostor severovzhodnega Jadrana v letih 1900–1940 ostajal neindustrializiran. To ni toliko presenetljivo, ko pogledamo stanje v sosednjih regijah – v regiji Veneto (del Kraljevine Italije) in v slovenskih deželah (Kranjska, Štajerska, Koroška) je bilo okoli leta 1910 okoli 9 % vsega prisotnega pre-

bivalstva zaposlenega v industriji in obrti. Prostor severovzhodnega Jadrana je torej pozitivno izstopal. Majhen porast omenjenega števila zaposlenih (če sledimo italijanskima popisoma industrije in obrti iz leta 1927 in 1937) v medvojnem obdobju prav tako ni presenetljiv, ko mu ob bok postavimo dokaj nizko rast števila zaposlenih v sekundarnem sektorju v Italiji v obdobju 1913–1950 (s 26,8 na 32,1 %). Prav tako kot celotna Italija torej tudi prostor severovzhodnega Jadrana v obdobju med obema vojnoma ni doživel drastičnega sunka v smeri industrializacije.

Toda znotraj tega prostora obstaja temeljna razlika med bolj industrializiranimi mesti in manj industrializiranim podeželskim okoljem. Tako je bilo samo v mestni občini Trst po popisu industrije in obrti iz leta 1937 okoli 30 % vsega prebivalstva zaposlenega v industriji in obrti v vseh provincah Julijske krajine (torej brez videmske). V Pulju je bila tedaj slaba četrtnina prebivalstva, zaposlenega v industriji in obrti v Puljski provinci, v mestni občini Gorica pa 45 % (od Goriške province). Mestne občine so, vključno z Reko in njeno provinco, tega leta pokrivalo okoli 51 % vsega prebivalstva, zaposlenega v industriji in obrti v svojih provincah (Fegiz et al., 1946).

Na osnovi teh podatkov in analize razvoja industrijskih panog v prostoru severovzhodnega Jadrana v obdobju 1900–1940 lahko trdimo, da je v mestnih središčih bila in ostajala bistvena koncentracija industrijske in obrtne dejavnosti. Sledječ teorijam o razvoju mest pa se lahko vprašamo, ali je v tem prostoru obstajala tudi hierarhija med mesti oz. sistem centra. Za to je pomembno pogledati tako na industrijske kot na neindustrijske dejavnosti v mestih, pri čemer je takoj očitno, da je Trst bil daleč največje urbano, prometno in trgovinsko središče oz. mesto z največ centralnimi funkcijami na območju severovzhodnega Jadrana. Zato je nujno, da se vprašamo, ali je funkcioniral tudi območni pol rasti ali ne. Odgovor je pritrdilen.

Za Trst je značilnih več centralnih funkcij oz. mestnih storitev. To mesto je bilo v obravnavanem obdobju in prostoru glavno prometno središče, tako za železniški kot za pomorski promet (Benetke in Reka sta pri tem izvzeta, ker nista del obravnavanega prostora). Vse glavne železniške povezave proti avstro-ogrskemu in italijanskemu prostoru so bile formirane tako, da služijo tržaški trgovini in prometu. Kot trdi že Luchitta (Luchitta, 1991), je bil razvoj industrije v ostalih mestnih središčih, najbolj v Gorici in Tržiču, močno odvisen od strukture oz. razporejenosti teh povezav. Prav tako je bil Trst, seveda, glavno trgovinsko in posledično zavarovalniško središče. In to, kar ga na ravni industrije definira kot pol rasti, je dejstvo, da so bile v njem koncentrirane največje ključne industrije v obravnavanem prostoru – kovinske (lad-

jedelniške) in pripadajoče strojne industrije, ki so leta 1937 pokrivale 24 % (!) vseh zaposlenih v industriji in obrti v vseh provincah Julijske krajine. Te industrije pa niso pripomogle k formiranju Trsta kot pola rasti samo s številom zaposlenih, ampak tudi s kapitalom in (poslovnim) znanjem mestnih podjetnikov oz. ekonomskih elit ter s transportno, logistično in trgovsko mrežo. Tako sta poleg prometa in trgovine kovinska (ladjedelniška) in strojna industrija predstavljali enega od stebrov tržaške predvojne in povojne ekonomije.

Ko pogledamo ostale industrijske panoge, analizirane v predhodnih poglavjih, lahko opazimo, kako so na več načinov povezane s Trstom kot regionalnim polom rasti. Za ostale ključne industrije (železarsko in jeklarsko, tekstilno, premogovniško ter industrijo pridobivanja in distribucije električne energije) velja, da so zelo tesno prepletene z nosilnimi stebri tržaške ekonomije (pomorstvo – trgovina – ladjedelništvo). Tako so bili za nastanek in razvoj železarne v Škednju odločilni elementi tržaških urbanizacijskih ekonomij oz. lokacijski dejavniki transporta (uvoz surovin po morju in izvoz izdelkov po železnici), trga (pomembna klienta sta tržaško-tržiška ladjedelniška industrija in mestna občina) in množica razpoložljive delovne sile v mestu. Tudi železarna v Beli Peči je, znotraj »skupine« Guida Segreja, pripadala podjetjem, ki so bila v svoji osnovni dejavnosti odvisna od dobrega funkcioniranja tržaškega pomorstva. Tri podjetja v kovinski in strojni industrijski panogi (SATIMA, OMMSA, SVEM) so bila kot srednje velika podjetja s svojo dejavnostjo najneposredneje vezana na tržaško ladjedelniško industrijo. Skupaj s tovarno vrvi (Fabbrica Cordaggi Giuseppe Angeli) so to primeri podjetij z zelo močnimi lokalizacijskimi in urbanizacijskimi ekonomijami, torej z lociranjem v mestu, kjer opravljajo specializirano dejavnost za glavno industrijo in kjer izkoriščajo prednosti urbanega centra, npr. pri iskanju kvalificirane delovne sile ali uporabi mestne infrastrukture (električna napeljava). Po drugi strani je bila tekstilna industrija predelave bombaža bila po vložnem kapitalu, organizaciji proizvodnje in številu zaposlenih delavcev ena izmed največjih industrij v obravnavanem prostoru. In čeprav je bila dokaj razpršena zunaj Trsta, je bil njen razvoj močno odvisen od delovanja tržaškega pristanišča kot uvozno-izvozne luke za surovine in izdelke ter od podjetniške vitalnosti tržaške družine Brunner.

Brunnerji so bili s svojim kapitalom in podjetniškim znanjem v obdobju od konca prve svetovne vojne do leta 1928/1930 najaktivnejša skupina podjetnikov v razvoju več industrijskih panog v analiziranem prostoru. Center njihove industrijske dejavnosti je bila tekstilna industrija (Cotonificio Triestino Brunner S. A.), ki so jo povezali s kovinsko in strojno industrijo (SICMAT),

s premogovništvom (ARSA) ter z industrijo pridobivanja in distribucije električne energije (SACEIO in Soc. Idroelettrica Goriziana). Samo Cotonificio in ARSA sta v tem času imela skupaj več kot 100 milijonov lir družbenega kapitala, medtem ko je podjetje za trgovino s surovinami (Soc. Italiana Commercio Materie Tessili – S. I. C. M. A. T.) tedaj razpolagalo s 150 milijoni delniškega kapitala – vse to skupaj je primerljivo s koncentriranim kapitalom tržaških pomorskih in ladjedelniških podjetij »skupine« Cosulich. Brunnerji so s prevzemom skupine tekstilnih podjetij v Pordenonu (Cotonificio Veneziano S. A.) za zelo kratek čas izpeljali največji prodor tržaškega podjetniškega kapitala na območje Videmske province v obravnavanem obdobju. Pri tem ni nezanemarljivo, da, poleg Cosulichev, predstavljajo odličen primer prilagoditve tržaških industrialcev oz. ekonomskih elit na spremenjene politične razmere po prvi svetovni vojni. Uspešno so ohranili osnovno strukturo svoje industrijske dejavnosti in jo, kljub prvim težavnim povojnim letom, obnovili ter jo z investicijami razširili v druge industrijske panoge. K sodelovanju v svojem trgovinsko-industrijskem koncernu so pritegnili glavno italijansko »mešano« banko, Banca Commerciale Italiana. Analiza zgodovine in delovanja omenjenih podjetij v koncernu potrjuje dosedanje ugotovitve (Millo, 1989; Sapelli, 1990) o uspešnem sodelovanju tržaških ekonomskih elit z (bančnim) kapitalom in podjetniki iz »stare« Italije. Ta kontinuiteta dejavnosti Brunnerjevih industrijskih obratov pred in po vojni je pri podjetju Cotonificio Triestino Brunner S. A. praktično vidna tudi pri ohranjanju istih transportnih poti in trgov. Res je, da se je po vojni tekstilna industrija predelave bombaža v Goriški in Tržaški provinci znašla v državi z zelo močno in aktivno tekstilno industrijo, toda nasprotno od tega, kar trdi Luchitta (Luchitta, 1998), to ni odločilno oviralo njenega razvoja. Kot je pokazala analiza, je bila sposobna prebroditi prva problematična povojna leta in pozneje celo prevzeti najbližjo konkurenco v Videmski provinci. Prav tako je lahko, na temelju kontinuitete tržaških prometnih in trgovinskih vezi s prostorom bivše monarhije, še naprej nastopala na trgih srednje in jugovzhodne Evrope. Obratno pa je bilo z industrijo predelave svile na območju bivše grofije Goriške in Gradišanske, kjer sta imela vodilno vlogo v njenem razvoju podjetniško znanje in kapital iz »stare« Italije (Milan) in Vidma. Podjetje ARSA oz. rudniki premoga pri Labinu so bili, prav tako kot tekstilni obrati, locirani izven Trsta, vendar so imeli glavne in konstantne kliente v tržaških pomorskih družbah, medtem ko je rudnik premoga pri Vremškem Britofu tudi posredno (preko opekarn) delal za tržaško ekonomijo.

Železarska in jeklarska, kovinska in strojna, tekstilna industrija ter premogovništvo so ključne industrije in skupaj sestavljajo osnovni industrijski skelet obravnavanega prostora. K njim spada tudi industrija pridobivanja in distribucije električne energije, kajti čeprav sta v njej dominirala podjetniški kapital in znanje iz Benetk, razvoj električnega omrežja zrcali razvoj industrijskega skeleta. Trst je osrednja točka, iz katere se širijo glavne povezave: ena smer vodi proti Tržiču in Gorici ter od tam proti Ajdovščini in Kobariidu, druga poteka iz Trsta proti Postojni in Krasu, tretja pa iz Trsta po sredini Istre proti Pulju, z vmesnimi odcepi za istrska obalna mesta. Ko prištejemo še cementarne kot del »manjših« ključnih industrij in večja podjetja oz. obrate iz kemične, petrokemične, lesne industrije ter industrije predelave rib, sega prvi krak industrijskega skeleta iz Trsta proti Tržiču in okolici, kjer sta močno zastopani kemična, tekstilna in industrija predelave rib (Gradež), ter proti Gorici in Ajdovščini, kjer so glavna središča tekstilne industrije, in proti Kobariidu, kjer najdemo tovarno cementa v Anhovem in pozneje največji hidroelektrarni na tem območju; drugi krak gre iz Trsta proti Postojni in Krasu, kjer je izrazita lesna industrija; tretji pa proti Pulju do labinskih rudnikov (premogovništvo), s točkami v Izoli in tudi okoli otoka Cresa (Mali Lošinj in Unije), kjer so največji obrati industrije predelave rib. Ta skelet se je oblikoval v letih 1890–1914 in ohranil svojo strukturo vse do druge svetovne vojne. Pri njegovem formiranju in ohranjanju so pomembno vlogo imele tudi MAR- oz. Jacobs-ekonomije. Generalno gledano so v primeru ključnih industrij, »manjših« ključnih industrij ter velikih obratov v kemični, petrokemični industriji in industriji predelave rib Jacobs-ekonomije prevladovale vse od začetka 20. stoletja do velike gospodarske krize. Tako so v času pred prvo svetovno vojno skelet oblikovali tržaški in avstrijski podjetniki ter avstrijske banke, v letih 1918–1929/1930 pa tržaški podjetniki, tokrat skupaj s podjetniki in bančnim kapitalom iz »stare« Italije. Trideseta leta v industrijski razvoj v prostoru severovzhodnega Jadrana prinesejo za Italijo in ostalo Evropo tega časa tako značilno prisotnost državnega aparata in njegovih politik. Ta prisotnost se posredno zrcali v procesih koncentriranja dejavnosti in horizontalne integracije v državne ali privatne koncerne oz. v krepitvi delovanja MAR-ekonomij. Tedaj so glavni oblikovalci omenjenega industrijskega skeleta podjetniki (in podjetja) iz »stare« Italije, v sodelovanju z državnimi skladi in državno ekonomsko politiko.

Nastanek in oblikovanje industrijskega skeleta s Trstom kot polom rasti v prostoru severovzhodnega Jadrana lahko interpretiramo kot glavni rezultat procesa industrializacije. Tako lahko opazimo, kako so se na temelju razvo-

ja določenih ključnih industrij ob prisotnosti močne trgovinske oz. transportne aktivnosti oblikovale »sekundarne« ključne industrije ter druge terciarne dejavnosti. Toda industrijski skelet v prostoru severovzhodnega Jadrana ni nikoli prerasel v industrijski pas ali v industrijsko regijo v Pollardovem smislu. Vzrok za to je v heterogenem značaju skeleta. Ta značaj pa je posledica tega, da so se ključne industrije, primarno ladjedelniška, že od sredine 19. stoletja dalje razvijale v službi tržaške trgovinske in pomorske dejavnosti, ne da bi kdajkoli postale glavni »izvozni produkt« industrijskega skeleta. Ravno izvozna usmeritev »izbrane« industrijske dejavnosti je, po Pollardu, druga glavna značilnost industrijske regije, kajti šele preko trgovinskih odnosov z drugimi območji se regija identificira kot industrijska in to z določenim obsegom. Drugače povedano, v prostoru severovzhodnega Jadrana so se oblikovale tiste ključne industrije, ki so s svojo organizacijo proizvodnje, ekonomijo obsega, pretokom kapitala in znanja ter logistično mrežo ustvarile specifično formo industrijskega skeleta, ki izstopa iz svoje okolice. To je prva glavna značilnost industrijske regije oziroma, lahko bi rekli, jedro le-te. Tu prostor severovzhodnega Jadrana še sledi Pollardovemu konceptu. Vendar mu manjka druga glavna značilnost, to sta identiteta in obseg industrijske regije v odnosu do ostalih regij ali območij. Primarna identifikacijska točka Trsta kot območnega pola rasti v 19. in na začetku 20. stoletja je bila v razvoju mesta kot trgovinskega, transportnega in urbanega središča, ne pa kot industrijskega. Tako je delovanje Trsta kot uvozno-izvoznega pristanišča za monarhijo služilo kot osnova za nastanek ključnih industrij, saj je omogočalo uvoz surovin in izvoz produktov, stimuliralo proizvodnjo na veliko ter pripomoglo k formiranju podjetniškega kapitala in znanja. Z razvojem ključnih industrij oz. z oblikovanjem industrijskega skeleta Trst pridobi novi identifikacijski element, saj zdaj postane tudi industrijsko središče, ne izgubi pa svoje primarne identifikacije. Zato lahko tudi trdimo, da so se ključne industrije razvijale v službi tržaške trgovinske in pomorske dejavnosti, ker so tako (neposredno ali posredno) dopolnjevale te dejavnosti kot bile v veliki meri življenjsko odvisne od njih. V skladu s tem ni presenetljivo, da se je razvilo več različnih panog ključnih industrij, kar je po Pollardu tudi normalno pri nastajanju industrijske regije. Vendar se iz te heterogenosti industrij niso dvignile ena ali več ključnih industrij, ki bi s svojo proizvodnjo dajale ton uvozno-izvoznih dejavnosti Trsta oz. posledično celotnega skeleta. Tržaško-tržiška ladjedelniška in strojna industrija (pod Cosulich) ter Brunnerjev koncern tekstilne industrije, strojne industrije, premogovništva ter industrije pridobivanja in distribucije električne energije so bili v kratkem, a turbulentnem obdobju med obema vojna-

ma dejansko še najbližje temu, da poženejo proces vzpostavitve industrijske dejavnosti kot dominantne identifikacijske točke za Trst in za skelet. Ker pri tem niso uspeli, sta tako vsaj do druge svetovne vojne tržaška trgovinska in transportna dejavnost ostali nosilki identitete Trsta kot območnega pola rasti v razmerju do drugih polov rasti in regij.

Končni odgovor na peti raziskovalni problem, torej na obstoj in obseg industrijske regije v prostoru severovzhodnega Jadrana v letih 1900–1940, je ta, da se je v procesu industrializacije oblikovalo jedro industrijske regije v formi in obsegu industrijskega skeleta, ki pa se ni nikoli razvilo v »pravo« industrijsko regijo.

Za podjetja iz ostalih industrijskih panog oz. skupine »mešanih« in »razpršenih« industrij velja, da je na njihov razvoj Trst izrazito vplival preko urbanizacijskih ekonomij, najpogosteje in najmočneje preko prenosa podjetniškega znanja in kapitala. Tržaški kapital in podjetniško znanje sta pri razvoju posameznih podjetij iz teh skupin sodelovala z avstrijskim in italijanskim bančnim ali privatnim kapitalom ali pa sta se povezala z lokalnimi podjetniškimi pobudami. Večja podjetja oz. delniške družbe so bili, zaradi svoje strukture, bolj naklonjeni investicijam bančnega kapitala, medtem ko so javne trgovske družbe ali komanditne družbe bolj povezovala posamezne skupine podjetnikov.

Medtem ko ni toliko presenetljivo, da je ta učinek procesa pronicanja, v katerem se mestno podeželsko zaledje industrializira pod vplivom mesta, viden pri ključnih industrijah in večjih podjetjih iz »mešanih« industrij, je zanimivejša to, da so tudi kapitalsko skromnejše podjetniške pobude prihajale iz Trsta. To je opazno pri manjših in srednje velikih podjetjih iz industrije predelave rib, kemične, opekarske in kamnolomske industrije, pri čemer sta izrazita primera kombinacije tržaškega in lokalnega podjetniškega znanja ter kapitala koncentracija kamnolomskih podjetij na Nabrežini in industrija proizvodnje opek. Po drugi strani pa so ravno za te »razpršene« industrije značilne tudi močne lokalne podjetniške iniciative in kapital, saj gre za dejavnosti, ki niso zahtevale velikih vložkov kapitala in so bile vezane na lokalne surovine. Primeri iz opekarske in kamnolomske industrije, skupaj z nekaterimi iz lesne industrije, najbolj potrjujejo prisotnost tako MAR- kot Jacobs-ekonomij v nemestnem okolju, kar pomeni, da proces pronicanja ni bil edini element razvoja industrije v podeželskem okolju. Toda Trst je vseskozi vplival na te dejavnosti preko delovanja urbanizacijskih ekonomij oz. preko dejavnikov trga in transporta. Za kamnolomsko industrijo, koncentrirano na Nabrežini, je bil Trst vseskozi glavno transportno središče za izvoz v tujino.

Za srednje velika podjetja iz lesne industrije ali kemične industrije (proizvodnja ledu) je predstavljal glavni trg. Na ta element trga je bila še najbolj vezana opekarska industrija. Po eni strani torej naše ugotovitve v zvezi z »mešanimi« in »razpršenimi« industrijami potrjujejo tisti del teorije pola rasti, ki izpostavlja ključno delovanje pola rasti pri industrializaciji širšega prostora. Po drugi strani pa se te ugotovitve tudi skladajo s tezami Gleaserja in Jacobsa, da vzroke za razvoj določenih industrijskih panog ne gre iskati samo v prisotnosti statičnih eksternalij, ampak tudi v delovanju dinamičnih eksternalij, še posebej na tistih lokacijah, kjer so statične eksternalije zaradi odsotnosti velikih industrij šibke.

Če torej povzamemo dosedanje ugotovitve, lahko sklenemo, da je v obravnavanem prostoru in obdobju Trst funkcioniral kot industrijski pol rasti s procesom pronicanja. Podjetniške pobude iz ostalih večjih mestnih središč, kot so Gorica, Pulj in Tržič, so bile zelo skromne. Ta mesta so resda izkazovala določeno moč svojih urbanizacijskih ekonomij, saj so funkcionirala kot lokalna prometna, trgovinska in urbana središča, a z omejenim obsegom. Vsekakor se nikakor niso mogla kosati s Trstom in to ne samo po številu in moči centralnih funkcij, temveč tudi po velikosti, dinamičnosti in vplivu mestnega industrijskega sektorja. Teh mest torej ne moremo označiti za pole rasti, kvečjemu za točke rasti. Za razliko od njih je bil Videm večji center industrijske in podjetniške aktivnosti, vendar na osnovi dostopnih in analiziranih podatkov ostaja dokaj odprto vprašanje, v kolikšni meri je funkcioniral kot pol rasti. Sledeč razvoju železarske in tekstilne industrije, industrije gradbenih materialov in industrije pridobivanja ter distribucije električne energije je očitno, da je, tako kot Trst, razpolagal z dovolj kapitala in znanja za razvoj teh ključnih industrij. Tekstilna industrija predelave bombaža je poseben primer, v kateri sta bila centra te industrije v Furlanski oz. Videmski provinci (Videm in Pordenone) toliko razvita, da sta lahko »izvažala« kvalificirane delavce na bivše avstro-ogrsko ozemlje. Po drugi strani pa je veliko kapitala in znanja za razvoj glavnih industrij v Videmski provinci, tako pred vojno kot v medvojnem obdobju, prihajalo iz drugih velikih ekonomskih središč v Italiji, kot sta Benetke in Milano. Še posebej Benetke so, tako zaradi geografske bližine, dobrih prometnih povezav s furlanskim prostorom in interesa po vlaganju kot zaradi pripadanja enotnemu državnemu okvirju že pred prvo svetovno vojno, pripomogle k formiranju industrijske strukture na območju Furlanske province. Nova ugotovitev naše raziskave pa je, da državna meja med Italijo in Avstro-Ogrsko v prostoru severovzhodnega Jadrana ni neprepustno ločila industrije na avstrijskem od industrij na italijanskem oz.

furlanskem ozemlju. Tako so bile nekatere furlanske industrijske panoge, kot sta tekstilna industrija predelave svile in opekarska industrija, že pred vojno sposobne konkurirati istim industrijam z avstrijskega ozemlja. To je najvidnejše v primeru furlanske opekarske industrije, ki je tedaj na tržaškem trgu konkurirala »domačim« opekarnam s spodnjega in srednja Posočja. Podobno propustnost meje lahko opazimo tudi pri posameznih obratih lesne industrije z okolice Planine in Snežnika v medvojnem obdobju, ko kljub temu, da so locirani na jugoslovanskem ozemlju, transportirajo ali prodajajo svoje izdelke v Trst. Skratka, v neindustrializiranem prostoru, kot je severovzhodni Jadran v obdobju 1900–1940, tudi državne meje ne predstavljajo nepremostljive ovire procesu pronicanja iz regionalnega pola rasti oz. delovanju tržaških urbanizacijskih ekonomij (trga in prometnih povezav).

Če je bil Videm torej dovolj močan industrijski center, da je omejeval ekonomski vpliv Trsta, pa po prvi svetovni vojni pride do večje povezanosti med industrijskima strukturama obeh centrov. Primera povezanosti sta integracija videmske in škedenjske železarne v državni železarski koncern ILVA ter sodelovanje cementarn v konzorciju. Vendar v obeh primerih ne gre za »organsko« integracijo, temveč za združitev oz. sodelovanje pod vplivom smernic fašistične gospodarske politike v medvojnem obdobju (promocija velikih nacionalnih koncernov in kartelizacija). Najbolj »pristna« povezanost je vidna pri sodelovanju furlanskih podjetnikov v investicijah in vodenju opekarn na območju spodnjega Posočja in Gorice ter v dominaciji videmskega podjetja na tržaškem trgu proizvodnje in prodaje ledu. V primeru industrije pridobivanja in distribucije električne energije pa povezovanje vodi nov pol rasti, to so Benetke.

Te so se na temelju razpoložljivega podjetniškega kapitala in znanja, dostopnosti do vodnih virov in stimuliranja razvoja te industrije s strani italijanske države (z nastankom podjetja SADE) že pred prvo svetovno vojno formirale kot center za to industrijo na območju Veneta in Furlanije. Po vojni pa so brez večjih težav uspele postaviti in nadzorovati mrežo podjetij za pridobivanje in distribucijo električne energije v prostoru severovzhodnega Jadrana, s končnim rezultatom vzpostavitve enotnega električnega omrežja v tem prostoru na predvečer druge svetovne vojne. Benetke so nase vezale tudi industrijo pridobivanja boksita, saj se je vpliv tržaških podjetnikov v tej industriji, z integracijo Minerarie in SAIB-a v SAMT, končal v začetku tridesetih let. V drugi polovici tridesetih let, ko je pridobivanje boksita veljalo za strateško industrijo, je bil velik del istrskega boksita namenjen industrijam aluminija v industrijski coni Porto Marghera pri Benetkah.

Zaradi že omenjenih težav z razpoložljivostjo arhivskega gradiva za furlansko območje oz. Videmsko provinco naša raziskava ni mogla podati izčrpnjšega prikaza poteka procesa industrializacije na tem območju. Dodatne raziskave bi torej lahko pomagale izdelati podrobnejšo in jasnejšo sliko o vlogi Vidma kot lokalnega industrijskega centra oz. podale dokončen odgovor na vprašanje, ali je Videm funkcioniral kot pol rasti ali ne. Prav tako so stiki med industrijami na furlanskem (italijanskem) območju z industrijami na avstro-ogrskem ozemlju oz. vloga državne meje pred in po vojni (tako z Italijo kot z Jugoslavijo) vredni nadaljnjih raziskav. Tretji predmet potencialnih študij pa bi lahko bilo povezovanje industrijske strukture Julijske krajine s furlansko v obdobju med obema vojnama, s posebnim ozirom na vlogo večjih ekonomskih centrov iz Italije (Benetke, Milano, Rim). Na primer, dosedanje raziskave o zgodovini tržaškega ladjedelništva (predvsem Mellinato (2001), a tudi Confalonieri (1997), Millo (1989) in Sapelli (1990)) so se že dotaknile tega vprašanja, saj so analizirale vlogo milanske Banca Commerciale Italiana v razvoju te industrije med obema vojnama. Nadaljnje raziskave v tej smeri pa bi lahko umestile to povezovanje in vlogo italijanskih ekonomskih centrov v širši kontekst integracije ekonomije Julijske krajine v ekonomsko strukturo Italije v tem času.

Industrijska regija od 1900 do 1940

Čas dveh desetletij pred prvo svetovno vojno je v prostoru severovzhodnega Jadrana čas intenzivnega ustanavljanja industrijskih podjetij. Od obravnavanih 126 podjetij (117 iz baze in ostalih 9 iz literature), jih je bilo 63 ustanovljenih pred prvo svetovno vojno, skorajda vsa v teh dveh desetletjih. To se sklada s trendom intenziviranja procesa industrializacije v avstrijskem delu Monarhije in generalno v Evropi v tistem času. Ta boom industrializacije v prostoru severovzhodnega Jadrana (Andreozzi, 2003; Mellinato, 2001) je zadeval vse industrijske panoge, tako ključne, »mešane«, kot »razpršene« industrije.

Prva svetovna vojna predstavlja določeno kontinuiteto, a tudi prelom. Kontinuiteta je opazna v dokaj hitri ponovni vzpostavitvi trgovinskih in prometnih povezav analiziranega prostora z bivšim avstro-ogrskim prostorom in (novimi) državami jugovzhodne Evrope. Prav tako se ponovno okrepijo tržaške pomorske povezave z Levantom in Daljnim vzhodom. Takšen razvoj je v skladu s povojnim trendom ponovne vzpostavitve predvojnega sistema mednarodne trgovine. Zato ni presenetljivo, da je tržaška ekonomija po prvih povojnih letih obnove nadaljevala v isti smeri razvoja kot pred prvo svetovno vojno. Tudi ko pogledamo razvoj industrijskih panogah, lahko opazimo in-

tenziven dvig aktivnosti po letih 1921–1923. Nekatere industrije (npr., železarska, kamnolomska, petrokemična) se resda, zaradi politično-državnih odnosov med Italijo in državami naslednicami monarhije, v začetku dvajsetih let preorientirajo z bivšega avstro-ogrškega na italijanski trg. Vendar večina ostalih panog (npr., tekstilna industrija predelave bombaža, industrija predelave rib, lesna industrija), ki so sledile tržaškim prometnim in trgovskim povezavam z avstro-ogrskim (in italijanskim) prostorom pred vojno, ohrani svoje poslovne stike. Seveda je tudi splošna povojna konjunktura v Evropi, v Italiji in državah naslednicah v dvajsetih letih 20. stoletja stimulirala takšne usmeritve.

Prelom pa je viden v vstopu podjetniškega in bančnega kapitala ter znanja iz »stare« Italije na območje Novih provinc. Ta vstop ni bil enoznačen, temveč je potekal po več poteh. Tako lahko v opekarski industriji, tekstilni industriji predelave svile in kemični industriji proizvodnje ledu na goriškem in tržaškem območju opazimo vedno močnejšo vlogo podjetnikov in kapitala iz Videmske province. V primeru opekarske industrije so spremembe meja pozitivno delovale na že obstoječi trend prodora kapitala iz furlanskega v prostor spodnjega in srednjega Posočja. Podjetniški kapital, primarno iz večjih italijanskih industrijskih centrov (Milana, Genove in Rima), je tudi samostojno investiral v postavitev in razvoj industrij, ki na območju severovzhodnega Jadrana pred prvo svetovno vojno ali niso bile razvite (npr. industrija pridobivanja silicija in boksita) ali pa so obstajale v obliki državnih oz. državno-privatnih podjetij (npr. pridobivanje živega srebra ter cinka ter svinca).

Najpogosteje pa je prišlo do sodelovanja med tržaškimi podjetniki s tistimi iz »stare« Italije. Kot trdita Millo in Sapelli, je to po eni strani povezano s strategijo prilagoditve tržaških ekonomskih elit na novo politično-državno situacijo (Millo, 1989; Sapelli, 1990). Interes podjetnikov iz »stare« Italije je namreč najopaznejši v težnji po vključevanju v proces »podržavljenja« velikih industrijskih podjetij oz. obratov v več panogah. Po drugi strani pa gre za proces zamenjave avstrijskega bančnega kapitala, specializiranega v investicijah v industrijo v obravnavanem prostoru, z bančnim kapitalom italijanskih »mešanih« bank. »Podržavljenje« industrije in bank je torej pomenilo prelom v procesu industrializacije v obravnavanem prostoru, v kolikor pride do zamenjave določenih ključnih gonilnih elementov procesa, v tem primeru avstrijskih podjetnikov in bank, z drugimi (Panjek, 1991). Toda tako zaradi vzpostavitve sodelovanja tržaških podjetnikov s podjetniki in bankami iz »stare« Italije kot zaradi ponovnega aktiviranja »tradicionalnih« podjetniških, trgovinskih in prometnih povezav pa lahko sklenemo, da se proces indu-

strializacije in konstrukcija industrijskega skeleta v obravnavanem prostoru nista drastično spremenila. Sočasno z omenjenimi prelomi in kontinuitetami pa se, s krepitvijo obstoječih in vzpostavljanjem novih poslovnih, prometnih in trgovinskih povezav z najbližjo Videmsko provinco ter z obračanjem nekatereh analiziranih industrij na italijanski trg začne proces postopne integracije gospodarstva Julijske krajine v ekonomsko tkivo Italije.

Prva svetovna vojna (seveda) torej ni uničila podjetniške aktivnosti na obravnavanem območju. Od 63 podjetij, ustanovljenih pred prvo svetovno vojno, jih je vsaj 35 nadaljevalo s svojo dejavnostjo po vojni (tudi pod drugim imenom ali lastniki). V obdobju med obema vojnama pa je bilo ustanovljenih 47 novih podjetij in to v industrijah, ki prej skorajda niso obstajale (industrija pridobivanja in distribucije električne energije, industrija proizvodnje cementsa, industrija pridobivanja boksita in silicija).

O vplivu prve svetovne vojne na tržaško ekonomijo obstajajo v literaturi deljena mnenja. Sapelli trdi, da se je ekonomska in politična pozicija Trsta po vojni drastično spremenila (Sapelli, 1990). Po njegovem mnenju se je v toku 19. stoletja okoli Trsta ustvaril lokalni ekonomski sistem (*sistema economico locale*) s specifičnimi socialnimi in ekonomskimi značilnostmi, kot so razvijanje in širjenje znanja, tehnologij in specifičnih oblik industrijske produkcije, prenosi kapitala ter migracije prebivalstva. Center proizvodnih, trgovinskih in finančnih aktivnosti tega sistema je bilo mesto Trst oz. tržaško pristanišče, pri čemer so bile protagonisti in nosilci ekonomskih gibanj tržaške ekonomske elite. Sapelli se sprašuje, ali sta delovanje in strategije preživetja teh elit po vojni pomenili bistveno spremembo narave lokalnega ekonomskega sistema. Njegov argument je, da so slabitev pozicije Trsta kot tranzitnega središča za promet z bivšim avstro-ogrskim prostorom in prihod »eksogenih« sil v prostor severovzhodnega Jadrana (podjetniki, banke in politične figure iz »stare« Italije, v povezavi s fašističnim državnim aparatom) privedli do zamenjave »starih« elit z »novimi«, politično-ekonomskimi elitami. Te pa so odločilno vplivale na postopno razpadanje glavnih dejavnosti sistema, kar je, po njegovem mnenju, vodilo v počasen propad celotnega sistema.

Kot je argumentirala že Anna Millo (Millo, 1989) in je zdaj pokazala tudi naša analiza, je po prvi svetovni vojni definitivno mogoče govoriti o ključnih spremembah, ki so doletele tržaško ekonomijo in njene ekonomske elite, a tudi celotno strukturo industrije v prostoru severovzhodnega Jadrana. Vendar se zdi, da vojna sama ni bila tako velika prelomnica, kot jo predstavlja Sapelli. To je tudi argument Rofla Petrija, ki skupaj z Lauro Cerasi in Stefanom Petrungarom podaja nove in aktualne poglede na stanje tržaškega,

reškega in puljskega pristanišča v obdobju med obema vojnama (knjiga *Porti di frontiera*, izdana leta 2008, in tematski sklop v tržaški reviji *Qualestoria* iz leta 2010). Kot smo že predstavili v podpoglavju »Tržaška provinca med obema vojnama«, je imela fašistična gospodarska politika med vojnama namen razvijati Trst, Reko in Pulj kot industrijska središča na mejah Italije z njenim »strateškim«¹ trgovinskim prostorom srednje Evrope (Petri, 2010). Sočasno pa bi državno stimuliranje industrializacije v teh mestih vodilo k večji integraciji Novih provinc v italijanski ekonomski sistem. Ti nameni so, kot piše Anna Millo v svojem delu, naleteli le na delno odobravanje s strani tržaških ekonomskih elit, ki so v dvajsetih letih še vztrajale na »tradicionalnih«² elementih tržaške ekonomije (trgovina – pomorstvo – ladjedelništvo). Pri tem so jima, kot trdita Petri in Cerasi, šli na roko ureditev transportnega režima po trasi bivše južne železnice in obdobje mednarodne konjunktore. Ko v času velike gospodarske krize tržaška trgovina in promet doživita brutalen padec in ko v drugi polovici tridesetih let ekonomski vpliv tretjega rajha prevlada v državah srednje in jugovzhodne Evrope, tedaj se, po Petriju, zgodi za Trst odločilen preobrat. Glavna točka spremembe za tržaško ekonomijo se torej ni zgodila neposredno po prvi svetovni vojni, ampak v prvi polovici tridesetih let. Iz obdobja krize je Trst prišel v ozračje bilateralnih sporazumov, ki so nepovratno spremenili tržaški promet. Kot piše tudi Pertot (Pertot, 1954), je po novem Trst vedno bolj funkcioniral kot italijanska obmejna uvozna luka za industrijske surovine oz. industrijski center, vedno manj pa kot tranzitno in trgovinsko središče srednje Evrope. V tem preobratu pa je imel centralno vlogo ekonomski propad tržaških ekonomskih elit, ki jih v tridesetih letih dokončno (!) nadomestijo »nove«³ elite oz. podjetniki, banke in državni skladi iz »stare«⁴ Italije.

Tudi naša analiza procesa industrializacije v prostoru severovzhodnega Jadrana potrjuje Petrijeve argumente, da je glavno diskontinuiteto v ekonomskem sistemu tega prostora pomenila velika gospodarska kriza. V nekaterih panogah, kot so proizvodnja opek, kamnolomska in tekstilna industrija predelave bombaža, je proizvodnja v kriznih letih tako drastično upadla, da te industrije do druge svetovne vojne nikoli več niso dosegle stopnje predkrizne proizvodnje. Po drugi strani pa sta čas krize in okrevanja po njej, v povezavi s fašistično politiko vzpostavljanja državno vodenega gospodarstva, za druge panoge predstavljala bistveno spremembo dejavnosti. Industrije ali panoge, ki so se ukvarjale s proizvodnjo kapitalskih dobrin (npr. industrija pridobivanja premoga in železarska industrija) ali pa s proizvodnjo strateških surovin (npr. industrija pridobivanja boksita in živega srebra, petrokemična industrija, pro-

izvodnja sode), so pristale v rokah velikih industrijskih koncernov iz »stare« Italije. Gre seveda za tedaj značilen proces koncentracije v glavnih italijanskih industrijah in to ob finančni in strokovni podpori osrednjega državnega investicijskega sklada IRI. Primeri drugih industrij, kot so proizvodnja cementa, tekstilna industrija predelave bombaža ter industrija pridobivanja in distribucije električne energije, tudi kažejo na prevzemanje in posledično integracijo podjetij z območja severovzhodnega Jadrana v večja podjetja oz. koncerne iz »stare« Italije. Isto se je seveda dogajalo tudi s tržaško ladjedelniško in strojno industrijo. Skorajda pri vseh teh operacijah je sodeloval IRI. Tretji element diskontinuitete je preorientacija proizvodnje na italijanski trg v drugi polovici tridesetih let, podprta z državno politiko omejevanja uvoza in državnimi investicijami. Lesna industrija in proizvodnja cementa sta tipična primera industrij, ki so imele v drugi polovici tridesetih let koristi od takšne državne politike, saj so veliko vlagale v posodobitev in razširitev proizvodnje, usmerjene na domači trg. Po drugi strani pa je tekstilni industriji predelave bombaža in jute ter industriji proizvodnje rib ta politika (skupaj z vzdrževanjem gold-exchange standarda lire v letih 1927–1936) bolj škodila, saj jim je oteževala uvoz nujnih surovin in izvoz na tradicionalne trge srednje ter jugovzhodne Evrope. Četrty element diskontinuitete je okrepitev moči podjetnikov iz »stare« Italije in razpad tržaških ekonomskih elit. Ti podjetniki, ki so že od dvajsetih let v tesni zvezi z italijanskimi »mešanimi« bankami investirali in sodelovali v vodenju različnih velikih industrij, so v tridesetih letih dokončno prevzeli primat pri oblikovanju in usmerjanju industrijskega skeleta.

Koncentracija v državne oz. privatne koncerne in uveljavitev podjetnikov iz »stare« Italije sta dejansko ključna elementa diskontinuitete, saj sta skupaj vplivali na spremembo značaja industrijskega skeleta. Konstrukcija skeleta je ostala ista kot v prvem desetletju po vojni, a je velika gospodarska kriza imela nanj globlji učinek kakor vojna. Zdaj namreč ne govorimo o zamenjavi gonilnih elementov procesa industrializacije, ampak o izgubi celotnega sloja nosilcev tega procesa in zamenjavi z novim. Ta zamenjava pa je bila možna samo ob pomoči državne ekonomske politike. Skratka, ključna razlika med procesom industrializacije v času velike gospodarske krize in po njej s prvim desetletjem po vojni je v aktivni vlogi državne gospodarske politike v industrializaciji tega prostora, tako preko svojih finančnih skladov, stimuliranja koncentracij podjetij v koncerne, uvozno-izvozne politike in pridobivanja strateških surovin kot preko podpiranja podjetnikov iz »stare« Italije ter ideje o Trstu kot obmejnem industrijskem centru. Pri tem ne smemo pozabiti, da

je takšna italijanska ekonomska politika na ravni cele države v polnosti zaživila šele kot odziv na posledice velike gospodarske krize v državi.

Industrijska regija v kontekstu industrializacije v slovenskem prostoru

Če primerjamo rezultate naše analize poteka procesa industrializacije v prostoru severovzhodnega Jadrana v obdobju 1900–1940 z industrializacijo v srednji in jugovzhodni Evropi v tem času, lahko opazimo določene podobnosti in razlike. Ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja je prostor severovzhodnega Jadrana spadal v tisti del Avstro-Ogrske monarhije, ki je doživel sunek intenzivne industrializacije, a je v primerjavi z najrazvitejšimi češkimi in avstrijskimi deželami še vedno veljal za neindustrializirano območje. Podobno lahko rečemo, če primerjamo omenjeni prostor z industrijskim »trikotnikom« v Padski nižini. Opazujoč proces industrializacije na relaciji Dunaj–Torino bi torej lahko zaključili, da je bilo območje od Gradca do Benetk nekakšna »zlata sredina«, saj je zaostajalo za industrializiranimi centri Avstro-Ogrske in Italije, a je v okviru obeh držav spadalo v bolj industrializirana območja. Sočasno pa sta na ravni industrijskega razvoja v Evropi v desetletjih pred prvo svetovno vojno tako Avstro-Ogrska kot Italija zasedali pozicijo »zlate sredine«.

V svojih osnovnih značilnostih je proces industrializacije na tem območju podoben industrializaciji v omenjenih industrijskih centrih Avstrije in Italije. V prostoru severovzhodnega Jadrana, ostalih slovenskih deželah (Koroška, Štajerska in Kranjska) ter v Venetu so bile najrazvitejše tiste industrijske panoge, ki so bile nosilke industrializacije (tekstilna, železarska in kovinska industrija, premogovništvo), prav tako pa so se razvijale tiste, ki so bile značilne za »drugo industrijsko revolucijo« v Evropi (kemična in petrokemična industrija, industrija pridobivanja in distribucije električne energije). V okvirjih italijanske in avstro-ogrske liberalne gospodarske politike je nastajal lokalni bančni kapital, ki je skupaj s finančnim kapitalom iz avstrijskih in italijanskih centrov ter iz tujine (francoski, švicarski, nemški) postal glavni gonilni element razvoja omenjenih industrij. Poleg pretakanja kapitala so liberalna gospodarska politika in solidne transportne povezave (primarno po železnici) krepili tudi trgovino in promet oz. storitveni sektor.

Sicer je proces industrializacije dodobra zajel slovenske dežele (Koroško, Štajersko in Kranjsko) že na sredi 19. stoletja (Šorn, 1984), a se je bistveno okrepil v obdobju 1890–1914. Po ocenah avstrijskih popisov prebivalstva se je največji skok v številu prebivalstva, zaposlenega v industriji in obrti, zgodil v letih 1900–1910 (Fischer, 1998b, 64; Fischer, 2005, 112, 114), pri čemer so za-

posleni v industriji in obrti leta 1890 predstavljali 8,3 %, leta 1910 pa že 10,4 % vsega prebivalstva v teh deželah (tu prištevamo še območje Trsta ter grofije Goriške in Gradiščanske) (Fischer, 2005, 115). Čas treh desetletij pred prvo svetovno vojno je tudi čas, ko je v slovenskih deželah že bilo vzpostavljeno dokaj razvejano železniško omrežje, s ključnimi povezavami od Maribora, preko Ljubljane do Trsta, Kranja oz. Jesenic, Zagreba, Gorice in Celovca (Fischer, 1998a, 38–39). Prav tako sta funkcionirala tudi poštno in telegrafsko omrežje.

Nosilne industrijske panoge so bile železarstvo (z največjimi obrati na Jesenicah, v Štorah in na Ravnah), premogovništvo (glavni rudniki premoga so bili okoli Hrastnika, Trbovelj in Zagorja, svinca v Mežici), kovinska in strojna industrija (cinkarna v Celju), tekstilna (obrati za predelavo bombaža v Tržiču, Litiji in Ljubljani) ter lesna industrija. Po drugi strani pa so gradbeništvo, oblačilna in prehrabena industrija leta 1910 zaposlovali dobro polovico oseb, ki so delale v industriji in obrti. Za razliko od nosilnih industrijskih panog, ki so bile kapitalsko in delovno intenzivne, so za te industrije (skupaj z lesno) značilni razpršeni in majhni obrati, ki so bili večkrat bili na ravni obrtniške, ne pa industrijske proizvodnje (Fischer, 1998a, 58; Fischer, 2005, 115). Podobno kot za severovzhodni Jadran je torej tudi za ostale slovenske dežele značilna diskrepanca med majhnim številom velikih in velikim številom majhnih industrijskih obratov oz. prevlada obrtniškega tipa proizvodnje nad industrijskim. Hkrati pa opremljenost industrijskih obratov s stroji in njihova trgovska mreža kažeta, da je industrija v slovenskih deželah sledila (avstrijskim) trendom izkoriščanja elektrike in nafte kot pogonske sile ter tudi bila dokaj prisotna na evropskih in svetovnih trgih (Fischer, 2005, 16–17, 29).

Po drugi strani pa sta bili »domači«, slovenski, podjetniška in bančniška sfera slabo razviti. Medtem ko so v prostoru severovzhodnega Jadrana, natančneje v Trstu, obstajale močne lokalne ekonomske elite in lokalni bančni zavodi, so v ostalih slovenskih deželah nosilci velikih podjetniških in bančnih investicij prihajali večinoma iz avstrijskih in čeških dežel, nekaj pa tudi iz tujine (Francije, Nemčije, Anglije) (Kresal, 1998, 87–88; Šorn, 1969). Primarno avstrijski podjetniki in banke so bili tisti, ki so vodili razvoj glavnih industrijskih panog. Poglavitni »domači« banki, Ljubljanska kreditna banka v Ljubljani in Jadranska banka v Trstu, sta nastali v prvih letih 20. stoletja in sta kot »mešani« banki tudi sodelovali pri investicijah v industrijo, vendar v dosti manjšem obsegu kot avstrijske banke (Lazarević in Prinčič, 2000, 36–39). V primerjavi s Trstom v slovenskih deželah torej ni prišlo do oblikovanja »lokalnih« ekonomskih elit, ki bi kolikor toliko enakopravno sodelovale z avstrijskimi podjetniki in bankami pri razvoju industrije. Kljub temu

pa se je na Slovenskem, tako kot v prostoru severovzhodnega Jadrana, oblikovala ključna vez med industrijo in bankami, prav tako značilna za industrializacijo v Avstriji.

Prva svetovna vojna je imela v slovenskih deželah, ki so po vojni postale del Kraljevine SHS oz. Jugoslavije, neposrednejši in globlji vpliv na proces industrializacije kot v prostoru severovzhodnega Jadrana. Toda dogajanja v prvih povojnih letih so si med seboj podobna. Slovenska politika, organizirana v Narodnem svetu (kot izvršnem organu tedanje Države SHS), je že takoj po koncu vojne, torej leta 1918, poskušala postaviti osnove »novemu«, slovenskemu gospodarstvu. Njeni ukrepi so bili usmerjeni v zaščito premoženja s čimprejšnjo menjavo (bivših) avstro-ogrskih kron z začasno valuto oz. z jugoslovanskimi dinarji, v nadzor in posledično »nacionalizacijo« tujih (primarno avstrijskih) podjetij ter v združevanje finančnega kapitala (primarno zadrug, ki bi se jim pridružile še banke).

Menjava valute je po mnenju Lazarevića potekala površno in s favoriziranjem takšnega menjalnega razmerja med krono in dinarjem, ki je bilo v korist dinarja. Zato ugotavlja, da so bili ob koncu menjave (leta 1920 oz. 1923) slovenski denarni zavodi, tako z izgubami vrednosti naložb v avstrijskih finančnih ustanovah in odtekanjem denarnega premoženja v matične avstrijske zavode kot z neugodnim menjalnim razmerjem do dinarja, močno oškodovani (Lazarević, 1995, 193; 1996, 99–101). Le delno učinkovita je bila slovenska politika pri »nacionalizaciji« tujih podjetij. Ob koncu leta 1918 so vsa podjetja, nepremičnine in zemljišča, ki so jih imeli v lasti tujci, prišla pod sekvester oz. nadzor države. Namen tega ukrepa je bil zaustaviti prenos lastnine in dobičkov s slovenskega ozemlja na tuje. Sekvestru je sledila »nacionalizacija«, ko so se tuja podjetja morala »posloveniti« oz. »pojugoslovaniti« tako, da so imele večino delnic ali večino v upravnem odboru osebe z jugoslovanskimi državljanstvom ali pa da so prenesli sedež podjetja na jugoslovansko ozemlje. Pri tem se je kot problematičen izkazal trend, ko so po začetni »nacionalizaciji« mnoga podjetja, in to v glavnih industrijskih panogah, s prodajo ponovno pristala v rokah prvotnih lastnikov (Lazarević, 1995, 195–96; 1996, 101, 104). K neuspešno izvedeni »nacionalizaciji« je po Lazarevićevem mnenju prispevala tudi nikoli izvršena koncentracija slovenskega finančnega kapitala, ki bi bil združen sposoben izpeljati temeljito nacionalizacijo tujega premoženja in tako pomagati pri formiranju novega slovenskega gospodarstva (Lazarević, 1996, 102, 104).

V prvih povojnih letih lahko torej opazimo konflikt »novega« proti »staremu«. Na Slovenskem so se slovenski politiki in gospodarstveniki tru-

dili za vzpostavitev slovenskega gospodarstva v novi državi Jugoslaviji, v prostoru severovzhodnega Jadrana pa so tržaške ekonomske elite v »boju« s podjetniki, bankami in nacionalisti iz »stare« Italije poskušale obdržati svoje pozicije. V obeh primerih pa šele druga polovica dvajsetih let pomeni dokončno umiritev razmer po razpadu Avstro-Ogrske in poskus krepitve predvojnih trgovinskih ter poslovnih stikov.

Ključna razlika med procesom industrializacije na slovenskem ozemlju v okviru Kraljevine SHS/Jugoslavije in v prostoru severovzhodnega Jadrana je v preusmeritvi slovenske industrije na jugoslovanski trg oz. v tako imenovanem »obratu na jug«. Medtem ko so slovenske dežele v okviru Avstro-Ogrske spadale v »zlato sredino«, so bile v Jugoslaviji najbolj industrializiran del države. Že leta 1900 je v slovenskih deželah 11,9 % vsega prebivalstva živelo od obrti in industrije, v kraljevini Srbiji pa le 6,7 % (Fischer, 2005, 39). Ta razkorak se je ohranil skozi ves medvojni čas.

Kot najbolj industrializirani del nove države je Slovenija zdaj uživala v prednosti izvoza svojih industrijskih izdelkov na jugoslovanski trg, pri čemer so ji šle na roko tudi visoke zaščitne carine (Lazarevič, 1995, 196–197). Delno uspešna »nacionalizacija« in nagla gospodarska rast v Jugoslaviji v prvih povojnih letih (do nekje leta 1925) sta dali polet pravemu sunku industrializacije v dvajsetih letih, ki ga Lazarevič označuje kot »slovensko ustanoviteljsko obdobje« (Lazarevič, 1995, 199). Po drugi strani pa je Jugoslavija (in skupaj z njo Slovenija) od najpomembnejših trgovinskih partnerjev v tem obdobju, torej od Avstrije, Češkoslovaške, Italije in Nemčije, še naprej uvažala končne industrijske izdelke in stroje (Kresal, 1998, 101; Lazarevič, 1998a, 118–119). To pomeni, da kljub prvi svetovni vojni ni izginila diskrepanca med bolj in manj industrializiranimi območji v srednji Evropi. Slovenski delež v jugoslovanski industrijski proizvodnji, ki se je sukala okoli 26 % (Šorn, 1979, 696), torej še zdaleč ni mogel spremeniti dejstva, da je Jugoslavija kot celota na evropskih trgih nastopala kot izvoznica kmetijskih pridelkov in uvoznica industrijskih izdelkov oz. kot neindustrializirana država. Drugače rečeno, slovensko ozemlje je še vedno ostajalo v »zlati sredini«, tokrat med razvitejšima Avstrijo in Češkoslovaško in manj razvitimi ostalimi predeli Jugoslavije.

V »slovenskem ustanoviteljskem obdobju« so se ohranili nekateri predvojni trendi. Avstrijski in češki kapital sta bila še naprej zelo močna in čeprav je imel ob koncu tridesetih let tuji kapital v slovenskem gospodarstvu le tretjinski delež, so avstrijske in češke investicije v nekaterih industrijskih panogah prevladovali. Tako je bilo v tekstilni industriji, ki je v medvojnem obdobju od vseh industrij beležila največjo rast, kar 70 % vseh obratov v lasti tujih

podjetnikov, največ s Češke. V obratih premogovniške in železarske industrije je bil avstrijski in italijanski kapital zelo aktiven vsaj do začetka tridesetih let (Šorn, 1959, 12). Tuji podjetniki in kapital so torej še naprej investirali v glavne industrijske panoge oz. v velika podjetja (delniške družbe) z velikimi obrati. Za razliko od njih pa so slovenski podjetniki težili k investicijam v družbe z omejeno odgovornostjo oz. zaveze, ki niso bile tako zelo kapitalsko zahtevne. Posledica je bila ohranjanje razkoraka med koncentrirano veliko industrijo (premogovništvo, železarstvo, kovinska in tekstilna industrija) in množico majhnih do srednje velikih podjetij oz. obratov v lesarski, prehrabeni in oblačilni industriji (Šorn, 1959; Lazarevič, 1998a, 114). Po mnenju Lazareviča je na omenjeni razkorak in tudi še na močno prisotnost obrtniške proizvodnje v medvojnem obdobju odločilno vplivala ravno usmeritev slovenske industrije na nezahtevni jugoslovanski trg, ki je množici majhnih in srednje velikih podjetij omogočal dokaj lagodno življenje (Lazarevič, 1998a, 113–15).

Po drugi strani pa lahko rečemo, da je ravno v obdobju med obema vojnama proces industrializacije na slovenskem ozemlju zaživel v polnosti. Tako opazamo krepitev koncentracije industrijskih obratov v večjih urbanih središčih – to je v Ljubljani, Mariboru, Celju in Kranju (Lazarevič, 1998a, 117). Ta mesta so bila že pred vojno centri industrijske dejavnosti, a se v medvojnem obdobju moč njihovih urbanizacijskih ekonomij bistveno okrepili. To je povezano tudi s sistematično in intenzivno elektrifikacijo, ko je proizvodnja električne energije v slovenskih elektrarnah v letih 1918–1938 narasla za 15-krat, pri čemer so imeli pred drugo svetovno vojno vsa mesta in skoraj vsa industrija na razpolago električno energijo kot pogonsko silo (Šorn, 1979, 697). Zelo pomemben element pa je bilo dokončno oblikovanje bančnega sektorja in formiranje slovenskih ekonomskih elit. Medtem ko je bil pred vojno bančni sistem na Slovenskem v povojih, je v času »slovenskega ustanoviteljskega obdobja« število bank močno naraslo. S procesom »nacionalizacije« pa se je bistveno zmanjšala moč podružnic tujih (primarno avstrijskih) bank. Rezultat povečanja števila bank in prevzemanja (industrijskih) podjetij v tuji lasti je bilo oblikovanje bančne mreže na Slovenskem, kjer je prevladoval »domači« slovenski kapital. Od treh glavnih bank v dvajsetih letih (Ljubljanska kreditna banka, Zadružna gospodarska banka in Kreditni zavod za trgovino in industrijo), sta bili (prvi) dve v večinski ali skorajda izključno domači lasti. Skupaj pa so te banke obvladovale več kot tri četrtine slovenskega trga (Štiblar, 1996, 208–09, 212; Lazarevič in Prinčič, 2000, 72). Njihova izrazito pomembna dejavnost med vojnama je bilo neposredno investiranje v industrijo. Medtem ko sta Ljubljanska kreditna banka in Jadranska banka kot »meša-

ni« banki že pred vojno vlagali v industrijska podjetja, postane zdaj ta oblika povezovanja z industrijo, kot piše Lazarevič, prej pravilo kot izjema (Lazarevič, 1998b, 152). Kajti za razliko od trenda ustanavljanja srednje velikih podjetij so banke težile k investicijam v velika podjetja oz. delniške družbe in to v glavnih industrijskih panogah. Tako so financirale in tudi usmerjale razvoj delniških družb v tekstilni, gradbeni, železarski in kemični industriji (Sunčič, 2010, 93–96). Omenjene glavne tri banke so, navaja Lazarevič, nadzorovale skoraj polovico delniškega kapitala družb, pri čemer je bila najmočnejša Ljubljanska kreditna banka (Lazarevič, 1998b, 155; Lazarevič in Prinčič, 2000, 83). Investicije v industrijo so bile torej le en, resda pomemben, del bančnih investicij, ki je segal tudi do ustanavljanja zavarovalnic in specializiranih bančnih zavodov.

Bančna dejavnost v medvojnem obdobju je privedla do tesnega sodelovanja bančnikov z maloštevilnim slojem industrialcev in lastnikov velikih podjetij. Pomemben rezultat tega sodelovanja je, po mnenju Lazareviča, oblikovanje ekonomskih elit na Slovenskem, ki so imele moč usmerjanja toka slovenskega gospodarstva oz. industrije. Z dokajšnjo zamudo za avstrijskim in italijanskim prostorom torej na Slovenskem v medvojnem obdobju dokončno zaživi vez med bankami in industrijo, ki je bila tudi gonilni element industrializacije v prostoru severovzhodnega Jadrana.

Druga očitna razlika med procesom industrializacije na Slovenskem in v prostoru severovzhodnega Jadrana v obdobju med obema vojnama je v posledicah velike ekonomske krize. Medtem ko je ta drastično preobrazila značaj industrijske strukture v prostoru severovzhodnega Jadrana in ojačala prisotnost države, na industriji na Slovenskem ni pustila hujših posledic. V Jugoslaviji je bilo krizno obdobje v letih 1930–1934 in je najmočnejše prizadelo kmetijsko proizvodnjo, saj se je tedaj bistveno zmanjšal jugoslovanski izvoz kmetijskih pridelkov na evropske trge. Tudi na Slovenskem je najbolj trpelo kmetijstvo, medtem ko so se denarni zavodi srečevali s kreditnim krčem. Zaradi restriktivne državne monetarne politike, padca cen in povpraševanja ter plačilne nesposobnosti mnogih gospodarskih subjektov se je močno zmanjšal obseg kreditiranja in povečala nelikvidnost denarnih zavodov (Lazarevič, 1998c, 128–132). Prav tako je občutno padla industrijska proizvodnja in se povečala brezposelnost. Ukrepi države so bili kratkoročni, pomanjkljivi in slabo izvedeni, saj niso uspeli učinkovito rešiti dveh glavnih problemov – kmečkih dolgov in kreditnih razmer (Lazarevič, 1998c, 133; Lazarevič in Prinčič, 2000, 57). Zaradi takšnega partikularnega pristopa k reševanju posledic krize jugoslovanska država ni nikoli zavzela tako aktivne vloge v usmerjanju nacional-

nega gospodarstva, kot se je to dogajalo v Italiji. Postopno okrevanje se je začelo šele leta 1935, z nastopom obdobja mednarodne konjunktуре in z državno sanacijo denarnih zavodov (hranilnic in posojilnic), v povezavi z urejanjem kmečkih dolgov. Trgovinski sporazumi in klirinško poslovanje pa so pomagali okrepiti jugoslovanski izvoz kmetijskih pridelkov in surovin na tradicionalne trge v Nemčiji, Avstriji, Italiji in Češkoslovaški (Lazarević, 1998c, 134; Kresal, 1998, 101). Industrijska proizvodnja si je dokaj hitro opomogla in je leta 1938 dosegla predkrizno raven proizvodnje in zaposlenosti. To je povezano tudi z dobrim okrevanjem slovenskih bank, ki so vlagale v industrijske in storitvene dejavnosti in zato niso imele tolikšnih likvidnostnih težav kot hranilnice in posojilnice, ki so financirale kmečko prebivalstvo (Lazarević, 1995, 204). So pa banke vseeno plačale svoj davek krizi, saj sta bila bančni kapital in aktiva bank v letu 1940 manjša kot leta 1930 (Štiblar, 1996, 210).

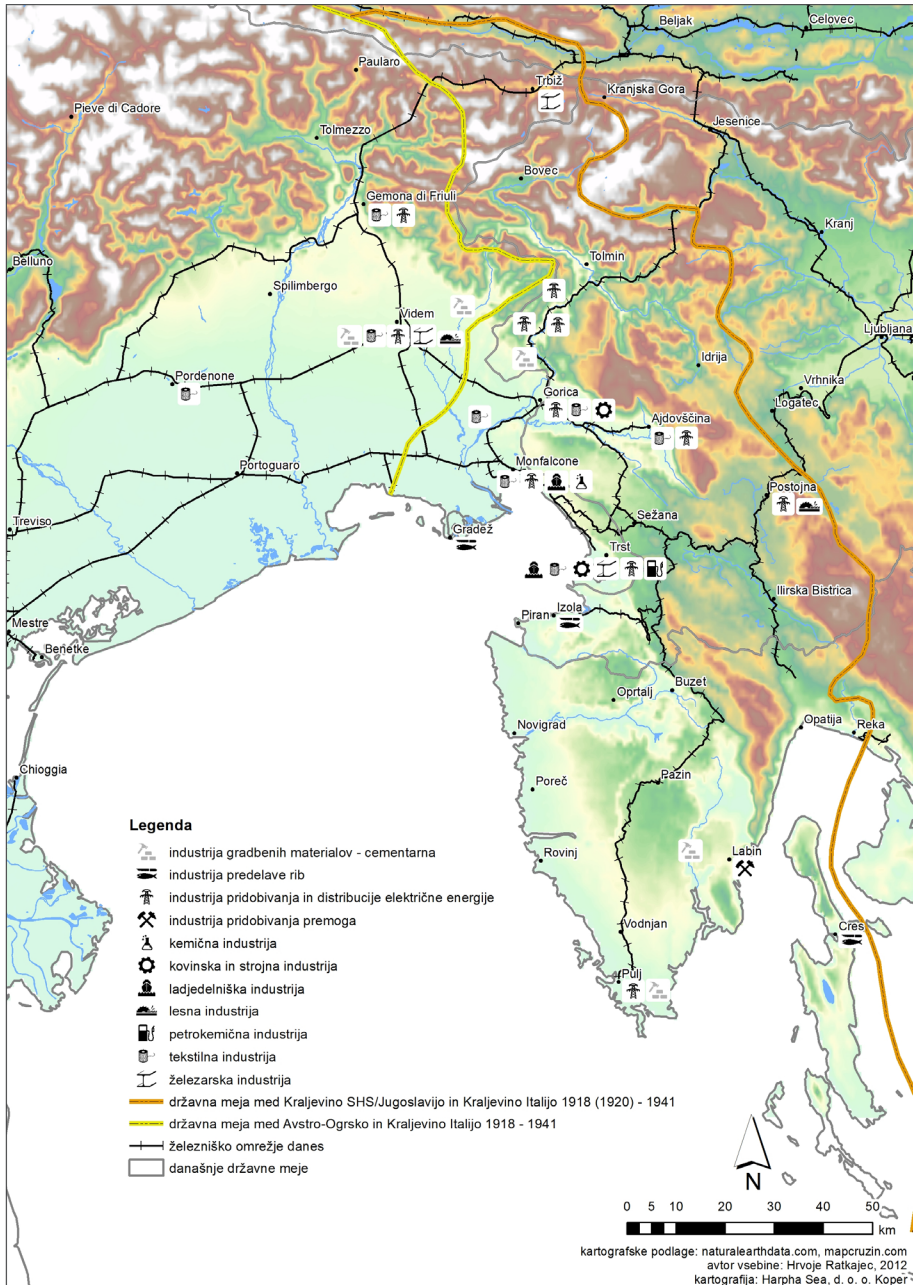
V medvojnem obdobju se je na Slovenskem zgodil prelomen industrializacijski sunek. Število zaposlenih v industriji in obrti je v letih 1910–1931 naraslo z okoli 10 % na 20 % vsega prebivalstva. Leta 1948 je na ozemlju današnje Slovenije delež prebivalstva, zaposlenega v kmetijstvu, padel pod 50 %, delež zaposlenih v industriji in obrti pa se dvignil na 30 %. Vrhunec industrializacije je Slovenija doživela v sedemdesetih letih 20. stoletja, ko je v industriji in obrti delalo že več kot 40 % prebivalstva (Lazarević, 2009, 17, 21). Za razliko od prostora severovzhodnega Jadrana, kjer je delež zaposlenih v industriji in obrti v medvojnem obdobju stagniral ali pa se malenkostno dvignil, se je v slovenskem prostoru odvijala intenzivna industrializacija in če sledimo indikatorjem o številu zaposlenih, je slovenski prostor postal celo bolj industrializiran kot prostor severovzhodnega Jadrana. Če pa se vrnemo na izhodiščno os Dunaj–Torino in pogledamo medvojni industrijski razvoj na Slovenskem v primerjavi z italijanskim ali avstrijskim, lahko še naprej opažamo določen zaostanek. Res je, da je tako kot v Sloveniji kot tudi v Italiji delež prebivalstva, zaposlenega v kmetijstvu, šele po drugi svetovni vojni zdrsnil pod 50 %. Vendar je bil kljub šibki rasti industrijske proizvodnje med obema vojnoma delež zaposlenih v industrijskem sektorju v Italiji že leta 1913 okoli 26 %, leta 1950 pa nad 32 %. Sloveniji je po koncu druge svetovne vojne kvečjemu uspelo ujeti priključek z Italijo, medtem ko je zaostanek za Avstrijo še naprej ostajal zelo velik (Lazarević, 2009, 31–32). Primerjalno gledano lahko Slovenijo v medvojnem obdobju umestimo v krog evropske periferije, poleg Španije, Grčije in Portugalske, kjer se ni zgodilo pričakovano dohajanje zahodnoevropskih držav (Lazarević, 2009, 23–25).

Ko podrobneje pogledamo širši prostor in čas, v katerima se je na Slovenskem dogajal sunek industrializacije, nas ne more presenetiti, da je Slovenija še naprej ostajala v »zlati sredini« oz. »sivem povprečju«. Jugoslavija je bila država, kjer so se načela liberalne gospodarske politike prepletala z državnim protekcionizmom in ekonomskim nacionalizmom. Z razpadom Avstro-Ogrske se je v vseh državah naslednicah dvignil duh ekonomskega nacionalizma, ki je bil še toliko izrazitejši v tistih državah, ki so težile k industrializaciji. Kot piše Berend (Berend, 2006), je bil to v Evropi v tem času splošen trend. Nasproti bolj industrializiranim sosedam (Avstriji, Češkoslovaški in Italiji) se je Jugoslavija primarno borila s carinsko politiko in to kljub temu, da so bile te države njene najpomembnejše trgovinske partnerice in odjemalke njenih kmetijskih pridelkov (Berend, 2006, 40–41). Kot trdi Lazarevič, so te države v celotnem medvojnem obdobju med seboj trgovale, a na znatno nižji ravni kot pred vojno (Lazarevič, 2009, 43). To je razumljivo, v kolikor tako v prostoru severovzhodnega Jadrana kot na Slovenskem vojna ni mogla izničiti medsebojnih potreb in povpraševanja. Avstrijski in češki prostor sta še naprej želela izvažati svoje industrijske proizvode in uvažati kmetijske pridelke, tako pa tudi Jugoslavija, Madžarska in Romunija. Po drugi strani pa so imele vse države naslednice, z izjemo Avstrije in Češkoslovaške, namen razvijanja lastne industrijske baze. Na Slovenskem je to, med drugim, opazno v silovitem razvoju tekstilne industrije in uporabi električne energije kot pogonske sile. Jugoslavija je iz Avstrije in Češkoslovaške uvažala industrijsko blago, stroje in polizdelke za svojo industrijo. Tudi na slovenski prostor je odpadel del tega uvoza, saj je kljub svoji stopnji industrializiranosti Slovenija še vedno potrebovala stroje in polizdelke. In medtem ko so v jugoslovanskem izvozu prevladovali poljedelski pridelki in živinoreja, je bil najpomembnejši izvozni slovenski artikel les (Lazarevič, 2009, 49–52).

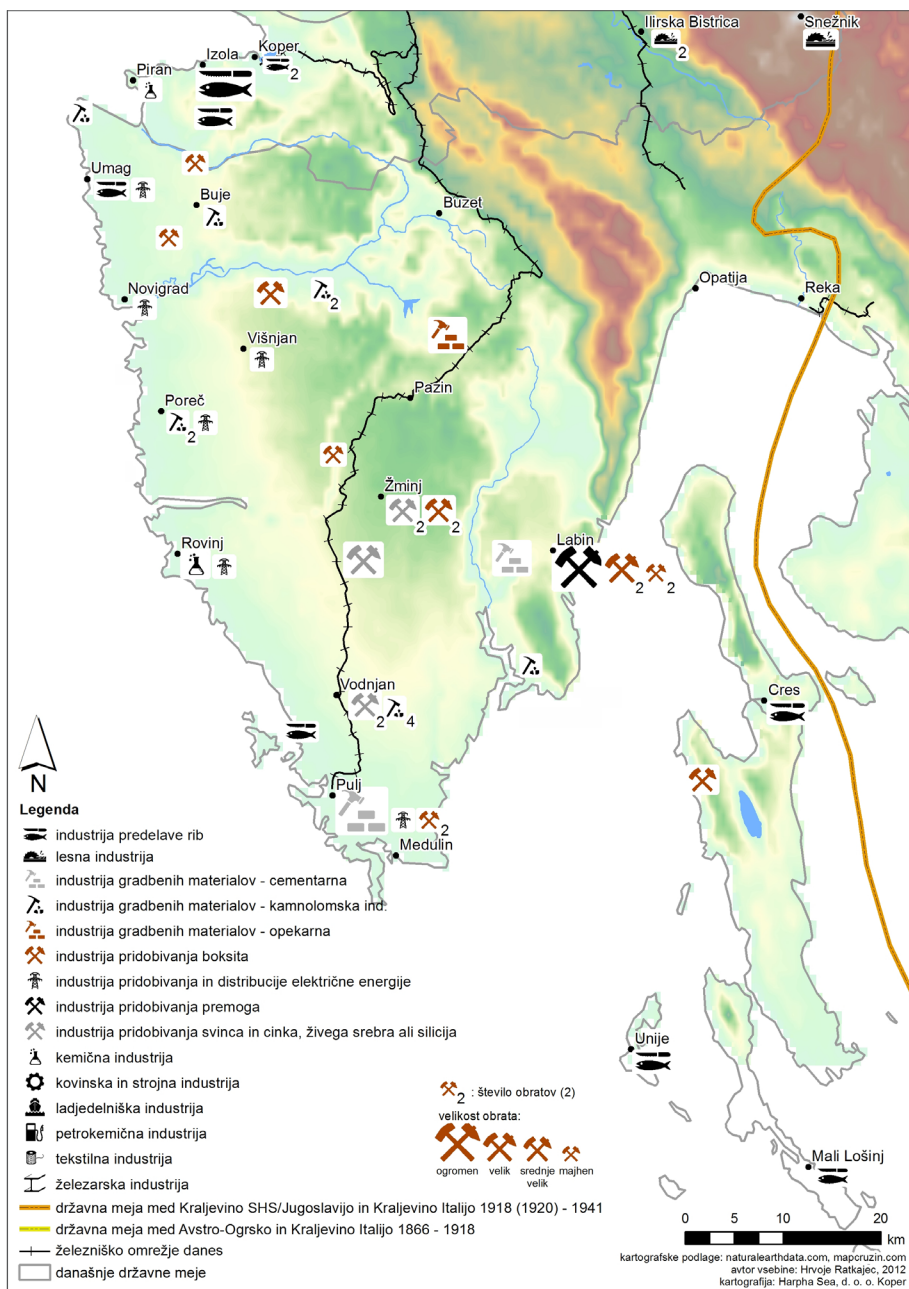
Velika gospodarska kriza je pomagala prevesiti tehtnico od gospodarskega sodelovanja med državami naslednicami k ekonomskemu nacionalizmu in državnemu protekcionizmu. Vse države srednje Evrope so se v tridesetih letih srečevale s podobnimi problemi: upadom gospodarske aktivnosti, visoko brezposelnostjo, zadolženostjo kmečkega prebivalstva, močno oslavljenim finančnim sistemom. Prav tako so se posluževale istih rešitev: klirinške izmenjave in bilateralnih trgovinskih sporazumov, državnih subvencij in stimulacij, novih tarif in kvot (Lazarevič, 2009, 46; Berend, 2006). A le v dveh državah v Evropi je kriza odločilno vplivala na formiranje državno vodene ekonomije – v Nemčiji in Italiji. Na Slovenskem oziroma v Jugoslaviji država ni nikoli postala glavni usmerjevalec procesa industrializacije, kot je to bila v

Italiji oziroma v prostoru severovzhodnega Jadrana. Ostala je namreč vezana na serije partikularnih ukrepov, predvsem na problematičnem področju kmetijstva, in se ni veliko ubadala z industrijskim sektorjem. Zato na Slovenskem tudi ne poznamo primerov načrtne in državno stimulirane industrializacije posameznih območij. V Italiji pa je takšen primer regija Trentino/Alto Adige (bivše avstrijsko ozemlje, ki je po prvi svetovni vojni pripadlo Italiji), kjer so velike italijanske korporacije v drugi polovici tridesetih let intenzivno razvijale sodobne industrije (npr. proizvodnja aluminija, industrija pridobivanja in distribucije električne energije, avtomobilska, kemična industrija) (Leonardi, 1996; Bonoldi in Petri, 2009).

INDUSTRIJALIZACIJA IN PROSTOR

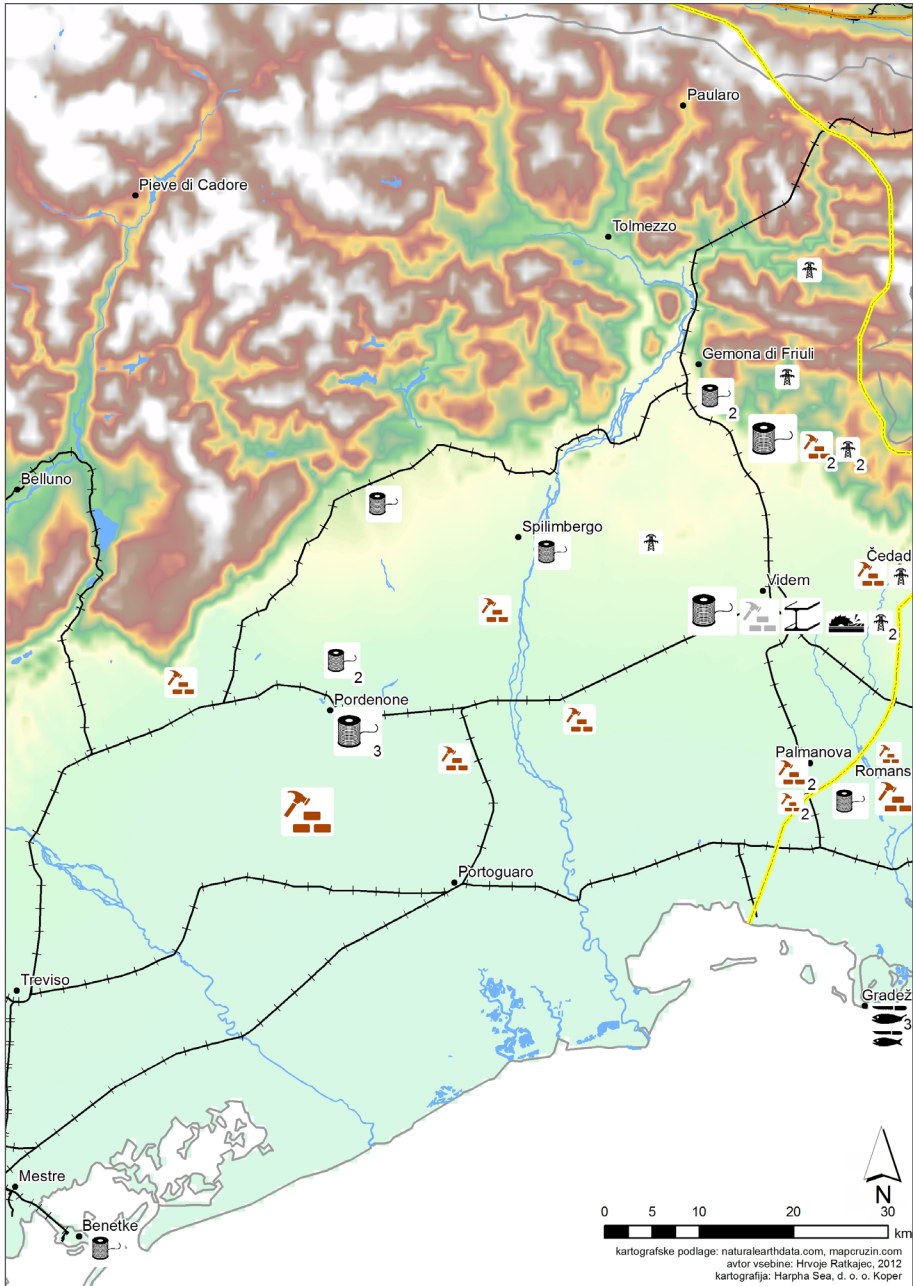
INDUSTRIJSKA REGIJA: PROSTOR, ČAS, KONTEKST

4

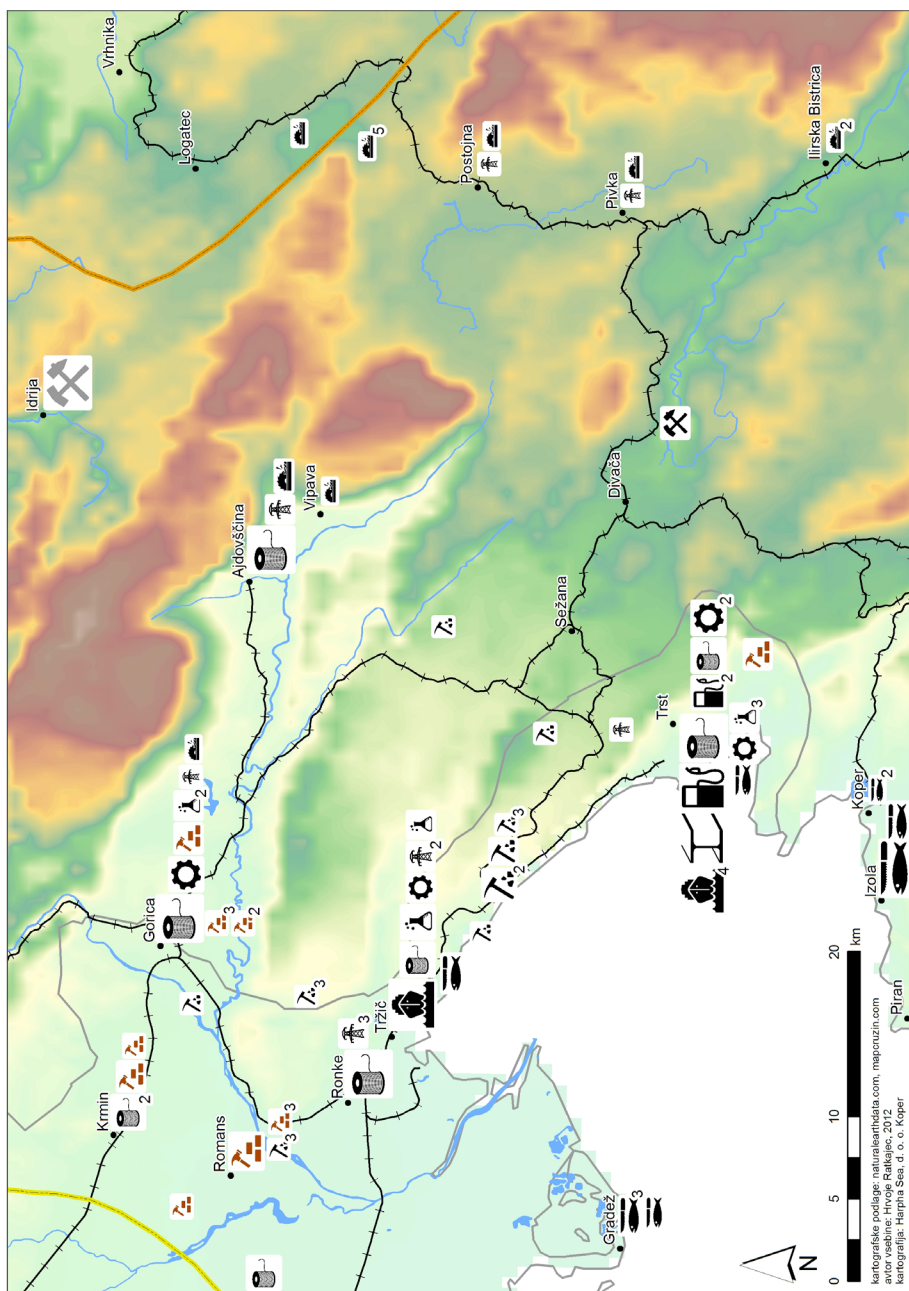
Industrijske panoge na območju Istre (legenda velja tudi za zemljevide 5, 6 in 7).

INDUSTRIALIZACIJA IN PROSTOR

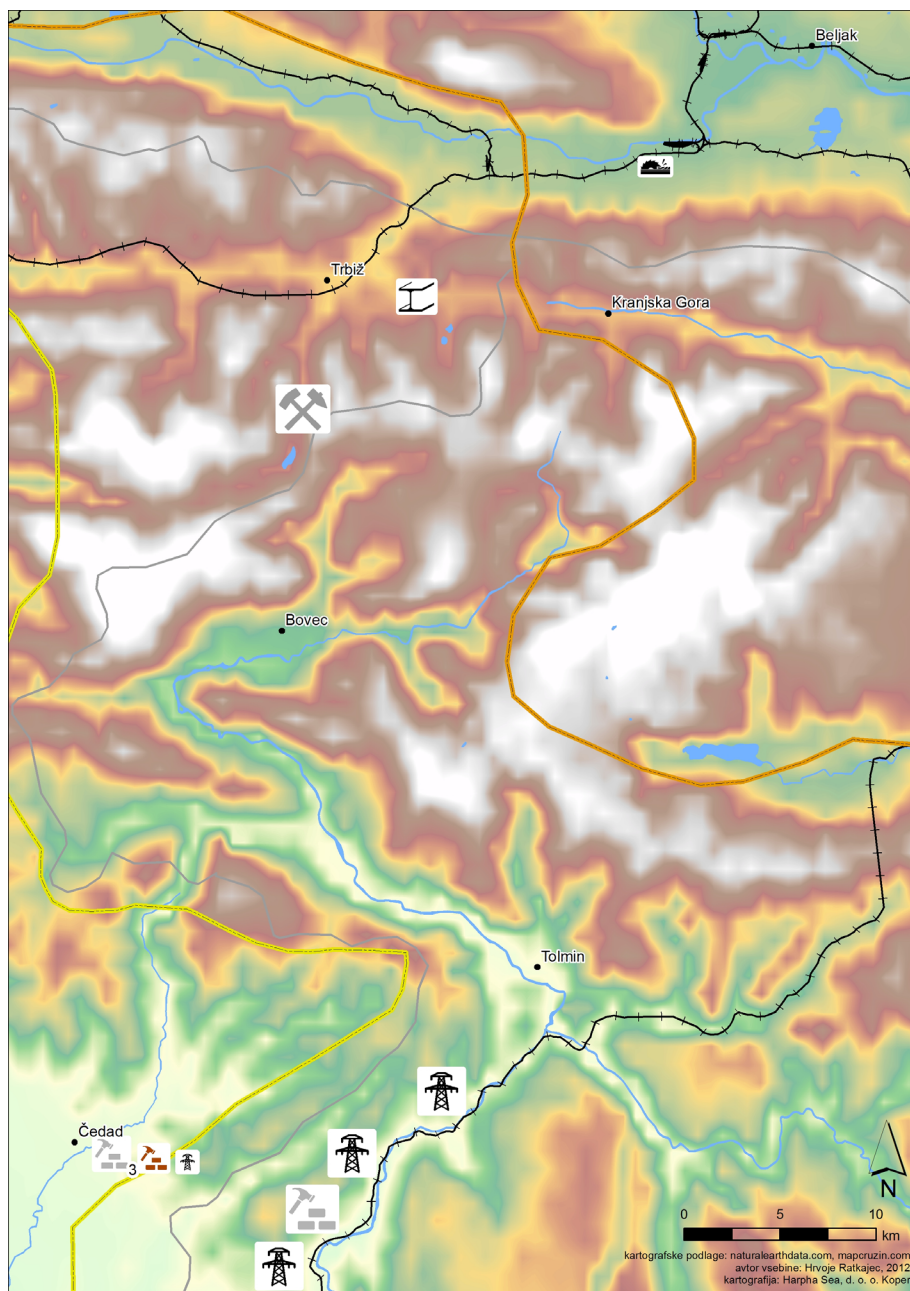
I 5
Industrijske panoge na območju Furlanije.

INDUSTRIJSKA REGIJA: PROSTOR, ČAS, KONTEKST

16 Industrijske panoge na južnem območju Primorske.

INDUSTRIALIZACIJA IN PROSTOR

7
Industrijske panoge na severnem območju Primorske.

Povzetek

O srednje raziskovalno vprašanje pričujočega monografije je opredelitev procesa industrializacije in oblikovanje industrijske regije v prostoru severovzhodnega Jadrana v obdobju 1900–1940.

Raziskovalno vprašanje je razdeljeno na pet glavnih raziskovalnih problemov: značilnosti procesa industrializacije v izbranem prostoru in časovnem obdobju, razvoj industrijskih dejavnosti v urbanem in podeželskem okolju, vloga mest kot nosilcev procesa industrializacije, vplivi državnih ekonomskih sistemov in politik ter obstoj industrijske regije v obravnavanem prostoru.

Uporabljena metodologija sledi raziskovalnim problemom. Pri obravnavi značilnosti in poteka procesa industrializacije ter obstoja industrijske regije izhaja iz Pollardove interpretacije poteka industrializacije v Evropi v 19. in 20. stoletju. Za prikaz razvoja industrijskih dejavnosti v mestih in njihove vloge v procesu industrializacije delo nadgrajuje Pollardov pristop s teorijo pola rasti (*growth-pole theory*), ki razlaga nastanek ključnih industrij v odnosu do regionalnih urbanih centrov. Pri tem so dodatno vključene še MAR- (*Marshall-Arrow-Romer*) in Jacobs-ekonomije, ki kažejo na delovanje in vplive državnih ekonomskih sistemov.

Osrednja raziskovalna metoda je ekonomsko-zgodovinopisna analiza delovanja in poslovanja industrijskih podjetij ter njihovih obratov (skupaj 117 podjetij) v izbranem obdobju in prostoru. Temeljni arhivski viri so bili fondi trgovinskih in industrijskih zbornic v Trstu, Gorici in Vidmu, ki so vodile evidence in zbirale podatke o podjetjih, dopolnjeni s fondi iz Državnega arhiva v Pazinu (za območje Istre), Centralnega državnega arhiva v Rimu, arhiva IRI (*Istituto per la ricostruzione industriale*) – italijanskega državnega investicijskega sklada za industrijo – in Arhiva italijanske centralne banke v Rimu.

Poglavitna ugotovitev monografije je, da se je v prostoru severovzhodnega Jadrana v procesu industrializacije oblikovala temeljna industrijska struktura oz. industrijski skelet, ki ga sestavljajo ključne, »manjše« ter nekatere »mešane« industrije, ki pa zaradi specifičnosti poteka procesa industrializacije ni prerasla v industrijsko regijo v Pollardovem smislu. Ključne industrije delujejo kot nosilke procesa industrializacije. Njihov razvoj je tesno povezan s formiranjem Trsta kot regionalnega pola rasti, kjer je tudi največja koncentracija in cirkulacija podjetniškega znanja, izkušenj in kapitala. »Manjše« ključne industrije in »mešane« industrije so industrije, ki vključujejo elemente ključnih industrij, vendar so ti manj izraziti, prav tako pa so te industrije manj koncentrirane v mestih in bolj razpršene v prostoru. »Razpršene« industrije pa so locirane v podeželskem okolju in pri njih je opaziti tako veliko povezanost z mestnim okoljem kot tudi zelo dinamične lokalne, nemestne, podjetniške pobude in investicije.

Za obravnavani prostor je torej značilno, da so mesta središča industrijskega razvoja, pri čemer je Trst, kot največji urbani center, deloval kot regionalni pol rasti oz. osrednja točka, okoli katere je gravitiral razvoj ključnih industrij in v prevladujoči meri vseh ostalih industrij. Naslednji zaključek je, da je velika gospodarska kriza močnejše vplivala na proces industrializacije kot prva svetovna vojna. Tako je po vojni še obstajala določena kontinuiteta s predvojnimi časom, ki se izrazito kaže v delovanju tržaških ekonomskih (podjetniških) elit v prvem desetletju po vojni, medtem ko čas tridesetih let pomeni ključen prelom, saj tedaj fašistična politika državno vodene gospodarstva, skupaj s podjetniki in bankami iz »stare« Italije, postane glavni gonilni element procesa industrializacije. Podobnosti s slovenskim prostorom v istem času so v oblikovanju istih industrijskih struktur (ključne industrije, vloga podjetnikov in bank), največja razlika pa je v prelomu, ki ga predstavlja prva svetovna vojna, ki je imela večji vpliv na proces industrializacije v slovenskem prostoru kot velika gospodarska kriza.

Summary

The main research objective of this work is the definition of the process of industrialization and the creation of an industrial region in the area of Northeast Adriatic in the period 1900–1940.

The main research objective encompasses five main research problems, namely the characteristics of the process of industrialization in the selected area and time, the development of industrial activities in urban and rural environment, the role of cities as carriers of the process of industrialization, the impact of government policies and economic systems and the existence of an industrial region in this area.

The methodology used follows the research problems. When considering the features, the course of the process of industrialization and the existence of an industrial region it relies on the Pollard's interpretation of the process of industrialization in Europe in the 19th and 20th Century. To demonstrate the development of industrial activities in urban areas and their role in the process of industrialization it builds upon the Pollard's approach with the growth pole theory, that explains the emergence of key industries in relation to regional urban centers. Further included are MAR (Marshall-Arrow-Romer) and Jacobs economics, which demonstrate the workings and the impacts of national economic systems.

The main research method used is the economic and historiographical analysis of functioning and business activities of industrial companies and their plants (a total of 117 companies) in the selected area and time. Basic archival sources were records from the Chambers of Commerce and Industry in Trieste, Gorizia and Udine, which collected data on companies, complemented by records from the National Archive in Pazin (for Istria), the Central State Archive in Rome, the Archive IRI (*Istituto per la ricostruzione indu-*

striale), Italian state fund for investment in industry, and the Archive of the Italian central bank in Rome.

The key findings are that in the course of the process of industrialization in the area of Northeast Adriatic a fundamental industrial structure or industrial skeleton was formed, which consists of key, secondary and some »mixed« industries, but, due to the specificity of the process of industrialization, it didn't grow into an industrial region in Pollards's sense. Key industries act as carriers of the process of industrialization. Their development is closely related to the formation of Trieste as a regional growth pole, with the largest concentration and circulation of entrepreneurial knowledge, experience and capital. The secondary key industries and some »mixed« industries are industries, which include elements of key industries, but these are less pronounced, as well as being less concentrated in urban areas and more dispersed in space. The dispersed industries, located in rural areas, demonstrate a strong link with the urban environment but also a highly dynamic local, non-urban, entrepreneurial initiatives and investments.

This area is thus characterized by urban centers as focus point of the industrial growth, with Trieste as the largest urban center acting as a regional growth pole around which gravitated the development of key industries and the majority of all other industries. Next conclusion is that the Great Depression had a more profound affect on the process of industrialization than the First World War. Thus after the war, there was a certain continuity with the pre-war time, explicitly vied in the activity of the Trieste's economic (entrepreneurial) elite in the first decade after the war, while the nineteenth thirties signify a crucial break because since then the Fascist policy of State-led economy, together with the entrepreneurs and banks from »old« Italy, became the dominant driving elements of the process of industrialization. The comparison with the Slovenian area shows similarities in the formation of the same industrial structures (key industries, the role of entrepreneurs and banks), with the major difference being the First World War, which had a bigger impact on the process of industrialization in the Slovenian area than the Great Depression. Lecus, to ipsandunt volorumquam qui disciis eaitibus ciusam facil eriam lis magnis elenimint que si voloren tinveriam aliquas aut lacillis rehenditas mossimi, explaut dolupta consequam nim fugiamuseria dunti dolupti busdaecusa doloria ntectionsed quam adit hillanti dus, entea que niscium, si bea sequam est doloria sumet alit, idelige ndelend ignatus imus ut eicium, sam et a nonseque nobitia quatium nitatis simendu cipsam cusdae plabore dunt, aceribe riscias qui rehent eosa volorum haribus aescip

Priloga

Poimenski seznam podjetnikov

A

Ara, Camillo (odvetnik, iz Trsta):

- član Upravnega odbora (UO) Cosulich, Soc. Triestina di Navigazione (Millo, 1989, 241)
- član UO Assicurazioni Generali (Millo, 1989, 242)
- podpredsednik UO »Ampelea-Conservifici S. A.«
- »... la cui eminente posizione nel mondo politico locale ...« (Millo, 1989, 240)

B

Banelli, Giovanni (senator, rojen in stanujoč v Trstu):

- predsednik UO Cementi Isonzo S. A.
- član UO S. A. prodotti alimentari G. Arrigoni & C.
- »... Giovanni Banelli, nato a Trieste nel 1881, figlio di Carlo, a lungo consigliere comunale e personaggio di punta del partito liberal-nazionale. Dalla voce pubblica 'da sempre considerato deputato del Lloyd, da questo pagato e sostenuto', come rivelava la polizia, il Banelli di professione era capitano marittimo: una posizione sociale relativamente modesta, dalla quale attraverso la politica riesce ad assurgere alla carica di ministro dell'economia nazionale (tra il 1924 e il 1925), di presidente dei Magazzini generali del porto di Trieste, oltre che ad entrare in numerosi consigli d'amministrazione di aziende giuliane: nelle Generali e nella Gerolimich, della quale nel 1931 diventa vice-presidente, nel Lloyd triestino e nella Navigazione libera triestina, una carriera coronata nel 1934 dalla nomina a senatore.« (Millo, 1989, 279–280)

Benedetti, Nicolò, dr. (advokat, rojen in stanujoč v Trstu):

- delničar v Mattonaia Triestina S. A.
- član UO S. A. C. E. I. O.
- glavni direktor (»direttore centrale«) Banca Commerciale Triestina

Brunner, Arminio (stanujoč v Trstu):

- Consiglio direttivo Assicurazioni Generali (Sapelli, 1990, 65)
- Consiglio direttivo Riunione adriatica di sicurtà (Sapelli, 1990, 65)
- Direzione Cosulich, Soc. triestina di navigazione (Sapelli, 1990, 65)
- Consiglio di amministrazione Lloyd Triestino (Sapelli, 1990, 65)
- Presidente del Consiglio di amministrazione SICMAT (Società Italiana Commercio Materie Tessili) (Sapelli, 1990, 65)
- Consiglio di amministrazione S. A. F. T. (Società Anonima Forestale Triestina) (Sapelli, 1990, 65)
- družabnik v podjetju Filiatorio e tessitorio meccanico di cotone Ritter-Rittmeyer and C. (od 1904–1905 naprej) kot predstavnik »Figli di Jacob Brunner «
- predsednik UO »Società Anonima del Filatoio Meccanico di Aidussina« (leta 1920), pozneje »Cotonificio Triestino Brunner S. A.« (od leta 1923 naprej do 1929)
- podpredsednik upravnega odbora in upravitelj (»amministratore delegato«) ARSA, Società Anonima Carbonifera
- predsednik UO S. I. C. M. A. T. Società Italiana Costruzioni Macchine Tessili
- podpredsednik UO Società Idroelettrica Goriziana
- »Il maggiore interprete delle strategie della vecchia élite triestina è Arminio Brunner, esponente di spicco di una famiglia che attraverso le sue finanziarie – la Fratelli Brunner e la Figli di Jacob Brunner – concentra il controllo di posizioni chiave nel mondo economico giuliano, essendo stata fino al 1919 l'azionista di maggioranza della Banca commerciale triestina. Nel dopoguerra la famiglia può schierare Arminio contemporaneamente, caso unico tra l'élite triestina, nei consigli d'amministrazione tanto della Ras quanto delle Generali, mentre nella Ras gli zii di Arminio, Eugenio e Guglielmo, sono rispettivamente presidente della compagnia e presidente della affiliata Meridionale. (...) ... grazie alle relazioni della sua famiglia con il mondo bancario viennese, divenendo presidente nel 1912 del Vereinigte Osterreichische Ungarische Textilindustrie A. G. ...

Base della rinascita dopo il conflitto sono cinque stabilimenti per la lavorazione del cotone che la famiglia possiede nella regione insieme allo Jutificio austro-indiano, di cui la Fratelli Brunner è proprietaria insieme a Demetrio Andrea Economo ...« (Millo, 1989, 262, 263)

Brunner, Massimiliano:

- družabnik v podjetju Filiatorio e tessitorio meccanico di cotone Ritter-Rittmeyer and C. (od 1904–1905 naprej) kot predstavnik »Figli di Jacob Brunner «
- Consiglio di amministrazione »Adriatica« Società Anonima di spedizioni (Sapelli, 1990, 65)
- po prvi svetovni vojni član Camera di Commercio italo-cecoslovacca (Millo, 1989, 260)

Brunner, Leopoldo:

- konec 19. stoletja direktor, leta 1906 pa predsednik UO »I. R. Privilegiato Filatoio Meccanico di Aidussina«
- »... l'industriale Leopoldo Brunner, iscritto tra i maggiori contribuenti della comunità, titolare di una delle rare banche private ... Membro della Camera di Commercio, con prevalenti interessi nel settore industriale (Jutificio triestino, Pilatura di riso, vice-presidente del Filatoio meccanico di Aidussina), dal 1897 è presidente dell'Istituto per le assicurazioni degli infortuni sul lavoro fino al 1908, quando diventa presidente della sezione triestina della Federazione degli industriali dell'Austria.« (Millo, 1989, 62)

Brunner, Riccardo (inženir, stanujoč v Trstu):

- od leta 1923 član in podpredsednik UO »Cotonificio Triestino Brunner S. A.« do 1929; po 1935 ponovno član UO
- Consiglio di amministrazione SICMAT (Società Italiana Commercio Materie Tessili) (Sapelli, 1990, 65)
- v dvajsetih letih član UO Jutificio Triestino S. A.
- član UO ARSA, Società Anonima Carbonifera
- član UO SATIMA, Società Anonima Triestina per l'industria meccanica
- podpredsednik UO S. I. C. M. A. T. Società Italiana Costruzioni Macchine Tessili
- član UO Società Idroelettrica Goriziana
- Skupaj z bratom Arminijem sodeluje v upravljanju Lloyd Triestino in D. Tripovich (Millo, 1989, 262)

Brunner, Filippo:

- delničar v S. A. F. T. (Società Anonima Forestale Triestina)
- predsednik UO S. A. F. T. (Sapelli, 1990, 65)
- predsednik upravnega odbora D. Tripovich & C. Società Anonima di navigazione (Sapelli, 1990, 65)
- član upravnega odbora Prima spremitura triestina di olio Luzzati & C. (Sapelli, 1990, 65)
- predsednik UO ICASA – Industrie Chimiche Adriatiche S. A.

C

Cimadori, Ferruccio, dr. (rojen in stanujoč v Trstu):

- predsednik UO Frigoriferi Triestini S. A.
- član UO »Alimentaire« Aktiengesellschaft fur Konserven Industrie/ Società anonima per l'industria delle conserve

Coceani, Bruno (rojen v Tržiču, stanujoč v Trstu):

- član UO Società Anonima Istriana dei Cementi
- od leta 1939 član UO Adria S. A. per l'Industria Chimica
- član UO Società Anonima prodotti alimentari G. Arrigoni & C.
- »... nato a Monfalcone nel 1893, laureato in lettere a Padova, presidente dell'Associazione nazionalista di Trieste nel 1919, uomo di fiducia del ceto capitalistico giuliano, divenuto nel 1927 segretario dell'Unione industriale fascista della Venezia Giulia e poi nel 1930 vice-presidente della stessa organizzazione, nel 1934 eletto deputato ...« (Millo, 1989, 280)
- Leta 1939 je postal »Consigliere nazionale della Camera dei Fasci e delle Corporazioni«.

Cohen, Alfredo (iz Trsta):

- komercialni direktor »Spalato Società Anonima del Cemento Portland« iz Splita
- delničar in član UO Cementi Isonzo S. A.
- delničar in član UO Società Anonima Istriana dei Cementi

Cufondonti, Socrate (rojen in stanujoč v Trstu):

- član UO Jutificio Triestino S. A.
- direktor Fabbrica Cordaggi Giuseppe Angeli S. A., pozneje podpredsednik UO

Cosulich, Augusto (iz Trsta):

- generalni direktor Cantiere Navale Triestino
- član UO Società Veneta Elettroindustriale e di Metallizzazione Anonima in Trieste (S. V. E. M.)
- član UO SATIMA, Società Anonima Triestina per l'industria meccanica

D

Dentice di Frasso, Alfredo (grof, iz Rima):

- delničar in član UO Società per il Commercio di Legnami ed Acquisto boschi S. A. (S. C. L. A. B. S. A.)

Deperis, Alfonso (rojen v Krminu, stanujoč v Trstu):

- od leta 1923 do 1929 član UO »Cotonificio Triestino Brunner S. A.«
- član UO S. I. C. M. A. T. Società Italiana Costruzioni Macchine Tessili
- član UO S. A. C. E. I. O.

Depiera, Camillio, dr. (notar iz Trsta):

- delničar, predsednik in podpredsednik upravnega odbora Società anonima per l'escavo e l'industria di minerali d'alluminio

Dompieri, Giusto, dr. (advokat iz Trsta):

- delničar in podpredsednik upravnega odbora Società Anonima Mineraria Triestina
- podpredsednik upravnega odbora Società Anonima Italiana delle bauxiti

Doria, Costantino (inženir, rojen in stanujoč v Trstu):

- član UO Cementi Isonzo S. A.
- podpredsednik UO Adria S. A. per l'Industria Chimica
- član UO Conservifici dell'antica Società Generale Francese di Conserve Alimentari iz Trsta (obrat v Izoli)
- član UO »Ampelea« Società Anonima di Distillazione e d'Industrie Chimiche v Rovinju
- »L'ingegner Costantino Doria, prima dirigente di fabbrica, poi titolare di un studio di libera professione ... (...) Costantino Doria, già vicepresidente del consiglio municipale [že pred prvo svetovno vojno, kot član liberalno-nacionalne stranke, op. p.], entra nel consiglio d'amministrazione dello Stabilimento tecnico triestino ... (...) La Comit era

riuscita attraverso una consociata, la Società di credito commerciale, a 'nazionalizzare' la Banca generale di depositi di Vienna ... Essa rafforzava inoltre la propria presenza in Austria creando nel luglio 1919 la Società italiana di credito. Presieduta da Cesare Goldmann, di origine triestina, ..., nel marco 1919 tra i fondatori del fascio a Milano, poteva ben essere considerata come il 'primo esempio di congiungimento tra capitale triestino e capitale italiano': ne facevano parte Costantino Doria e l'industriale Lionello Stock.« (Millo, 1989, 156, 241, 243-44)

Dreossi, Giuseppe (inženir iz Trsta):

- Sindacato Minerario Italiano per la Venezia Giulia Società Anonima in delničar v Società Anonima Italiana delle bauxiti
- delničar in član UO Società Anonima Miniere Carbonifere di Trieste

E

Economo (družina, iz Trsta):

- Podjetje »G. Economo & Figli« (predstavnik Giovanni A. Economo), delničar v Raffineria Triestina di Olii Minerali S. A. (Triester Mineral Öl Raffinerie)
- Podjetje »G. Economo e Figli« (zastopa jo baron Demetrio Economo), delničar v S. A. per l'Industria del ghiaccio in Barcola
- Podjetje »D. e G. Economo«, pomaga ustanoviti »Il Cottonificio Triestino di Monfalcone/Triester Baumwoll Industrie«
- »Ad una fase più tarda risale l'insediamento a Trieste della famiglia Economo. Il padre Giovanni Andrea era nato nel 1834 a Tessalonica, il centro commerciale macedone sull'Egeo ... Sposato con Elena Murati di famiglia greca residente a Budapest, aveva fondato la propria fortuna a Braila, portofranco alle foci del Danubio, insieme a Bucarest il maggior centro commerciale dei principati romeni. (...) ... nel 1872 Giovanni Andrea Economo lascia la Romania per seguire il fratello Demetrio Andrea, ... a Trieste (...) ... danno [oba brata, op. p.] avvio ad investimenti industriali, il Cottonificio triestino di Monfalcone, la fabbrica di prodotti chimici a Hrastnigg. Alla morte di Demetrio Andrea (1878) la società tra i due fratelli si era sciolta; più tardi Giovanni Andrea fonderà una propria casa commerciale associando a sé il figlio primogenito Demetrio (nato a Braila nel 1870) ed in seguito ancora il figlio Leonida (nato a Trieste nel 1874). Gli Economo, ..., continueranno ad accrescere la loro cospicua posizione nel commercio (di coloniali, di caffè), nell'industria tessile (Iutificio triestino, Iutificio au-

stro-indiano a Trieste e a Calcutta), nella direzione di Borsa, nel consiglio di amministrazione delle Generali, dove Demetrio sarà presente dal 1911 per diventarvi direttore dal 1915 al 1938, nel consiglio di amministrazione della Commerciale triestina, di cui Demetrio sarà direttore dal 1902 al 1929. I rapporti d'affari con l'area balcanica non vengono d'altra parte mai interrotti, se nel 1906 la casa Economo di Trieste può far sentire la sua influenza sugli azionisti romeni a favore dell'Anglobank e del Wiener Bankverein ...» (Millo, 1989, 48–49) (Leta 1904 je Giovanni A. Economo dobil naziv baron)

F

Fegiz-Luzzatto, Giuseppe (odvetnik iz Trsta):

- delničar v »Alimentaire« Aktiengesellschaft für Konserven Industrie / Società anonima per l'industria delle conserve
- »... avvocato iscritto al secondo corpo elettorale [v Trstu, op. p.], presidente dal 1900 al 1914 di una delle numerose associazioni di propaganda irredentista, la Alpina delle Giulie...« (Millo, 1989, 82) Od leta 1922 član fašistične stranke v Trstu in po vojni tudi član upravnega odbora Assicurazioni generali v Trstu (Millo, 1989, 242, 278)

Fera, Alessandro:

- direktor ILVA v Napoliju in predsednik UO KID-a po prvi svetovni vojni, upravnik KID-a v Trstu po prvi svetovni vojni
- glavni direktor/ravnatelj Alti forni e Acciaierie della Venezia Giulia po 1925
- od inkorporacije Alti forni e Acciaierie della Venezia Giulia v ILVA leta 1931 naj bi bil centralni ravnatelj ILVA in vodil škedenjski obrat kot glavni ravnatelj do 10. junija 1939 (Mohorič, 1970, 120)

Frigessi, Arnoldo:

- predsednik UO ARSA, Società Anonima Carbonifera
- Od leta 1917 je generalni direktor Riunione Adriatica di Sicurtà in v tej funkciji tudi član upravnega odbora »Cosulich« Soc. Triestina di Navigazione in Banca Commerciale Triestina (Millo, 1989, 233, 241, 242).

G

Gaggia, Achille (inženir, stanujoč v Benetkah):

- od leta 1925 do 1929 član UO »Cotonificio Triestino Brunner S. A.«
- član UO ARSA, Società Anonima Carbonifera (predstavljaja SADE)

- generalni direktor SADE in član UO SELVEG
- član UO Società Elettrica Istriana
- član UO S. A. C. E. I. O.
- Industriale (Feltre 1875–Roma 1953); ingegnere, direttore della Società adriatica di elettricità dalla sua fondazione, ne divenne più tardi presidente. Senatore del regno (1939), fu nominato cavaliere del lavoro nel 1952. (<http://www.treccani.it/enciclopedia/achille-gaggia/>). Glej tudi [http://www.treccani.it/enciclopedia/achille-gaggia_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/achille-gaggia_(Dizionario-Biografico)/).

Giunta, Francesco (advokat iz Trsta):

- v dvajsetih letih (do 1928) član UO Jutificio Triestino S. A.

H

Hoffmann, Federico (inženir, stanujoč v Gorici, rojen v Asch):

- od leta 1923 do 1929 član UO »Cotonificio Triestino Brunner S. A.«
- član UO ARSA, Società Anonima Carbonifera
- član UO S. I. C. M. A. T. Società Italiana Costruzioni Macchine Tessili
- član UO S. A. C. E. I. O.
- član UO Società Idroelettrica Goriziana

K

Krausz, Ernesto (iz Trsta):

- delničar v SAMT Società Anonima Mineraria Triestina (predstavnik Società Anonima Generale Espansione Italiana)
- kot predstavnik BCT delničar in podpredsednik UO S. A. F. T. (Società Anonima Forestale Triestina)
- delničar v Mattonaia Triestina S. A.
- član UO »SATIMA«, Società Anonima Triestina per l'industria meccanica
- član UO S. A. prodotti alimentari G. Arrigoni & C.
- »Ernesto Krausz, che più tardi italianizzerà in Castelli il suo cognome ungherese, dalla vice-direzione del Credit-Anstalt di Trieste passa al posto di direttore della Commerciale [eden od štirih glavnih direktorjev BCT, op.p.], in rappresentanza della quale si troverà a sedere nei consigli delle numerose aziende finanziate dalla banca.« (Millo, 1989, 246)

- Do leta 1925 je bil podpredsednik upravnega odbora in glavni direktor Banca Commerciale Triestina.

Kreilsheim, Bernardo (stanuje v Trstu):

- član UO in predsednik UO Conservifici dell'antica Società Generale Francese di Conserve Alimentari iz Trsta
- delničar in direktor, pozneje član UO »Ampelea« Società Anonima di Distillazione e d'Industrie Chimiche v Rovinju

L

Lang, Giorgio (inženir, podjetnik z Dunaja, avstrijski državlján):

- član UO Società Anonima Italiana delle bauxiti
- član UO Società Anonima Istriana dei Cementi

Langheim, Paolo Stefano (podjetnik iz Trsta):

- družabnik in upravnik Mineraria Triestina a g. l.

Lekner, Ernesto (trgovec iz Trsta):

- družabnik in upravnik Mineraria Triestina a g. l.
- član UO ARSA, Società Anonima Carbonifera
- član UO Società Anonima Miniere Carbonifere di Trieste
- od 1932–1938 član UO in predsednik UO S. A. F. T.; tudi delničar v S. A. F. T.

Linder, Nicolò (advokat, stanujoč v Portorožu):

- od leta 1923 do 1929 član UO »Cotonificio Triestino Brunner S. A.«
- član UO S. I. C. M. A. T. Società Italiana Costruzioni Macchine Tessili

Luzzato, Giuseppe (advokat iz Trsta):

- družabnik Mineraria Triestina a g. l.

M

Marchesano, Enrico:

- član UO ARSA, Società Anonima Carbonifera (predstavnik BCT)
- član UO S. A. C. E. I. O.
- »L'avvocato Enrico Marchesano arriva a Trieste nel 1930 come amministratore delegato della BCT. Dopo aver trascorso un periodo all'estero per la Comit ed essere stato uno dei principali collaboratori di Toeplitz, negli anni 1925–30 aveva ricoperto la carica di direttore e am-

ministratore della Banca Commerciale Italiana e Bulgara e della Banca Commerciale Italiana e Rumena. Dimessosi nel 1934 dalla carica di direttore centrale della Comit, assume la funzioni di amministratore delegato e di condirettore generale (insieme e Frigessi) della Ras di Milano, di cui nel '35 diventa unico direttore.« (Millo, 1981, 70)

Mezzena, Elvino (inženir):

- leta 1932 postal podpredsednik UO ARSA Società Anonima Carbonifera
- član UO Società Anonima Miniere Carbonifere di Trieste

Modiano, Ettore (stanuje v Trstu):

- član UO Jutificio Triestino S. A.

Morpurgo, Edgardo (poreklom iz Trsta):

- član UO SELVEG
- predsednik UO Società Idroelettrica Goriziana
- »Edgardo Morpurgo, che dalla sede di Venezia aveva guidato nel 1911 la lotta contro il monopolio statale delle assicurazioni sulla vita, raggiunge ora [po prvi svetovni vojni, op. p.] la posizione di presidente e di amministratore delegato [Assicurazioni generali, op.p.], entrando parallelamente a far parte della Comit e del Credito industriale di Venezia del gruppo Volpi, gruppo che nel 1915 e poi ancora nel 1922 aumenta la sua partecipazione in Generali.« (Millo, 1989, 242) Morpurgo je ostal predsednik Generalija do leta 1938.

Mutarelli, Vincenzo (inženir, rojen v Napoliju, stanuje v Trstu):

- od leta 1928 član UO Jutificio Triestino S. A.
- član UO in direktor Fabbrica Cordaggi Giuseppe Angeli S. A.

N

Negri, Rinaldo (podjetnik, iz Genove):

- delničar in podpredsednik UO SELVEG

O

Oliva, Antonio (rojen v Belluno, stanujoč v Trstu):

- delničar v »Industria Marmifera – Impresa Costruzioni e Trasporti – Società Anonima«, poznejšega »Marmifera Gorlato S. A., Impresa Costruzioni e Trasporti«
- družabnik v »Candussi-Dachler & Co. Fornace Romanese«

P

Paravicini, Giuseppe:

- od leta 1929 član UO »Cotonificio Triestino Brunner S. A.«

Paravicini, Carlo (advokat iz Trsta):

- (vice)direktor Banca Commerciale Italiana v Trstu po prvi svetovni vojni
- delničar v Società per il Commercio di Legnami ed Acquisto boschi S. A. (S. C. L. A. B. S. A.)

Pettarin, Luigi, dr. (advokat, rojen v S. Lorenzo di Mossa, stanujoč v Gorici):

- od leta 1923 član UO »Cotonificio Triestino Brunner S. A.«, od 1929 do 1930/1931 predsednik UO; po 1935 ponovno član UO
- član UO S. I. C. M. A. T. Società Italiana Costruzioni Macchine Tessili
- član UO S. A. C. E. I. O.
- član UO SELVEG
- podpredsednik UO Società Idroelettrica Goriziana

R

Ralli (družina, iz Trsta):

- Ambrogio e Stefano Ralli, skupaj z Podjetje »Reyer & Schlik« (prokurator je baron Paolo de Ralli) pomagajo ustanoviti »Il Cotonificio Triestino di Monfalcone/Triester Baumwoll Industrie«
- »Il capitale assicurativo, settore in cui la comunità greca è particolarmente attiva in quelli anni a testimonianza di una disponibilità di risorse mobiliari davvero ingente, è uno dei principali impieghi cui si rivolge Ambrogio di Stefano Ralli che, dopo la comparsa di un Giovanni Ralli tra i fondatori delle Generali, sarà presente negli organismi direttivi di questa compagnia dal 1838 al 1883. Tutte il primo piano le posizioni dei suoi figli. Il primogenito Paolo (1845–1907), ..., riveste la carica di direttore della ditta di Borsa Ambrogio di Stefano Ralli e di altre importanti case commerciali e bancarie da più anni qui esistenti. (...) In considerazione delle sue capacità e del suo fervore il Ralli veniva eletto dalla Camera di commercio alla direzione dei Magazzini generali ...' Alla sua morte la guida degli affari passa ai fratelli Cimone (1857–1918) e Stefano (1876–1933), per tornare alla loro morte al figlio primogenito di Paolo, Ambrogio (1876–1938). La famiglia Ralli riesce così a

partecipare ad una lunga stagione amministrativa nella storia della Ras che si prolunga dal 1879 al 1938.« (Millo, 1989, 46)

Rimini, Giacomo (rojen in stanujoč v Trstu):

- od leta 1923 do 1929 član UO »Cotonificio Triestino Brunner S. A.«
- član UO S. I. C. M. A. T. Società Italiana Costruzioni Macchine Tessili

Rinaldini, Rodolfo (baron, rojen in stanujoč v Trstu):

- od leta 1923 do 1929 član UO »Cotonificio Triestino Brunner S. A.«, od 1929 do 1930/1931 podpredsednik UO
- član UO ARSA, Società Anonima Carbonifera
- član UO S. I. C. M. A. T. Società Italiana Costruzioni Macchine Tessili
- član UO S. A. C. E. I. O.

Rizzi, Lodovico:

- predsednik UO Società Anonima Istriana dei Cementi

S

Sacerdoti, Cesare (inženir, iz Lombardije):

- od dvajsetih let do 1938 član UO Jutificio Triestino S. A.
- član UO Fabbrica Cordaggi Giuseppe Angeli S. A.
- do leta 1928 član UO Frigoriferi Triestini S. A.
- od leta 1920 amministratore delegato (tudi del direzione tecnico) Stabilimento Tecnico Triestino
- od leta 1929 član UO S. A. Acciaierie Weissenfels
- od leta 1930 član UO Cantieri Riuniti dell'Adriatico
- član UO »SATIMA«, Società Anonima Triestina per l'industria meccanica
- predsednik UO Frigoriferi Triestini S. A.

Saiz(i), Carlo, dr. (iz Trsta):

- član UO Cantiere Navale Triestino
- član UO Società Veneta Elettroindustriale e di Metallizzazione Anonima in Trieste (S. V. E. M.)
- član UO Società per il Commercio di Legnami ed Acquisto boschi S. A. (S. C. L. A. B. S. A.)

Sanguinetti, Giorgio (rojen v Padovi, podjetnik v Genovi):

- član UO »SATIMA«, Società Anonima Triestina per l'industria meccanica
- predsednik UO S. A. prodotti alimentari G. Arrigoni & C.

Scaramangà de Altomonte, Giovanni (iz Trsta):

- delničar v Società Anonima Forestale Triestina (S. A. F. T.)
- predsednik UO »SATIMA«, Società Anonima Triestina per l'industria meccanica
- delničar v SELVEG
- Po poreklu Grk, pristaš liberalno-nacionalne opcije v Trstu, leta 1915 predsednik tržaške trgovinske in obrtne zbornice, v letih 1919–1926 predsednik upravnega odbora Banca Commerciale Triestina, delničar v podjetju Società Anonima Forestale Triestina (S. A. F. T.), član upravnega odbora Lloyd Triestino in Generali (do 1938) (Millo, 1989, 47, 233, 240, 241)
- »Originarie dell'Isola dei Scio sono pure altre famiglie, collegate tra loro e ai Ralli da antichi vincoli di solidarietà nobiliare, familiare e commerciale, risalenti alla comune provenienza dalla repubblica marinara di Genova, che continueranno a perpetuarsi anche nella diaspora triestina, come quella degli Scaramangà, dei Sevastopulo e dei Galatti. (...) ... Pietro Scaramangà, nato a Rostov nel 1842, per raggiungere a Trieste il parente Giovanni Scaramangà, esule da Scio, fondatore della omonima casa commerciale in prodotti coloniali, del quale, associandosi a lui negli affari, sposerà la figlia Mirtò. Pietro consoliderà la posizione della famiglia, portandola ad investire i profitti dei suoi commerci in un grande pacchetto azionario della Banca commerciale triestina e delle Generali.« (Millo, 1989, 46) Njegov sin je bil Giovanni Scaramangà di Altomonte.

Schütz, Gustavo (stanujoč v Trstu):

- pred prvo svetovno vojno direktor podružnice Anglo-avstrijske banke v Trstu, tudi direktor podružnice Banca Italiana di Sconto v Trstu (1920)
- član UO Adria S. A. per l'Industria Chimica (do 1920)
- član UO Cementi Isonzo S. A.
- član UO KID-a po prvi svetovni vojni
- delničar in podpredsednik UO »Ampelea«, Società Anonima di Distillazione e d'Industrie Chimiche iz Rovinja

Segre, Arturo (advokat, iz Torina, stanujoč v Vidmu):

- od leta 1928 do 1939 član UO Jutificio Triestino S. A.
- član UO S. A. Acciaierie Weissenfels

Segrè-Sartorio, Salvatore (grof, italijanski senator, rojen in stanujoč v Trstu):

- od leta 1923 do 1929 podpredsednik UO »Cotonificio Triestino Brunner S. A.«
- član UO SICMAT (Società Italiana Commercio Materie Tessili)
- podpredsednik UO S. I. C. M. A. T. Società Italiana Costruzioni Macchine Tessili
- predsednik UO SELVEG
- član UO Società Elettrica Istriana
- član UO S. A. C. E. I. O.
- član UO ARSA, Società Anonima Carbonifera
- leta 1916 član UO Credito Italiano (Millo, 1989, 228)
- O njegovih politični in profesionalni karieri: »I suoi esponenti di punta nel mondo economico, espressione dell'industria e della finanza lombardo-veneta, sono Salvatore Segrè, presidente dell'Associazione tra gli Italiani irredenti, che nel 1916 (...) era entrato nel consiglio di amministrazione del Credito Italiano ...«; »... anche Salvatore Segrè (...) era diventato senatore, nel 1924 ...« (Millo, 1989, 228, 249)
- O njegovih povezavah z Brunnerji: »Poco dopo il gruppo Brunner si affacciava sul mercato tessile interno italiano fondando, con il concorso della Ras e del Credito Italiano, il Credito tessile italiano, che nel 1927 acquisterà le azioni del Cotonificio veneziano. I crediti necessari venivano forniti dalle banche, la Commerciale triestina e la Comit in primo luogo, oltre al Credito italiano, il rapporto con il quale è esplicitato dalla presenza di Salvatore Segrè Sartorio nel consiglio d'amministrazione del Cotonificio triestino e della Sicmat.« (Millo, 1989, 263)
- O njegovi vlogi v tržaškem gospodarstvu: »... l'altro esponente di punta del capitalismo a Trieste, che ne guidava le sorti all'interno dell'Unione industriale, era il nazionalista Salvatore Segrè Sartorio, la cui alleanza con il capitale veneto lo aveva reso un suo elemento organico, essendogli stata affidata tanto la presidenza di alcune società del gruppo Cini-Volpi nella regione; cioè la Navigazione libera triestina; l'Elettrica della Venezia Giulia, l'Idroelettrica goriziana, quanto la rappresentanza del gruppo in altre società, come il Lloyd triestino, il Cantiere navale triestino e poi ancora nei Crda.« (Millo, 1989, 272)

Segre, Guido (rojen v Torinu, po prvi svetovni vojni stanuje v Trstu):

- član in predsednik UO Jutificio Triestino S. A.
- član in predsednik UO S. A. Acciaierie Weissenfels
- član in (pod)predsednik UO S. A. Fabbrica Cordaggi Giuseppe Angeli
- član in predsednik UO Pastificio Triestino S. A.
- član in predsednik UO ARSA, Società Anonima Carbonifera
- predsednik UO Azienda Carboni Italiani
- delničar in predsednik UO Società Anonima Miniere Carbonifere di Trieste
- delničar in član UO SELVEG
- član UO S. A. prodotti alimentari G. Arrigoni & C.
- član in predsednik UO »Ampelea«, Società Anonima di Distillazione e d'Industrie Chimiche, pozneje »Ampelea-Conservifici S. A.«
- član in podpredsednik UO Cantieri Riuniti dell'Adriatico
- »Il senso delle trasformazioni che si erano compiute, l'avvento di una economia mista pubblica e privata, era impersonato da coloro che ora divenivano gli elementi di spicco della nuova élite economica. Guido Segre, che fin dal suo esordio a Trieste aveva agito in collegamento con i grandi gruppi industriali nazionali [Fiat, Credito italiano, op.p.], raggiungeva in questi anni l'apice del suo personale successo ... (...) Prima del 1929 la scalata di Guido Segre lo vedeva come consigliere della Banca commerciale triestina (dove era entrato, ..., nel 1919), della Navigazione libera triestina, delle Generali, come presidente dell'Arsa (da cui Brunner lo estromette nel 1925), dello Stabilimento tecnico triestino, delle Acciaierie Weissenfels, come membro della giunta di sorveglianza della Cosulich, mentre cariche che rivelavano quale potere avesse acquistato all'interno del mondo economico in accordo col potere politico erano quelle di vice-presidente del Consiglio provinciale dell'economia corporativa, di presidente della direzione di Borsa, di vice-presidente della Zona industriale, di consigliere d'amministrazione dei Magazzini generali. Nel 1930 concentra ancora nelle sue mani le cariche di vice-presidente della Cosulich, di vice-presidente dei Crda, di presidente delle Officine navali triestine e della Ampelea, di membro della giunta di sorveglianza del Cantiere navale triestino, di consigliere d'amministrazione della Società elettrica della Venezia Giulia. 'Ritenuto antagonista del noto Arminio Brunner', come segnalava il prefetto, era riuscito nel 1930 laddove erano falliti i ripetuti tentativi di quest'ultimo, ad ottenere il salvataggio dell'Arsa, forte dell'appoggio politico di Anto-

nio Mosconi, in passato governatore civile della Venezia Giulia, divenuto ministro delle finanze. Nel 1935 Segre veniva posto da Mussolini alla testa dell'Acasi, l'ente a capitale pubblico che nei piani economici dell'autarchia doveva realizzare un piano di coordinamento e di potenziamento dell'industria carbonifera nazionale.« (Millo, 1989, 270, 271)

- »... fu nominato, alla fine del conflitto, capo dell'ufficio affari economici del governatore di Trieste e capo della missione a Vienna per il recupero dei valori della Venezia Giulia.« (Sapelli, 1990, 33)

Slocovich, Bruno (inženir iz Trsta):

- Sindacato Minerario Italiano per la Venezia Giulia Società Anonima in delničar v Società Anonima Italiana delle bauxiti
- družabnik Mineraria Triestina a g. l.
- delničar in član UO Società Anonima Miniere Carbonifere di Trieste

Stock, Emilio (inženir in podjetnik iz Trsta):

- član UO Cementi Isonzo S. A. (1919–1927)
- delničar in podpredsednik UO Società Anonima Istriana dei Cementi

Stock, Lionello (podjetnik, rojen v Splitu, stanuje v Trstu):

- delničar in član UO »Ampelea« Società Anonima di Distillazione e d'Industrie Chimiche v Rovinju, pozneje »Ampelea-Conservifici S. A.«
- delničar v Société Générale Française de Conserves Alimentaires S. A.
- »La Comit era riuscita attraverso una consociata, la Società di credito commerciale, a 'nazionalizzare' la Banca generale di depositi di Vienna... Essa rafforzava inoltre la propria presenza in Austria creando nel luglio 1919 la Società italiana di credito. Presieduta da Cesare Goldmann, di origine triestina, ..., nel marzo 1919 tra i fondatori del fascio a Milano, poteva ben essere considerata come il 'primo esempio di congiungimento tra capitale triestino e capitale italiano': ne facevano parte Costantino Doria e l'industriale Lionello Stock.« (Millo, 1989, 243–244)

U

Ucelli, Giulio:

- predsednik UO Fabbrica Cordaggi Giuseppe Angeli S. A.
- »... il dirigente della Comit che era succeduto a Frankfurter nella carica di direttore generale del Lloyd divenuto da austriaco triestino ...« (Millo, 1989, 248)

V

Valerio, Alfonso (senator, iz Trsta):

- član UO SELVEG
- »Nel 1919 ... ad Alfonso Valerio per aver tenuto nell'esercizio della carica di podestà 'sempre viva la fiamma del più puro sentimento di italianità' veniva conferito il laticlavio.« (Millo, 1989, 248) Po prvi svetovni vojni bil tudi član upravnega odbora Lloyd Triestino in Assicurazioni generali.

Venezian, Vittorio (stanujoč v Trstu):

- delničar in član UO »Ampelea« Società Anonima di Distillazione e d'Industrie Chimiche v Rovinju
- član UO Cementi Isonzo S. A.
- direktor tržaške trgovinske in industrijske zbornice po prvi svetovni vojni (leta 1920) (Millo, 1989, 247)

Vivante, Giuseppe:

- delničar v SAMT Società Anonima Mineraria Triestina

Vittorelli, Vittore (grof, inženir, prišel v Trst po prvi svetovni vojni):

- od dvajsetih let do 1938 član UO Jutificio Triestino S. A.
- glavni direktor in član UO SELVEG
- član UO Società Elettrica Istriana
- predsednik UO Officine Elettriche dell'Isonzo
- član UO S. A. C. E. I. O.
- član UO, pozneje podpredsednik in predsednik UO Società Idroelettrica Goriziana
- »... top-manager del gruppo Volpi-Cini ...« (Millo, 1989, 315)

Z

de Zahony, Enrico Ritter (rojen v Gorici, posestnik v Barkovljah):

- predsednik UO »S. A. per l'Industria del ghiaccio in Barcola«
- delničar v »Marmorwerke Ritter & C.« oz. »Impresa Marmi Ritter & C.«
- Rojen v Gorici in del družine Ritter de Zahony, ki je na sredini 19. stoletja sodelovala pri ustanavljanju tekstilnega obrata v Stražicah (»Strazzig«) pri Gorici (podjetje »Filiatorie e tessitorie meccanico di cotone Ritter-Rittmeyer and C.«) in tudi sodelovala pri njegovem upravljanju vse do leta 1923, ko so postali del »Cotonificio Triestino S. A.«

Zarotti, Nicolò (rojen v Piranu, stanujoč v Trstu, posestnik in podjetnik):

- delničar v Mattonaia Triestina S. A. in predsednik upravnega odbora
- podpredsednik (pozneje predsednik) UO »SATIMA«, Società Anonima Triestina per l'industria meccanica

Zucchi, Gerolamo (inženir iz Trsta):

- član UO KID-a po prvi svetovni vojni
- tudi direktor Società Ansaldo iz Genove

Viri

Državni arhiv v Trstu – Archivio di Stato di Trieste (AST): Trgovinsko in pomorsko sodišče v Trstu (Tribunale Commerciale e Marittimo) in »Schedario Camera di Commercio«

- AST, Soc. XI 20: I. R. priv. Fornace di laterizi e calce di Benedetto Guanin & Comp.
- AST, Soc. V 27: Cava e manufatto sociale di pietra in St. Croce di G. Scalmini
- AST, Soc. XI 48: Marmorwerke Ritter & C./Impresa Marmi Ritter & C.
- AST, Soc. XI 39: Ferdinando Malabotich
- AST, Rg A IV 9: Malabotich & C.
- AST, Rg A VI 37: M. Glass
- AST, Rg A IX 73: Giacomo Mankoč oppure Jakob Mankoč
- AST, Rg A X 42: Fratelli Minussi
- AST, Rg A XI 122: Pietro Cristin & Comp.
- AST, Rg A XII 87: Giuseppe Candotti
- AST, Rg A XI 134: Industria Marmifera Pietro Favetti
- AST, Rg A IV 156: Ivan Caharija & Comp.
- AST, Rg A XII 56: Filli Zandomeni
- AST, Rg A II 31: Cave di pietra di Grisignano, Antonio Purich & C.
- AST, Rg A XII 118: Dealbina Fabbrica saponi e liquidi detersivi Fernando Altieri & Comp.

- AST, Rg A II 6: Giovanni Depangher & C. (Fabbrica Sardine M. Depangher, Capodistria)
- AST, Rg B III 114: Krainische Industrie Gesellschaft (Società industriale della Carniola)
- AST, Rg B IV 1: Società anonima per l'escavo e l'industria di minerali d'alluminio
- AST, Rg B III 148: S. A. M. T., Società Anonima Mineraria Triestina
- AST, Rg B IV 70: S. A. I. B Società Anonima Italiana delle Bauxiti
- AST, Rg B IV 164: Cava Romana di Nabresina, Società Anonima Industria Pietre e Marmi
- AST, Rg B III 75: Società Anonima Forestale Triestina (S. A. F. T.)
- AST, Rg B VI 4: Società per l'industria ed il Commercio di Legnami Anonima (S. I. C. L. A.)
- AST, Rg B IV 4: Faginea, Società Anonima per l'esportazione di legname
- AST, Rg B III 192: Società Anonima del Carso per l'industria del legname
- AST, Rg C IV 55: Mineraria Triestina, Società a g. l.
- AST, Rg C I 25: Industria Marmi Cava Romana Hans Wildi
- AST, Rg C III 51: »Officine Meccaniche Metlicovitz« S. A. (O. M. M. S. A.)
- AST, Rg C IV 143: Cave Illirico – Romane Società Marmifera
- AST, Rg C VI 47: Cave Romane Santo Stefano
- AST, Rg C VII 33: Società Industria Marmifera Istriana a g. l.
- AST, Rg C II 95: Trojan & Co.
- AST, Rg C II 125: Fabbrica Sardine M. Depangher, Capodistria (Giovanni Depangher & C.)
- AST, Rg C IV 4: Lignum, industria legnami, società a garanzia limitata, Bisterza/Lesna industrijska družba z omejeno zavezo Ilirska Bistrica
- AST, Rg C II 70: Primo legnamificio meccanico triestino, carpenteria, falegnameria e segheria
- AST, Rg C IV 155: Società Francesco Moretti per l'industria del legno
- AST, Schedario Camera di Commercio (C. d. C.), N. 250: Alti forni ed Acciaierie della Venezia Giulia
- AST, Schedario C. d. C. N. 49: Società Veneta Elettroindustriale e di Metallizzazione Anonima in Trieste (S. V. E. M.)

- AST, Schedario C. d. C. N. 255: Officine Meccaniche Metlicovitz S. A. (O. M. M. S. A.)
- AST, Schedario C. d. C. N. 476: Dr. Giulini, società a garanzia limitata
- AST, Schedario C. d. C. N. 1283: Industria mineraria »Montenevoso«, Soc. a g. l. Leonardo d'Acquisto & C.
- AST, Schedario C. d. C. N. 739: Società Anonima Istriana dei Cementi in Pola
- AST, Schedario C. d. C. N. 306: Mattonaia Triestina S. A.
- AST, Schedario C. d. C. N. 87: Fabbrica Cordaggi Giuseppe Angeli S. A.
- AST, Schedario C. d. C. N. 237: Società Elettrica della Venezia Giulia (SEL-VEG)
- AST, Schedario C. d. C. N. 512: Società Idroelettrica Goriziana
- AST, Schedario C. d. C. N. 5354: Stabilimento Industriale Salvetti & C. Pirano
- AST, Schedario C. d. C. N. 326: »Conservifici dell'antica Società Generale Francese di Conserve Alimentari« ali »Usines de l'ancienne Société Générale Française de Conserve Alimentaires Soc. An.«
- AST, Schedario C. d. C. N. 881: Silvamare Commercio legnami

**Arhiv tržaške trgovinske in industrijske zbornice
(Camera di Commercio di Trieste) (Archivio C. d. C. TS)**

- Archivio C. d. C. TS, N. 6910: Alti forni ed Acciaierie della Venezia Giulia
- Archivio C. d. C. TS, N. 6608: Società Anonima Acciaierie Weissenfels
- Archivio C. d. C. TS, N. 4561: »SATIMA«, Società Anonima Triestina per l'industria meccanica
- Archivio C. d. C. TS, N. 6106: S. I. C. M. A. T. Società Italiana Costruzioni Macchine Tessili
- Archivio C. d. C. TS, N. 34078: S. C. A. T. M. I., Società Cave Trasporti Minerali Istriani
- Archivio C. d. C. TS, N. 11030: Società Anonima Miniere Carbonifere di Trieste
- Archivio C. d. C. TS, N. 1449: »Cementi Isonzo« Società Anonima
- Archivio C. d. C. TS, N. 9704: Cava Romana di Nabresina, Società Anonima Industria Pietre e Marmi

- Archivio C. d. C. TS, N. 23792: Marmifera Gorlato S. A.
- Archivio C. d. C. TS, N. 6109: Cotonificio Triestino Brunner S. A.
- Archivio C. d. C. TS, N. 14534 + 17578: Cotonificio Veneziano
- Archivio C. d. C. TS, N. 6607: Jutificio Triestino Società Anonima
- Archivio C. d. C. TS, N. 6897: Officine Elettriche dell'Isonzo
- Archivio C. d. C. TS, N. 6898: Società Elettrica della Venezia Giulia (SEL-VEG)
- Archivio C. d. C. TS, N. 6107: Società Anonima Costruzioni Elettricità Italia Orientale (S. A. C. E. I. O.)
- Archivio C. d. C. TS, N. 10103: Società Idroelettrica Goriziana
- Archivio C. d. C. TS, N. 9107: »Ampelea«, Società Anonima di Distillazione e d'Industrie Chimiche
- Archivio C. d. C. TS, N. 3994: ICASA – Industrie Chimiche Adriatiche S. A.
- Archivio C. d. C. TS, N. 6923: S. A. per l'Industria del ghiaccio
- Archivio C. d. C. TS, N. 7645: Frigoriferi Triestini S. A.
- Archivio C. d. C. TS, N. 34295: Stabilimento Industriale Salvetti & C. Pirano
- Archivio C. d. C. TS, N. 10511: Fabbrica Monfalconese d'oli, unto da carro e prodotti chimici »Kollar & Breitner«/Prima fabbrica Monfalconese asfalti e prodotti chimici Eduardo Breitner & Figli
- Archivio C. d. C. TS, N. 6920: Raffineria Triestina di Olii Minerali S. A.
- Archivio C. d. C. TS, N. 6925: Società Anonima prodotti alimentari G. Arigoni & C.
- Archivio C. d. C. TS, N. 3197: »Alimentaire« Aktiengesellschaft fur Konserven Industrie/ Società anonima per l'industria delle conserve
- Archivio C. d. C. TS, N. 354: Società Adriatica Lavorazioni Alimentari (S. A. L. A.)
- Archivio C. d. C. TS, N. 5277: S. C. L. A. B. S. A., Società coltivazione legname ed abbattimento boschi S. A.

**Arhiv goriške trgovinske in industrijske zbornice
(Camera di Commercio di Gorizia) (Archivio C. d. C. G)**
Archivio C. d. C. G., N. 14263: Monte Amiata S.A. (Idria)

- Archivio C. d. C. G., N. 8859: Fornace Romanese Candussi & Dachler
- Archivio C. d. C. G., N. 6370: Candussi-Dachler & Co. Fornace Romanese
- Archivio C. d. C. G., N. 10930: Cavedagni e Petri Esercizio Fornace Romanese
- Archivio C. d. C. G., N. 10303: Esercizio Cave Terretta di Serpenizza
- Archivio C. d. C. G., N. 8711: Fornace Cormonese Società a g. l.
- Archivio C. d. C. G., N. 8588: Società Fornace laterizi di Medea – Lovari, Vidoni & C. (Fornace Laterizi Medea)
- Archivio C. d. C. G., N. 10266: A. E. G. B. Guerra & P. Calligaro
- Archivio C. d. C. G., N. 630: Fornace Goriziana di Laterizi Urbanis & C.
- Archivio C. d. C. G., N. 18161: Giustiniano Candotti
- Archivio C. d. C. G., N. 2255: Fornace popolare C. Scanziani
- Archivio C. d. C. G., N. 6454: Fornace Laterizi in Biglia Giuseppe Mozetic ex Scanziani
- Archivio C. d. C. G., N. 331: Fornace Laterizi Giuseppe Mozetic
- Archivio C. d. C. G., N. 13729: Fornace di Laterizi Giuseppe Masetti
- Archivio C. d. C. G., N. 2106: Industria laterizi Cantoni & C.
- Archivio C. d. C. G., N. 14438: Industria laterizi Cantoni & C.
- Archivio C. d. C. G., N. 2170: Fabbrica Laterizi Saunig & Nemic
- Archivio C. d. C. G., N. 445: Fornace Laterizi di Dombrava
- Archivio C. d. C. G., N. 9316: Cave di Doberdò del Lago
- Archivio C. d. C. G., N. 4536: Industria Marmi del Carso Giovanni Cotti
- Archivio C. d. C. G., N. 418: Setificio Friuliano Caneva – Zani & C.
- Archivio C. d. C. G., N. 1520: S. A. Industrie Seriche Friuliane
- Archivio C. d. C. G., N. 4740: Società Anonima Costruzioni Elettricità Italia Orientale (S. A. C. E. I. O.)
- Archivio C. d. C. G., N. 7229: Società per l'esercizio della Fabbrica »I. G. E. A.« Industria Ghiaccio e Affini
- Archivio C. d. C. G., N. 11106: Società Anonima Rovina S. A. R., Ranziano
- Archivio C. d. C. G., N. 16967: »Adria« Società Anonima per l'Industria Chimica

Archivio C. d. C. G., N. 17723: Società Italiana Prodotti Alimentari L. Torrigiani

Archivio C. d. C. G., N. 5138: Società Anonima Industria e Commercio Legnami

Archivio C. d. C. G., N. 11274: Fabbrica Imballaggi di Legno

Archivio C. d. C. G., N. 4098 + 10292: Antonio Rizzatto, Industria e Commercio Legnami

Državni arhiv v Gorici (Archivio di Stato di Gorizia) (ASG)

ASG, Camera di Commercio di Gorizia: Archivio generale (1910–1935), Cat. III – Registro delle imprese (Catasto industriale), šk. 16: Società filatura cascami di seta in Sagrado (SOC I 22/31, SOC I 22/22)

ASG, Camera di Commercio di Gorizia: Archivio generale (1910–1935), šk. 17, Catalogo III: Registri delle imprese, Società anonima Goriziana »Igea«, industria ghiaccio ed affini (Rg B I 13)

**Arhiv videmske trgovinske in industrijske zbornice
(Camera di Commercio di Udine) (Archivio C. d. C. U)**

Archivio C. d. C. U., Registro N. 3, N. 2090: Soc. An. Miniere Cave di Predil

Archivio C. d. C. U., Registro N. 3, N. 2593: Chiabai – Vanelli – Urbanis Produzione Laterizi

Archivio C. d. C. U., Registro N. 3, N. 2223: Società per la Filatura dei Cascami di Seta

Archivio C. d. C. U., Registro N. 6, N. 5808: Cotonificio Morganti

Archivio C. d. C. U., Registro N. 1, N. 400: Filatura Makò

Archivio C. d. C. U., Registro N. 5, N. 4553: Cotonificio Udinese S. A.

Archivio C. d. C. U., Registro N. 4, N. 3508: Cementi del Friuli

Archivio C. d. C. U., Registro N. 4, N. 3518: Cementi del Veneto

Archivio C. d. C. U., Registro N. 6, N. 5871: S. A. Antonio Volpe

Archivio C. d. C. U., Registro N. 1, N. 262: Luigi Moretti, Fabbrica birra e ghiaccio, Commercio Coloniali e Spiriti, Ristorante, Birreria Moretti

Archivio C. d. C. U., Registro N. 1, N. 977: Dormisch Francesco

Archivio C. d. C. U., Registro N. 6, 5813: S. A. Birra Pordenone

Archivio C. d. C. U., Registro N. 1, N. 177: Società Friulana di Elettricità

Državni arhiv v Pazinu (Državni arhiv u Pazinu) (DAPA)

DAPA, Općina Pula, knjiga 118, Le Condizioni Economiche della Provincia d'Istria nel 1930.

DAPA, Općina Pula, knjiga 119, Le Condizioni Economiche della Provincia d'Istria nel 1932.

DAPA, Ugljenokopi Raša, Knjige, Uprava knjiga 9 (Verbali delle sedute del Consiglio d'Amministrazione S. A. Miniere Carbonifere di Trieste – Libro ausiliare)

DAPA, Ugljenokopi Raša, Spisi, šk. 1 (Godišnja izvješća Trifailer Kohlenwerks Gesellschaft)

DAPA, Ugljenokopi Raša, Spisi, šk. 3 (Azioni, capitale, cessioni)

DAPA, Ugljenokopi Raša, Spisi, šk. 33 (Energia elettrica)

DAPA, Ugljenokopi Raša, Spisi, šk. 88 (Statistica liste Clienti 1925–1935)

DAPA, Ugljenokopi Raša, Spisi, šk. 197 (Britof)

DAPA, Ugljenokopi Raša, Spisi, šk. 198 (Britof)

DAPA, Prefettura dell'Istria di Pola, šk. 273, leto 1936, fascikel X-3/10, Poduzeće Gorlato -otpuštanje radnika

DAPA, Prefektura dell'Istria di Pola, šk. 308, leto 1937, fascikel X-3-13/3, Dio-nično društvo »Silice Istriana Samp e Sasi«

DAPA, Prefektura dell'Istria di Pola, šk. 308, leto 1937, fascikel X-3-13/4, Pula tvornica cementa

DAPA, Prefettura dell'Istria a Pola, šk. 59, leto 1927, X-3/3-2, št. 624–631, Protocollo sulla Assemblea Ordinaria della Società, Industria Ghiaccio ed affini »I. G. E. A. di Gorizia« tenuta a Gorizia addi 16 marzo 1922

DAPA, Okružni sud u Puli (Reggio Tribunale Civile e Penale di Pola), Financije, N. 424, Società Elettrica Istriana Pola

DAPA, Okružni sud u Puli (Reggio Tribunale Civile e Penale di Pola), šk. 586, Rg B 5, »Ampelea«, Società Anonima di Distillazione e d'Industrie Chimiche

Italijanski centralni državni arhiv (Archivio Centrale dello Stato) (ACS)

- ACS, Presidenza del Consiglio dei Ministri (Segreteria) – PCM, 1923, šk. 695, pratica 1/1-6, fascikel 2746: Venezia Giulia-Memoriale del dott. Ferruccio Cimadori contenente notizie sulle miniere e cave della V. G. – Soc. Carbonifera »Arsa«, miniere di carbone, bauxite, mercurico, piombo e zinco.
- ACS, PCM, 1923, šk. 708, pratica 3,7, fascikel 2497: Giunta Francesco del Comitato Vetrerie Adriatiche S. A. in Trieste chiede appoggio del Governo.
- ACS, PCM, 1923, šk. 708, pratica 3/1-3, fascikel 2172: Dopisi med PCM, podjetjem Monte Amiata in podjetnikom G. P. Jasinski.
- ACS, PCM, 1923, šk. 708, pratica 3/7, fascikel 1092: Gradisca: Voti per concessione fondi per lavori ricostruzione Stabil. filatura di Sdraussina.
- ACS, PCM, 1926, šk. 987, pratica 1.1.13, fascikel 2897: Istria: Provvedimenti a favore della provincia e di Pola, Commissione interministeriale.
- ACS, PCM, 1928–1930, šk. 1090, pratica 1.1.13, fascikel 2005: Cessione della Societa Adria, produttrice di soda in Italia, alla Ditta Solvay and C.
- ACS, PCM, 1928–1930, šk. 1092, pratica 1.1.13, fascikel 6278: Pola: Societa Anon. Carbonifera »Arsa« Crisi probabile licenziamento operai.
- ACS, PCM, 1925, pratica 1/1.12, fascikel 1760: Pola: R. Arsenale Marittimo, Passaggio all'industria privata della pemsola di S. Pietro per impianto Stabilimento industriali (fotokopije teh dokumentov so iz arhiva Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli Venezia Giulia v Trstu, šk. 64, fascikel IV)
- ACS, Ministero dell'industria, del commercio e dell'artigiano, Direzione generale miniere 1859–1950, Archivio generale, Regia Miniera d'Idria (Trieste), šk. 97.
- ACS, Segreteria Particolare del Duce, Carteggio Ordinario, Soc. An. Prodotti Alimentari »G. Arrigoni« 509.220

Arhiv Istituto per la Ricostruzione Industriale (Archivio IRI)

- Industria Marmifera Pietro Favetti* (Archivio IRI, Pratiche degli uffici (Numerazione Nera), Atti ..., Sezione Finanziamenti ..., Consiglio del 29. 3. 1934, Elenco A.) – Archivio IRI, Archivio II. Pratiche degli uffici

(Numerazione Nera), Archivio storico, Atti ufficiali, Sezione Finanziamenti industriali, Documentazione delle sedute del Consiglio di amministrazione, Consiglio del 29. 3. 1934, Elenco A.

Cotonificio Triestino S. A. (Archivio IRI, Pratiche degli uffici (Numerazione Nera), Atti ..., Sezione Smobilizzi ..., Verbali ..., N. 24 Adunanza del 30 dicembre 1935) – Archivio IRI, Archivio II. Pratiche degli uffici (Numerazione Nera), Archivio storico, Atti ufficiali, Sezione Smobilizzi Industriali poi Iri, Verbali del Consiglio di amministrazione, N. 24 Adunanza del 30 dicembre 1935

Cotonificio Triestino S. A. (Archivio IRI, Pratiche degli uffici (Numerazione Nera), Affari ..., Organi ..., C[onsiglio di] A[mministrazione] 16. 6. 1936 n.26) – Archivio IRI, Archivio II. Pratiche degli uffici (Numerazione Nera), Archivio storico, Affari generali, Organi Deliberanti di Controllo e di Coordinamento, Consiglio di Amministrazione, Documentazione del Consiglio di Amministrazione, C[onsiglio di] A[mministrazione] 16. 6. 1936 n. 26

Jutificio Triestino Società Anonima (Archivio IRI, Pratiche degli uffici (Numerazione Nera), Atti ..., Sezione Finanziamenti ..., »Consiglio del 29 marzo 1934. Elenco A e B«, Soc. an. jutificio triestino Trieste) – Archivio IRI, Archivio II. Pratiche degli uffici (Numerazione Nera), Archivio storico, Atti ufficiali, Sezione Finanziamenti industriali, Documentazione delle sedute del Consiglio di amministrazione, »Consiglio del 29 marzo 1934. Elenco A e B«, Elenco A, Soc. an. jutificio triestino Trieste. Filatura e tessitura della seta

Jutificio Triestino Società Anonima (Archivio IRI, Pratiche degli uffici (Numerazione Nera), Atti ..., Sezione Finanziamenti ..., Relazione ..., 24. 4. 1936) – Archivio IRI, Archivio II. Pratiche degli uffici (Numerazione Nera), Archivio storico, Atti ufficiali, Sezione Finanziamenti industriali, Mutui concessi, Relazione sulla revisione effettuata presso la S. A. jutificio triestino Trieste, 24. 4. 1936

Jutificio Triestino Società Anonima (Archivio IRI, Pratiche degli uffici (Numerazione Nera), Atti ..., Sezione Finanziamenti ..., Documentazione delle sedute del Consiglio di amministrazione, Consiglio 7. 6. 1934) – Archivio IRI, Archivio II. Pratiche degli uffici (Numerazione Nera), Archivio storico, Atti ufficiali, Sezione Finanziamenti industriali, Documentazione delle sedute del Consiglio di amministrazione, Consiglio 7. 6. 1934, »Domande che si ripresentano«, Soc. an. jutificio triestino – Trieste

- Società Anonima Costruzioni Elettricità Italia Orientale (S. A. C. E. I. O.)* (Archivio IRI, Pratiche degli uffici (Numerazione Nera), Atti ..., Sezione Smobilizzi ..., Verbali ..., N. 19 Adunanza del 5. 4. 1935) – Archivio IRI, Archivio II. Pratiche degli uffici (Numerazione Nera), Archivio storico, Atti ufficiali, Sezione Smobilizzi Industriali poi IRI, Verbali del Consiglio di amministrazione, N. 19 Adunanza del 5. 4. 1935
- Frigoriferi Triestini S. A.* (Archivio IRI, Pratiche degli uffici (Numerazione Nera), Atti ..., Sezione Finanziamenti ..., Consiglio del 29 marzo 1934 Elenco A e B, Elenco A) – Archivio IRI, Archivio II. Pratiche degli uffici (Numerazione Nera), Archivio storico, Atti ufficiali, Sezione finanziamenti industriali, Consiglio del 29 marzo 1934 Elenco A e B, Elenco A, Società anonima frigoriferi triestini
- Frigoriferi Triestini S. A.* (Archivio IRI, Pratiche degli uffici (Numerazione Nera), Atti ..., Sezione Finanziamenti ..., Mutui ..., Relazione ..., 24. 3. 1936) – Archivio IRI, Archivio II. Pratiche degli uffici (Numerazione Nera), Archivio storico, Atti ufficiali, Sezione finanziamenti industriali, Mutui Concessi, Relazione sulla revisione effettuata presso la Soc. an. frigoriferi triestini – Trieste, 24. 3. 1936
- Frigoriferi Triestini S. A.* (Archivio IRI, Pratiche degli uffici (Numerazione Nera), Affari ..., Organi ..., Giunta ..., Riunione del 30 luglio 1937. N. 2) – Archivio IRI, Archivio II. Pratiche degli uffici (Numerazione Nera), Affari generali, Organi Deliberanti di Controllo e di Coordinamento, Giunta esecutiva, Documentazione della Giunta esecutiva, Riunione del 30 luglio 1937. N. 2
- Società Anonima Forestale Triestina (S. A. F. T.)* (Archivio IRI, Pratiche degli uffici (Numerazione Nera), Atti ..., Sezione Smobilizzi ..., Verbali ..., N. 19 – Adunanza del 5 aprile 1935-XIII) – Archivio IRI, Archivio II. Pratiche degli uffici (Numerazione Nera), Archivio storico, Atti ufficiali, Sezione Smobilizzi Industriali poi Iri, Verbali [del] Consiglio [di amministrazione], N. 19 – Adunanza del 5 aprile 1935-XIII
- Società Anonima Forestale Triestina (S. A. F. T.)* (Archivio IRI, Pratiche degli uffici (Numerazione Nera), Atti ..., Sezione Smobilizzi ..., Verbali ..., N. 23 – Adunanza del 4 settembre 1935 – XIII) – Archivio IRI, Archivio II. Pratiche degli uffici (Numerazione Nera), Archivio storico, Atti ufficiali, Sezione Smobilizzi Industriali poi Iri, Verbali [del] Consiglio [di amministrazione], N. 23 – Adunanza del 4 settembre 1935 – XIII)

Società Anonima Forestale Triestina (S. A. F. T.) (Archivio IRI, Pratiche degli uffici (Numerazione Nera), Risanamento ..., Banca ..., Sistemazione (1933): [Studio sulla Banca Commerciale Italiana], Allegato n. 5) – Archivio IRI, Archivio II. Pratiche degli uffici (Numerazione Nera), Risanamento delle banche di interesse nazionale – finanza Iri, Banca Commerciale Italiana, Sistemazione (1933): [Studio sulla Banca Commerciale Italiana], Allegato n. 5. Note illustrative sulle aziende del gruppo Sofindit finanziate dalla Comit, per le quali si prevedono perdite o necessità di consolidamento

Vittorio Tomsic – Villa Del Nevoso (Archivio IRI, Pratiche degli uffici (Numerazione Nera), Atti ..., Sezione Finanziamenti ..., Consiglio 29 dicembre 1933, Pos. n. 7 ..., 29. 12. 1933) – Archivio IRI, Archivio II. Pratiche degli uffici (Numerazione Nera), Archivio storico, Atti ufficiali, Sezione Finanziamenti industriali, Documentazione delle sedute del Consiglio di amministrazione, Consiglio 29 dicembre 1933, Pos. n. 7 – Oggetto: Molini e pastifici, Con parere contrario, Vittorio Tomsic – Villa del Nevoso (Fiume) Panificio e produzione legname, 29. 12. 1933

Vittorio Tomsic – Villa Del Nevoso (Archivio IRI, Pratiche degli uffici (Numerazione Nera), Atti ..., Sezione Finanziamenti ..., Mutui ..., Relazione ..., 8. 9. 1937) – Archivio IRI, Archivio II. Pratiche degli uffici (Numerazione Nera), Archivio storico, Atti ufficiali, Sezione Finanziamenti industriali, Mutui concessi, Relazione sulla revisione effettuata presso la Ditta Vittorio Tomsic – Villa Del Nevoso (Fiume), 8. 9. 1937

Arhiv italijanske centralne banke (Archivio Storico Banca d'Italia) (ASBI)

ASBI, Ispettorato del Credito, Pratiche, Corda n. 245, fascikel 7: S. A. Fonderie Officine di Gorizia (S. A. F. O. G.)

ASBI, Ispettorato del Credito, Pratiche, Corda n. 100, fascikel 18: »Cementi Isonzo« Società Anonima

ASBI, Consorzio sovvenzioni su valori industriali, Pratiche, Corda n. 690, fascikel 23: Società anonima per l'escavo e l'industria di minerali d'aluminio

ASBI, Consorzio sovvenzioni su valori industriali, Pratiche, Corda n. 690, fascikel 30: Industria Marmifera Pietro Favetti

ASBI, Vigilanza sulle Aziende di Credito, Pratiche, Corda n. 8682, fascikel 9: Ampelea-Conservifici S. A.

Tiskani viri

- Banca Commerciale Triestina (1925): Dati e notizie sulle società per azioni della Venezia Giulia. Trieste, Tip. L. Smolars & Nipote.
- Camera di Commercio e d'industria di Trieste (1911): Relazione sulle condizioni economiche a Trieste nell'anno 1910. Trieste, Tipografia Morterra & C.
- Camera di Commercio e d'industria di Trieste (1912): Relazione sulle condizioni economiche a Trieste nell'anno 1911. Trieste, Tipografia Morterra & C.
- Camera di Commercio e d'industria di Trieste (1914): Relazione sulle condizioni economiche a Trieste nell'anno 1913. Trieste, Tipografia Morterra & C.
- Camera di Commercio e industria Trieste (1924): L'Economia Triestina nel quinquennio 1919–1923. Trieste, Officine Grafiche de La Editoriale Libreria.
- Consiglio Provinciale dell'Economia di Trieste (1929): Relazione sull'andamento dell'attività economica della Provincia di Trieste nel 1928-VII. Trieste, Officine grafiche de la editoriale libreria.
- Consiglio Provinciale dell'Economia di Trieste (1930): Relazione sull'andamento dell'attività economica della Provincia di Trieste nel 1929. Trieste, Officine grafiche de la editoriale libreria S. A.
- Consiglio Provinciale dell'Economia Corporativa di Trieste (1931): Relazione sull'andamento economico della Provincia di Trieste nel 1930.
- Consiglio Provinciale dell'Economia Corporativa di Trieste (1933): Relazione sull'andamento economico della Provincia di Trieste nell'anno 1932 – X/XI.
- Consiglio Provinciale dell'Economia Corporativa di Trieste (1935): Relazione sull'andamento economico della Provincia di Trieste negli anni 1933 e 1934 XII e XIII.
- Consiglio e Ufficio provinciale dell'economia di Gorizia (1930): L'economia Goriziana nel triennio 1926–1928. Gorizia, Tip. Sociale.
- Istituto centrale di Statistica della Repubblica italiana (ISTAT) (1937–1939): Censimento industriale e commerciale 1937–1939. Vol. III. Industrie estrattive metallurgiche e meccaniche. Roma, Ist. Poligr. Dello Stato, Libreria, 1947.

- Istituto centrale di Statistica della Repubblica italiana (ISTAT) (1921): Censimento della popolazione del Regno d'Italia al 1 dicembre 1921, III. Venezia Giulia. Roma, Provveditorato Generale dello Stato.
- Istituto centrale di Statistica della Repubblica italiana (ISTAT) (1936): VIII Censimento generale della popolazione 21 aprile 1936, Volume II Province, Fascicolo 24 Provincia del Friuli (Udine). Roma, Tipografia Ippolito Failli.
- Istituto centrale di Statistica della Repubblica italiana (ISTAT) (1936): VIII Censimento generale della popolazione 21 aprile 1936, Volume II Province, Fascicolo 31 Provincia del Carnaro (Fiume). Roma, Tipografia Ippolito Failli.
- Istituto centrale di Statistica della Repubblica italiana (ISTAT) (1936): VIII Censimento generale della popolazione 21 aprile 1936, Volume II Province, Fascicolo 32 Provincia di Gorizia. Roma, Tipografia Ippolito Failli.
- Istituto centrale di Statistica della Repubblica italiana (ISTAT) (1936): VIII Censimento generale della popolazione 21 aprile 1936, Volume II Province, Fascicolo 33 Provincia dell'Istria (Pola). Roma, Tipografia Ippolito Failli.
- Istituto centrale di Statistica della Repubblica italiana (ISTAT) (1936): VIII Censimento generale della popolazione 21 aprile 1936, Volume II Province, Fascicolo 34 Provincia di Trieste. Roma, Tipografia Ippolito Failli.

Internetni viri

- <http://www.intesasanpaolo.mappastorica.com/profilo/026.html> (Credito Industriale di Venezia)
- <http://arsq.gov.si/Query/detail.aspx?ID=24020> (Opis fonda Trboveljske premogokopne družbe v Arhivu Republike Slovenije)
- <http://www.vajont.info/SADE/> (Il Gruppo Società Adriatica di Elettricità: la sua attività tecnica ed economica dalle origini al 1929, Roma, »Universale« Tipografia Poliglotta, 1929, nel XXV° anno di fondazione della Società Adriatica di Elettricità Venezia)

Literatura

- Andreozzi, Daniele. »Gli urti necessari'. Dalla manifattura all'industria (1718–1914).« In *Storia economica e sociale di Trieste, vol. II La città dei traffici 1719–1918*, edited by Roberto Finzi, Loredana Panariti, and Giovanni Panjek, 541–639. Trieste: Lint, 2003.
- Apih, Elio. *Trieste*. Bari: Laterza, 1988.
- Apollonio, Almerigo. *Venezia Giulia e fascismo 1922–1935. Una società post-asburgica negli anni di consolidamento della dittatura mussoliniana*. Gorizia: Libreria Editrice Goriziana, 2004.
- Battisti, Gianfranco. *Una regione per Trieste. Studio di Geografia, Politica ed Economica*. Trieste: Del Bianco, 1979.
- Berend, Ivan T. *An Economic History of Twentieth Century Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Benvenuti, Silvano. »Proletariato sloveno e capitale triestino: 1890–1914.« *Bollettino dell'Istituto regionale per la storia del Movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia* 2, no. 2 (1974): 12–19.
- Benvenuti, Silvano. »Trent'anni in fabbrica. La Safog di Gorizia 1924–1954: archivi aziendali e testimonianze operaie. Le vicende dell'impresa.« *Qualestoria* XVI, no. 2 (1988): 63–85.
- Benvenuti, Silvano. »Nate sotto una brutta stella. Le lavoratrici tessili del Cotonificio di Gorizia. Paesi d'origine, contesto economico, condizioni di fabbrica (1925–1950).« *Qualestoria* XVIII, no. 2–3 (1990): 179–282.
- Bigatton, Walter, Maurizio Bordugo, and Guido Lutman. *Storia del Cotonificio Veneziano: l'industria pordenonese Amman-Wepfer tra Ottocento e Novecento*. Pordenone: Biblioteca dell'immagine, 1994.

- Biondi, Neva (et al.) *Il confine mobile: atlante storico dell'Alto Adriatico 1866–1992: Austria, Croazia, Italia, Slovenia / Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia*. Monfalcone: Edizioni della Laguna, 1996.
- Bonoldi, Andrea, and Rolf Petri. »Tra ritardo e integrazione: l'identità mutevole dell'industria.« In *La regione Trentino Alto Adige/Südtirol nel XX secolo*, edited by Andrea Leonardi, 191–212. Trento: Fondazione Museo storico del Trentino, 2009.
- Borak, Neven. »Načrti za zamenjavo denarja in denarne reforme v prevratnih obdobjih.« In *Prevrati in slovensko gospodarstvo v XX. stoletju 1918–1945–1991*, edited by Neven Borak and Žarko Lazarevič, 161–92. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996.
- Borak, Neven. *Ekonomski vidiki delovanja in razpada Jugoslavije*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 2002.
- Borruso, Giacomo, Cristina Bradaschia, and Giuseppe Borruso. »Le infrastrutture di trasporto terrestre a sostegno dei traffici portuali triestini.« In *Storia economica e sociale di Trieste, vol. II La città dei traffici 1719–1918*, edited by Roberto Finzi, Loredana Panariti, and Giovanni Panjek, 759–806. Trieste: Lint, 2003.
- Brecelj, Aleš, Zvonko Legiša, and Ivan Vogrič, eds. *Nabrežinski kamnolomi*. Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1989.
- Broadberry, Stephen, Rainer Fremdling, and Peter Solar. »Industry.« In *The Cambridge Economic History of Modern Europe, Volume 1: 1700–1870*, edited by Stephen Broadberry and Kevin H. O'Rourke, 164–86. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Broadberry, Stephen, Giovanni Federico, and Alexander Klein. »Sectoral Developments, 1870–1914.« In *The Cambridge Economic History of Modern Europe, Volume 2: 1870 to the Present*, edited by Stephen Broadberry and Kevin H. O'Rourke, 59–83. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Buyst, Erik, and Piotr Franaszek. »Sectoral Developments, 1914–1945.« In *The Cambridge Economic History of Modern Europe, Volume 2: 1870 to the Present*, edited by Stephen Broadberry and Kevin H. O'Rourke, 208–31. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Caracciolo, A. ed. *La Banca d'Italia tra l'autarchia e la guerra: 1936–1945*. Roma: Laterza, 1992.

- Carreras, Albert, and Camilla Josephson. »Aggregate Growth, 1870–1914: Growing at the Production Frontier.« In *The Cambridge Economic History of Modern Europe, Volume 2: 1870 to the Present*, edited by Stephen Broadberry and Kevin H. O'Rourke, 30–58. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Cattaruzza, Marina. *La formazione del proletario urbano, immigrati, operai di mestiere, donne a Trieste dalla meta del secolo XIX alla prima guerra mondiale*. Torino: Musolini, 1979.
- Cayez, Pierre. »Industrielle und regionale Entwicklung im 19. Jahrhundert am Beispiel Lyons.« In *Region und Industrialisierung. Studien zur Rolle der Region in der Wirtschaftsgeschichte der letzten zwei Jahrhunderte*, edited by Sidney Pollard, 107–28. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1980.
- Cerasi, Laura. »Una Porto Marghera per la ‚porta orientale‘? Traffici e industria a Trieste.« In *Porti di frontiera. Industria e commercio a Trieste, Fiume e Pola tra le guerre mondiali*, edited by Laura Cerasi, Rolf Petri, and Stefano Petrungaro, 41–119. Roma: Viella, 2008.
- Cerioni, Isabella. »La Banca d'Italia e il Consorzio Siderurgico. Fonti per la storia della siderurgia in età giolittiana nelle carte dell'Archivio della Banca d'Italia. Quaderni dell'Ufficio Ricerche Storiche.« *Banca d'Italia*, no. 2 (2001).
- Coceani, Bruno. *L'ascesa industriale, in: Cinquant'anni di vita economica a Trieste 1918–1968, Camera di Commercio, Industria, Artigianato e Agricoltura di Trieste*. Trieste: Stabilimento tipografico nazionale, 1968, 306–21.
- Confalonieri, Antonio. *Banche miste e grande industria in Italia, 1914–1933. Vol. I. L'esperienza della Banca Commerciale Italiana e del Credito Italiano*. Milano: Banca commerciale italiana, 1997a.
- Confalonieri, Antonio. *Banche miste e grande industria in Italia, 1914–1933. Vol. II. I rapporti banca – industria*. Milano: Banca commerciale italiana, 1997b.
- Čermelj, Lavo. *Juljska Krajina. Beneška Slovenija in Zadrška pokrajina*. Beograd: Slovensko kulturno-prosvetno društvo »France Rozman«, 1945.
- Čermelj, Lavo. *Slovenci in Hrvatje pod Italijo med obema vojnama*. Ljubljana: Slovenska matica, 1965.
- Daudin, Guillaume, Matthias Morys, and Kevin H. O'Rourke. »Globalisation, 1870–1914.« In *The Cambridge Economic History of Modern Europe, Vo-*

- lume 2: 1870 to the Present*, edited by Stephen Broadberry and Kevin H. O'Rourke, 5–29. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- De Vries, Jan. »The Industrial Revolution and the Industrious Revolution.« *The Journal of Economic History* 54, no. 2 (1994): 249–70.
- De Vries, Jan. *The Industrious Revolution. Consumer Behavior and the Household Economy, 1650 to the Present*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Donini, Adriana. »Mercato del lavoro e proletariato sloveno a Trieste nel periodo fascista.« *Bollettino dell'Istituto regionale per la storia del Movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia* 2, no. 3. (1974): 12–17.
- Drobesch, Werner. »Il ruolo di Trieste tra i porti marittimi e fluviali austriaci (1719–1918).« In *Storia economica e sociale di Trieste, vol. II La città dei traffici 1719–1918*, edited by Roberto Finzi, Loredana Panariti, and Giovanni Panjek, 349–68. Trieste: Lint, 2003.
- Dukovski, Darko. »Gospodarska i socijalna problematika u izvješćima i vizitacijama fašističkih čelnika u Istri 1925–1931.« *Društvena istraživanja* 6–7/2, no. 4–5 (1993): 675–98.
- Dukovski, Darko. *Fašizam u Istri, 1918–1943*. Pula: C. A. S. H., 1998.
- Dukovski, Darko. »Uvod u procese i procesi modernizacije u Istri na prijelomu stoljeća (1880–1910).« *Acta Histriae* 16, no. 3. (2008): 233–60.
- Eloranta, Jari, and Mark Harrison. »War and Disintegration, 1914–1950.« In *The Cambridge Economic History of Modern Europe, Volume 2: 1870 to the Present*, edited by Stephen Broadberry and Kevin H. O'Rourke, 133–55. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Esposito, Alfredo G. »Italian Industrialization and the Gerschenkronian ,Great Spurt': A Regional Analysis.« *The Journal of Economic History* 52, no. 2 (1992): 353–62.
- Federico, Giovanni, and Jon Cohen. *Lo sviluppo economico italiano*. Bologna: Il Mulino, 2001.
- Fegiz, Pierpaolo Luzzatto, et al., eds. *L'economia della Venezia Giulia*. Trieste: Istituto di statistica Università degli studi di Trieste, Stabilimento tipografico nazionale Trieste, 1946.
- Fischer, Jasna. »Izgradnja gospodarske infrastrukture v Sloveniji do druge svetovne vojne.« In *Pogled v zgodovino slovenskega podjetništva*, edited by Jasna Fischer, Ferdo Gestrin, Olga Zorn-Janša, France Kresal, and Žarko Lazarević, 29–47. Vrhnika: Razum, 1998a.

- Fischer, Jasna. »Podjetništvo in gospodarski dosežki na Slovenskem do konca prve svetovne vojne.« In *Pogled v zgodovino slovenskega podjetništva*, edited by Jasna Fischer, Ferdo Gestrin, Olga Zorn-Janša, France Kresal, and Žarko Lazarević, 49–65. Vrhnika: Razum, 1998b.
- Fischer, Jasna. *Družba, gospodarstvo, prebivalstvo: družbena in poklicna struktura prebivalstva na slovenskem ozemlju od druge polovice 19. stoletja do razpada habsburške monarhije*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
- Fragiacomo, Paolo. *La grande fabbrica, la piccola città. Monfalcone e il cantiere navale: la nascita di una company town 1860–1940*. Milano: Franco Angeli, 1997.
- Fragiacomo, Silvia. *Fabbrica e comunità a Monfalcone dal sogno alla realtà: il villaggio del Cantiere la colonia della Solvay*. Monfalcone: Edizioni del Centro culturale pubblico polivalente, Consorzio Cult. Monfalconese, 1996.
- Friedmann, John R. P. »Locational Aspects of Economic Development.« *Land Economics* 32, no. 3. (1956): 213–27.
- Gianantonio, Anna di, and Gloria Nemec, eds. *Gorizia operaia: i lavoratori e le lavoratrici isontini tra storia e memoria, 1920–1947. Trieste, Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia*. Gorizia: Libreria Editrice Goriziana, 2000.
- Glaeser, Edward L., Hedi D. Kallal, Jose A. Scheinkman, and Andrei Shleifer. »Growth in Cities.« *The Journal of Political Economy* 100, no. 6 (1992): 1126–52.
- Gerschenkron, Alexander. *Economic Backwardness in Historical Perspective*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press, 1962.
- Gerschenkron, Alexander. *An Economic Spurt That Failed (Four Lectures in Austrian History)*. Princeton: Princeton University Press, 1977.
- Good, David. F. *The Economic Rise of the Habsburg Empire, 1750–1914*. Berkeley: University of California Press, 1984.
- Grifone, Pietro. *Il capitale finanziario in Italia*. Roma: Einaudi, 1945.
- Hausman, William J., Peter Hertner, and Mira Wilkins. *Global Electrification. Multinational Enterprise and International Finance in the History of Light and Power, 1878–2007*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Henderson, Vernon, Ari Kuncoro, and Matt Turner. »Industrial Development in Cities.« *The Journal of Political Economy* 103, no. 5 (1995): 1067–90.
- Hudson, Pat. *The Industrial Revolution*. London: Edward Arnold, 1992.

- Ilva. *ILVA, alti forni e acciaierie d'Italia 1897–1947*. Bergamo: Istituto d'arti grafiche, 1948.
- Jacobs, Jane. *The Economy of Cities*. New York: Random House, 1969.
- Kalc, Aleksej, et al. *Poti in usode: selitvene izkušnje Slovencev z zahodne meje*. Koper: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, 2002.
- Klaassen, Leo H. »Growth Poles in Economic Theory and Policy.« In *Growth Poles and Regional Policies*, edited by Antoni R. Kuklinski and Riccardo Petrella, 1–40. The Hague – Paris: Mouton.
- Kriedte, Peter, Hans Medick, and Jurgen Schlumbohm, eds. *Industrialization before Industrialization. Rural Industry in the Genesis of Capitalism*. Cambridge: Cambridge University Press, 1981.
- Kresal, France. »Vloga tujega kapitala v Sloveniji pred drugo svetovno vojno.« In *Pogled v zgodovino slovenskega podjetništva*, edited by Jasna Fischer, Ferdo Gestrin, Olga Zorn-Janša, France Kresal, and Žarko Lazarević, 85–102. Vrhnika: Razum, 1998.
- Lampard, Eric E. »The History of Cities in the Economically Advanced Areas.« *Economic Development of Cities in the Economically Advanced Areas* 3, no. 2 (1955): 81–136.
- Landes, David S. *The Unbound Prometheus. Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present*. Cambridge: Cambridge University Press (Second Edition, First Edition in 1969), 2003.
- Lazarević, Žarko. *Kmečki dolgovi na Slovenskem: socialno-ekonomski vidiki zadolženosti slovenskih kmetov 1848–1948*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1994.
- Lazarević, Žarko. »Na južnih obzorjih. Gospodarska izkušnja Slovencev v prvi jugoslovanski državi.« *Nova revija* 14, no. 156/157 (1995): 189–208.
- Lazarević, Žarko. »Obrat proti jugu (Ukrepanje ob vstopanju v jugoslovanski gospodarski prostor).« In *Prevrati in slovensko gospodarstvo v XX. stoletju 1918–1945–1991*, edited by Neven Borak and Žarko Lazarević, 95–106. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996.
- Lazarević, Žarko. »V prvi jugoslovanski državi: okolje, gospodarstvo in prevladujoče ideje.« In *Od kapitalizma do kapitalizma. Izbrane misli o razvoju slovenskega gospodarstva v XX. stoletju*, edited by Neven Borak, Žarko Lazarević, and Jože Prinčič, 27–54. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1997.

- Lazarevič, Žarko. »Vzpon slovenskega podjetništva v industriji do druge svetovne vojne.« In *Pogled v zgodovino slovenskega podjetništva*, edited by Jasna Fischer, Ferdo Gestrin, Olga Zorn-Janša, France Kresal, and Žarko Lazarevič, 103–20. Vrhnika: Razum, 1998a.
- Lazarevič, Žarko. »Podjetništvo in slovenske banke.« In *Pogled v zgodovino slovenskega podjetništva*, edited by Jasna Fischer, Ferdo Gestrin, Olga Zorn-Janša, France Kresal, and Žarko Lazarevič, 139–57. Vrhnika: Razum, 1998b.
- Lazarevič, Žarko. »Velika gospodarska kriza v tridesetih letih in Slovenci.« *Pogled v zgodovino slovenskega podjetništva*, edited by Jasna Fischer, Ferdo Gestrin, Olga Zorn-Janša, France Kresal, and Žarko Lazarevič, 121–38. Vrhnika: Razum, 1998c.
- Lazarevič, Žarko. *Plasti prostora in časa: iz gospodarske zgodovine Slovenije prve polovice 20. stoletja*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009.
- Lazarevič, Žarko, and Jože Princič. *Zgodovina slovenskega bančništva*. Ljubljana: ZBS – Združenje bank Slovenije, 2000.
- Leonard, Carol, and Jonas Ljungber. »Population and Living Standards, 1870–1914.« In *The Cambridge Economic History of Modern Europe, Volume 2: 1870 to the Present*, edited by Stephen Broadberry and Kevin H. O'Rourke, 108–29. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Leonardi, Andrea. *L'economia di una regione alpina. Le trasformazioni economiche degli ultimi due secoli nell'area trentino-tirolese*. Trento: Istituto Trentino Alto Adige per Assicurazioni, 1996.
- Livi, Livio, et al. *L'economia della Regione Giulia nel 1925*. Trieste: Istituto statistico-economico annesso alla R. Università degli studi economici e commerciali di Trieste, 1925.
- Luchitta, Alberto. *L'industria cotoniera nella Contea di Gorizia e Gradisca. Annali di storia isontina: società, economia, beni culturali, 3*. Gorizia: Provincia, Assessorato ai beni e alle attività culturali, 65–87.
- Luchitta, Alberto. »Lo sviluppo industriale della Principesca Contea nelle relazioni della Camera di Commercio di Gorizia.« In *Economia e società nel Goriziano tra '800 e '900: il ruolo della Camera di commercio (1850–1915)*, edited by Furio Bianco and Maria Masau Dan, 67–122. Monfalcone: Edizioni della laguna, 1991.
- Luchitta, Alberto. »La fornace romanese: aspetti di storia dell'impresa.« In *Il fuoco cammina: fornaci e fornaciai tra Judrio e Vipacco, 1900–1970*, edited

- by Paola Francescon and Alberto Mauchigna, 51–83. Monfalcone, Edizioni della Laguna, 1997.
- Luchitta, Alberto. »Gorizia: Aspetti dell'economia provinciale tra le due guerre mondiali (1918–1940).« *Quaderni Giuliani di Storia* 19, no. 1. (1998): 77–110.
- Luchitta, Alberto. *Il cuore di legno: falegnami e mobiliere a Cormons tra '800 e '900*. Cormons: Poligrafiche San Marco, 1999.
- Luchitta, Alberto. *La Camera di commercio di Gorizia, 1850–2000: uomini e lavoro in 150 anni di storia*. Gorizia: LEG, 2001.
- Luchitta, Alberto. *L'economia dell'Istria italiana, 1890–1940*. Gorizia: ANVGD, 2005.
- Manfredi, Anna, and Sergio Tomat. *Il Cottonificio udinese. Le donne, gli uomini, cent'anni di storia e di lavoro*. Udine: Kappa Vu, 1994.
- Marshall, Alfred. *Principles of Economics*. London: Macmillan and Co., Ltd., 1890.
- Matis, Herbert. »Letilinen der Österreichischen Wirtschaftspolitik.« In *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Die Wirtschaftliche Entwicklung*, edited by Alois Brusatti, 29–67. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaft, 1973.
- Matis, Herbert, and Karl Bachinger. »Österreichische Industrielle Entwicklung.« In *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Die Wirtschaftliche Entwicklung*, edited by Alois Brusatti, 105–222. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaft, 1973.
- März, Eduard. *Österreichische Industrie- und Bank-politik in der Zeit Franz Josephs I*. Wien: Europa Verlag, 1968.
- Mellinato, Giulio. *Crescita senza sviluppo. L'economia marittima della Venezia Giulia tra Impero asburgico ed autarchia (1914–1936)*. San Canzian d'Isonzo: Consorzio Culturale del Monfalcone, 2001.
- Millo, Anna. »La Società Anonima Carbonifera Arsa: vicende finanziarie e industriali (1919–1940).« *Qualestoria* IX, no. 2 (1981): 58–76.
- Millo, Anna. »L'industria marginale e il governo del sottosviluppo.« In *L'Istria fra le due guerre*, edited by Silvia Bon Gherardi, Lucio Lubiana, Anna Millo, Lorena Vanello, and Anna Maria Vinci, 81–126. Roma: Ediesse, 1985.
- Millo, Anna. *L'elite del potere a Trieste*. Milano: Agnelli, 1989.

- Millo, Anna, and Anna Maria Vinci. »Azienda, sindacato e classe operaia nelle miniere dell'Arsa.« In *L'Istra fra le due guerre*, edited by Silvia Bon Gherardi, Lucio Lubiana, Anna Millo, Lorena Vanello, and Anna Maria Vinci, 127–66. Roma: Ediesse, 1985.
- Mohorič, Ivan. *Zgodovina železnic na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1968.
- Mohorič, Ivan. *Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem*. Prvi del. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1969.
- Mohorič, Ivan. *Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem*. Drugi del. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1970.
- Moritsch, A. *Das nahe Triester Hinterland*. Graz: Hermann Böhlau Nachf, 1969.
- Myrdal, G. *Economic Theory and Under-developed Regions*. London: Gerald Duckworth & Co. Ltd., 1958.
- Nemec, Nataša. »'Incominciare all'alba e finire al tramonto'. Le fornaci nel Goriziano attraverso i secoli.« In *Il fuoco cammina: fornaci e fornaciai tra Judrio e Vipacco, 1900–1970*, edited by Paola Francescon and Alberto Mauchigna, 183–205. Monfalcone: Edizioni della Laguna, 1997.
- Pahor, Miroslav. *Slovensko denarništvo v Trstu: denarne zadruge, branilnice, posojilnice in banke v letih 1880–1918*. Trst: Tržaška kreditna banka, Banca di Credito di Trieste, 1989.
- Pahor, Miroslav, and Ilonka Hajnal. *Po jamborni cesti ... v mesto na peklu*. Ljubljana: Prešernova družba, 1981.
- Panariti, Loredana. »Assicurazione e banca. Il sistema finanziario triestino (secc. XVIII–XIX).« In *Storia economica e sociale di Trieste, vol. II La città dei traffici 1719–1918*, edited by Roberto Finzi, Loredana Panariti, and Giovanni Panjek, 369–458. Trieste: Lint, 2003.
- Panizzon, Gaetano. *Aspetti demografici friuliani del secolo: 1866–1966*. Udine: Del Bianco, 1966.
- Panjek, Aleksander. »Chi costruì Trieste.« In *Storia economica e sociale di Trieste, vol. II La città dei traffici 1719–1918*, edited by Roberto Finzi, Loredana Panariti, and Giovanni Panjek, 643–758. Trieste: Lint, 2003.
- Panjek, Giovanni. *Le conseguenze economiche e sociali della guerra nell'area giuliana*. Roma: [s.n.], 1991.
- Panjek, Giovanni. »Una ,commercial officina' fra vie di mare e di terra.« In *Storia economica e sociale di Trieste, vol. II La città dei traffici 1719–1918*, edi-

- ted by Roberto Finzi, Loredana Panariti, and Giovanni Panjek, 235–348. Trieste: Lint, 2003.
- Paradisi, Mariangela. »Il commercio estero e la struttura industriale.« In *L'economia italiana nel periodo fascista*, edited by Pierluigi Ciocca and Gianni Toniolo, 271–328. Bologna: Società editrice il Mulino, 1976.
- Parmeggiani, Nico. *Gli stadi dello sviluppo industriale nella provincia di Udine*. Udine: Del Bianco, 1996.
- Penouil, Marc. »Growth Poles in Underdeveloped Regions and Countries.« In *Growth Poles and Regional Policies*, edited by Antoni R. Kuklinski and Riccardo Petrella, 119–143. The Hague – Paris, Mouton.
- Pertot, Vladimir. *Trst, međunarodni privredni problem*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, 1954.
- Petri, Rolf. »Frontiera, periferia: qualche permessa.« *Qualestoria*, no. 1 (2010): 7–19.
- Petrungaro, Stefano. »Pola, il porte e la sua penisola.« In *Porti di frontiera. Industria e commercio a Trieste, Fiume e Pola tra le guerre mondiali*, edited by Laura Cerasi, Rolf Petri, and Stefano Petrunaro, 175–214. Roma: Viella, 2008.
- Pollard, Sidney. *Peaceful Conquest: The Industrialization of Europe 1760–1970*. Oxford: Oxford University Press, 1981.
- Ritschl, Albrecht, and Tobias Straumann. »Business Cycles and Economic Policy, 1914–1945.« In *The Cambridge Economic History of Modern Europe, Volume 1: 1700–1870*, edited by Stephen Broadberry and Kevin H. O'Rourke, 156–80. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Roses, Joan R., and Nikolaus Wolf. »Aggregate Growth, 1913–1950.« In *The Cambridge Economic History of Modern Europe, Volume 1: 1700–1870*, edited by Stephen Broadberry and Kevin H. O'Rourke, 181–207. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Rossi, Nicola, and Gianni Toniolo. »Catching up or Falling behind? Italy's Economic Growth, 1895–1947.« *The Economic History Review* 45, no. 3 (1992): 537–63.
- Rumpler, Helmut. »Economia e potere politico. Il ruolo di Trieste nella politica di sviluppo economico di Vienna.« In *Storia economica e sociale di Trieste, vol. II La città dei traffici 1719–1918*, edited by Roberto Finzi, Loredana Panariti, and Giovanni Panjek, 55–124. Trieste: Lint, 2003.

- Sapelli, Giulio. *Trieste italiana: Mito e destino economico*. Milano: Franco Agnelli Libri, 1990.
- Saraceno, Pasquale, ed. *Banca e industria fra le due guerre: ricerca promossa dal Banco di Roma in occasione del suo primo centenario. Le riforme istituzionali e il pensiero giuridico*. Bologna: il Mulino, 1981.
- Schulze, Max-Stephan. »Patterns of Growth and Stagnation in the Late Nineteenth Century Habsburg Economy.« *European Review of Economic History* 4, no. 3 (2000): 311–40.
- Schulze, Max-Stephan. »Origins of Catch-Up Failure: Comparative Productivity Growth in the Habsburg Empire, 1870–1910.« *European Review of Economic History* 11, no. 2 (2007): 189–218.
- Sunčič, Mitja. »Kdo je podjetnik? Težave pri določanju podjetnikov v zgodovinskih raziskavah.« In *Podobe modernizacije. Poglavlja iz gospodarske in socialne modernizacije Slovenije v 19. in 20. stoletju*, edited by Žarko Lazarevič and Aleksander Lorenčič, 133–59. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009.
- Sunčič, Mitja. »Bančna udeležba v slovenski industriji med svetovnjima vojnama.« *Prispevki za novejšo zgodovino XLVX*, no. 1 (2010): 89–113.
- Šorn, Jože. »Razvoj industrije v Sloveniji med obema vojnama.« *Kronika* 7, no. 1 (1959): 10–21.
- Šorn, Jože. »Nacionalno poreklo velikega kapitala v industriji, rudarstvu in bančništvu na slovenskem ozemlju.« *Jugoslovenski istorijski časopis*, no. 4. (1969): 136–41.
- Šorn, Jože. »Slovensko gospodarstvo med dvema vojnama.« In *Zgodovina Slovencev*, edited by Zdenko Čepič and Dušan Nečak, 687–99. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1979.
- Šorn, Jože. *Začetki industrije na Slovenskem*. Maribor: Obzorja, 1984.
- Šorn, Jože. *Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih, 1919–1924*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1997.
- Štiblar, Franjo. »Slovenski finančni sektor med svetovnjima vojnama.« In *Prevrati in slovensko gospodarstvo v XX. stoletju 1918–1945–1991*, edited by Neven Borak and Žarko Lazarevič, 207–16. Ljubljana, Cankarjeva založba, 1996.
- Tattara, Giuseppe, and Giovanni Toniolo. »L'industria manifatturiera: cicli, politiche e mutamenti di struttura (1921–1937).« In *L'economia italiana nel*

- periodo fascista*, edited by Pierluigi Ciocca and Gianni Toniolo, 103–69. Bologna: Società editrice il Mulino, 1976.
- Terčon, Nadja. *Z barko v Trst: pomorstvo v Piranu, Izoli in Kopru ter gospodarska vloga severozahodne Istre v odnosu do Trsta (1850–1918)*. Koper: Znanstveno-raziskovalno središče, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko; Piran: Pomorski muzej »Sergej Mašera«, 2004.
- Tessitori, Paola. *Rabil-Raibl Cave del Predil: una miniera, un paese, una sfida*. Udine: Kappa Vu, 1996.
- Tomasella, Paola. »La fabbrica dei mattoni. Percorso nella storia e nei luoghi dell'industria laterizia isontina.« In *Il fuoco cammina: fornaci e fornaciai tra Judrio e Vipacco, 1900–1970*, edited by Paola Francescon and Alberto Mauchigna, 85–135. Monfalcone, Edizioni della Laguna, 1997.
- Toniolo, Gianni. *L'economia dell'Italia fascista*. Roma-Bari: Laterza, 1980.
- Toniolo, Gianni. »Il profilo economico.« In *La Banca d'Italia e il sistema bancario 1919–1936*, edited by Giuseppe Guarino and Gianni Toniolo, 5–101. Roma-Bari: Laterza, 1993.
- Umile, Alessandra. »Imprenditori triestini in acque italiane: l'industria cantieristica tra le due guerre mondiali.« *Acta Histriae* 14, no. 1 (2006): 69–94.
- Vodopivec, Peter. *O gospodarskih in socialnih nazorih na Slovenskem v 19. stoletju*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2006.
- Vrišer, Igor. *Industrijska geografija*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za geografijo, 2000.
- Wheeler, James O., Peter O. Muller, Grant Ian Thrall, and Timothy J. Fik, eds. *Economic Geography*, John Wiley & Sons, inc., 1998.
- Wilkins, Mira. *The History of Foreign Investment in the United States, 1914–1945*. Harvard: Harvard University Press, 2004.
- Winder, Gordon M. »The North American Manufacturing Belt in 1880: A Cluster of Regional Industrial Systems or one Large Industrial District.« *Economic Geography* 75, no. 1 (1999): 71–92.
- Zupančič Pušavec, Nina. *Oblike organiziranja gospodarstva na Slovenskem od 1918 do 1941*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2003.

Imensko kazalo

A

Agnelli 72, 79
Albori 59
Andreozzi, D. 57, 58, 59, 112, 122, 137,
190
Andretti, G. 178
Angeli, G. 114, 122
Angeli, L.C. 122
Apih, E. 55, 57, 58, 137
Apolloni, C. 148
Apollonio, A. 72

B

Bachinger, K. 26, 28, 29, 30, 31, 32, 33,
34, 113, 114, 117, 152, 166
Bairoch 35
Bassoli, C. 114
Bassoli, G. 114
Battisti, G. 12
Bearzi, G. 169
Benvenuti, S. 58, 116, 119, 120, 139
Berend, I. 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 27,
162, 202
Bigatton, W. 65, 259
Bonoldi, A. 162, 203
Borak, N. 12

Bordugo, M. 65
Borruso, G. 55, 56
Borusso, G. 55
Bradaschia, C. 55, 56
Bramo 169
Brecelj, A. 174, 175, 176, 177, 178
Breitner, E. 147
Broadberry 20
Broadberry, S. 17, 18, 19, 20, 21, 24, 250,
256, 259
Brunner 59, 60, 62, 71, 72, 104, 108,
117, 119, 120, 129, 130, 138, 139, 142,
143, 147, 160, 183, 184, 216, 217, 228,
229
Brunner, A. 60, 117, 119, 143, 216, 229
Brunner, F. 143, 218
Brunner, L. 117, 217
Brunner, M. 217
Brunner, R. 217
Buyst, E. 23, 24, 35, 36, 44, 45, 46, 47

C

Candotti 173
Candotti, G. 169
Candussi 106, 169, 172
Cantoni 64, 173

Caracciolo, A. 49
 Carreras, A. 18
 Cattaruzza, M. 12, 58
 Cayez, P. 93
 Cerasi, L. 12, 74, 75, 77, 111, 192
 Cerioni, I. 113
 Chersich, I. 161
 Chiabai 169
 Chiozza 117
 Cini, V. 66, 72, 77
 Cohen, J. 36, 40, 42, 43, 47, 48, 49
 Confalonieri, A. 49, 50, 66, 113, 114,
 190
 Coniglio, G. 171
 Continella, G. 171
 Cosulich 56, 57, 59, 60, 62, 71, 72, 73,
 76, 77, 106, 123, 136, 138, 142, 143,
 184, 186
 Cosulich, O. 60
 Cufodonti, G. 122, 123

Č

Čermelj, L. 69

D

Dachler 106, 169
 Daudin, G. 20
 Depangher, G. 156
 Depiera, C. 161
 de Savorgnan 169, 173
 de Vries, J. 17
 de Zahony, C.R. 151
 de Zahony, E.R. 151, 179
 di Frasso, A.D. 143
 Donini, A. 75, 77
 Doria, C. 149, 219, 230
 Dreossi, G. 105
 Driussi, E. 152
 Drobesh, W. 74

Dukovski, D. 13, 61, 79, 80
 Dussich, R. 151

E

Economo 59, 71, 117, 120, 217, 220
 Economo, D. 220
 Economo, E. 151
 Economo, G. 151
 Economo, L. 143, 144
 Eisner 59
 Eloranta, J. 22
 Escher 59, 117
 Esposto, A.G. 35, 63
 Eydam, W. 105

F

Favetti 174, 175, 176, 177
 Favetti, P. 177, 179
 Federico, G. 18, 19, 20, 21, 24, 36, 40,
 42, 43, 47, 48, 49
 Fegiz, P.L. 75, 78, 80, 112, 131, 154, 182
 Finzi, R. 12, 179
 Fischer, A. 105
 Fischer, J. 12, 61, 80, 102, 195, 196, 198
 Foresio, M. 143
 Fragiaco, P. 13, 115, 117, 126, 146, 147,
 149, 150, 154
 Franaszek, P. 23, 24, 35, 36, 44, 45, 46,
 47
 Francescon, P. 13
 Fremdling, R. 17, 18
 Friedmann, J.R.P. 92, 93
 Frigessi, A. 71

G

Gattegno, B.D. 121
 Gerschenkron, A. 19, 27, 28, 56, 86
 Gestrin, F. 12
 Gherardi, S. B. 13

Gianantonio, A. di 13, 116
 Glaeser, E. L. 93, 94, 188
 Good, D.F. 26, 27, 28, 29, 32, 95, 114,
 117
 Gorlato 174, 177
 Gorlato, G. 180
 Grifone, P. 49

H

Hajnal, I. 140
 Harrison, M. 22
 Henderson, V. 93, 94, 261
 Hudson, P. 18

J

Jacobs, J. 14, 93, 94, 95, 96, 102, 103,
 104, 108, 114, 118, 121, 123, 130, 134,
 135, 140, 142, 143, 149, 157, 159, 164,
 173, 179, 185, 188, 209, 211
 Josephson, C. 18
 Juch, G. 177

K

Kalc, A. 12, 58
 Klaassen, L.H. 90, 91, 92, 103
 Klein, A. 18, 19, 20, 21, 24
 Kollar, N. 147
 Kreilsheim, B. 149
 Kresal, F. 12, 196, 198, 201
 Kriedte, P. 17
 Kuncoro, A. 93
 Kuznets, S. 18

L

Lambrecht, W.H. 175
 Lampard, E. 91
 Landes, D.S. 17
 Lazarević, Ž. 12, 196, 197, 198, 199, 200,
 201, 202

Legiša, Z. 174, 175, 176, 177, 178
 Lekner, E. 160
 Leonard, C. 18
 Leonardi, A. 203
 Livi, L. 133, 159
 Ljungber, J. 18
 Lubiana, L. 13
 Luchitta, A. 12, 13, 61, 62, 80, 81, 115,
 117, 118, 124, 126, 169, 170, 182, 184
 Lutman, G. 65

M

Maddison, A. 18, 21, 34
 Manfredi, A. 65
 Manzutto, P. 148
 Marchesi, L. 149, 150
 Marchiori, C. 121
 Marshall, A. 91, 93, 94, 209, 211
 Martinolich 56, 106
 Martinolli(ch), C. 150
 Matis, H. 26, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34,
 113, 114, 117, 152, 166
 Mauchigna, A. 13
 Medick, H. 17
 Mellinato, G. 13, 58, 75, 76, 77, 136, 190
 Millo, A. 13, 59, 60, 70, 71, 72, 73, 78,
 79, 102, 105, 106, 107, 108, 111, 118,
 119, 120, 184, 190, 191, 192, 193, 215,
 217, 218, 220, 221, 222, 224, 226, 227,
 228, 230, 231
 Modiano, E. 121
 Mohorič, I. 56, 109, 110, 112, 113, 221
 Morhammer, O. 175
 Moritsch, A. 12
 Morpurgo, E. 65
 Morpurgo, V. 148, 149
 Morys, M. 20
 Mosettig, G. 171, 172
 Mussolini, B. 37, 135

Myrdal, G. 92

N

Napp, O. 175

Nemec, G. 13, 116

Nemec, N. 171, 172, 173

Nemec, R. 173

Nogara, B. 165

Nogara, G. 166

O

Olivieri, P. 179, 180

Onorato, G. 178

O'Rourke, K. 18, 20

P

Pahor, M. 61, 140

Panariti, L. 12, 57, 59

Panizzon, G. 64, 81

Panjek, A. 58

Panjek, G. 12, 56, 69, 73, 191

Paradisi, M. 40

Parmeggiani, N. 13, 63, 64, 65, 66, 68,
81, 82, 83, 116, 117, 132, 134, 140

Parravicini, C. 143

Penouil, M. 91, 92

Pertot, V. 12, 56, 74, 75, 110, 111, 112,
144, 153, 174, 193

Pesante, G. 161

Petri, R. 12, 111, 162, 192, 193, 203

Petrungaro, S. 12, 13, 78, 80, 111, 162,
192

Pollard, S. 24, 25, 35, 47, 85, 86, 87, 89,
103, 186, 209, 211

Prinčič, J. 12, 196, 199, 200

Priester, A. 105

R

Ralli 117, 225

Ritschl, A. 21, 22, 23, 37

Ritter 61, 115, 116, 117, 179

Rittmeyer 115, 116, 117

Rizzatto, A. 142, 143, 144, 145

Roses, J.R. 21, 22, 34, 36

Rossi, N. 34, 47

Rovina, F. 152

Rubinich, G. 105

Rumpler, H. 74

S

Sacerdoti, C. 114, 121

Sandrini, G. 151

Sanguinetti, G. 137

Sapelli, G. 12, 59, 60, 70, 71, 72, 73, 74,
75, 111, 119, 120, 184, 190, 191, 192,
216, 217, 218, 230

Saraceno, P. 49

Sarcinelli, P. 169, 172

Saunig, G. 173

Scaramangà, G. 71, 142, 227

Schlumbohm, J. 17

Schulze, M.-S. 24, 25

Schuster, F. 175

Schütz, G. 148, 149

Schütz, R. 149

Scogna, C. 152, 230

Scogna, E. 152

Scogna, L. 152

Segre, A. 114, 121

Segre, G. 70, 71, 72, 77, 105, 108, 114,
115, 121, 122, 123, 124, 130, 149, 150,
229

Segrè, S. 70, 72, 130, 228

Silvestri, S. 179

Silvestro, V. 148

Slocovich, B. 105, 160

Solar, P. 17, 18

Spitz, A. 146, 149

Stock, L. 148, 149, 150, 220, 230

Straumann, T. 21, 22, 23, 37

Sunčič, M. 30, 200

Š

Šorn, J. 12, 57, 62, 104, 195, 196, 198, 199

Štiblar, F. 199, 201

T

Tattara, G. 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46,
47, 118

Terčon, N. 61, 156

Tessitori, P. 165

Tomasella, P. 169, 170, 172, 173

Tomat, S. 65

Tomsic, V. 140, 141, 142, 143, 144, 145

Toniolo, G. 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41,
42, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 50, 51, 53,
118

Tripovich 56, 79, 106, 138, 142, 143,
147

Truden, A. 151

Turner, M. 93

U

Ucelli, G. 123

Umile, A. 76

Urbanis 169, 173

V

Vanelli 169, 173

Vanello, L. 13

Venezian, V. 148, 149

Venturini 173

Verozzi, C. 149

Vianelli, G. 148, 149

Villa Santa, G. 176

Villa Santa, N. 176, 179

Vinci, A. M. 13, 107

Vittorelli, V. 121

Vivante 117

Vodopivec, P. 56

Vogrič, I. 174, 175, 176, 177, 178

Volpi, G. 66, 72, 77, 150, 162

Vrišer, I. 88, 89, 90

W

Wheeler, J. O. 87, 88, 89, 90, 91

Wildi, H. 174, 175

Wildi, S. 175, 179

Winder, G. M. 92

Windischgrätz, F. G. 144

Windischgrätz, U. V. 143, 144

Wolf, N. 21, 22, 34, 36

Z

Zalin, G. 13, 64, 65, 117

Zamagni, V. 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41,
42, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 53,
79, 101, 114, 117, 118, 150

Zandomeni 176, 177, 179

Zorn-Janša, O. 12

Zupančič Pušavec, N. 30, 97

Ž

Žagar, S. Ž. 101

